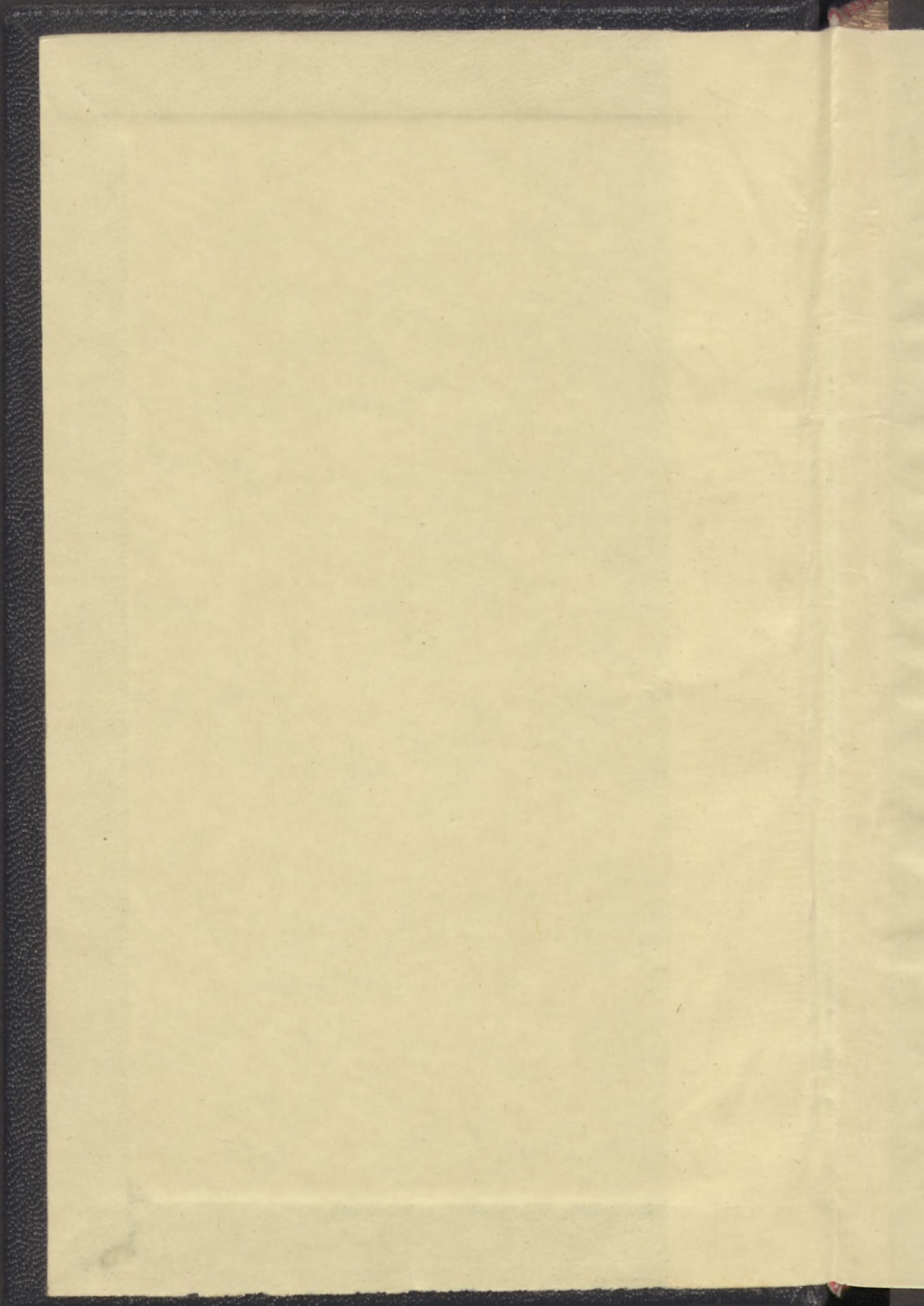

M
149.391
OSZK

A

AZ EMBERI GAZDÁLKODÁS
TÖRTÉNETE

IRTA
Dr CZETTLER JENŐ

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

~~4~~

M149.391

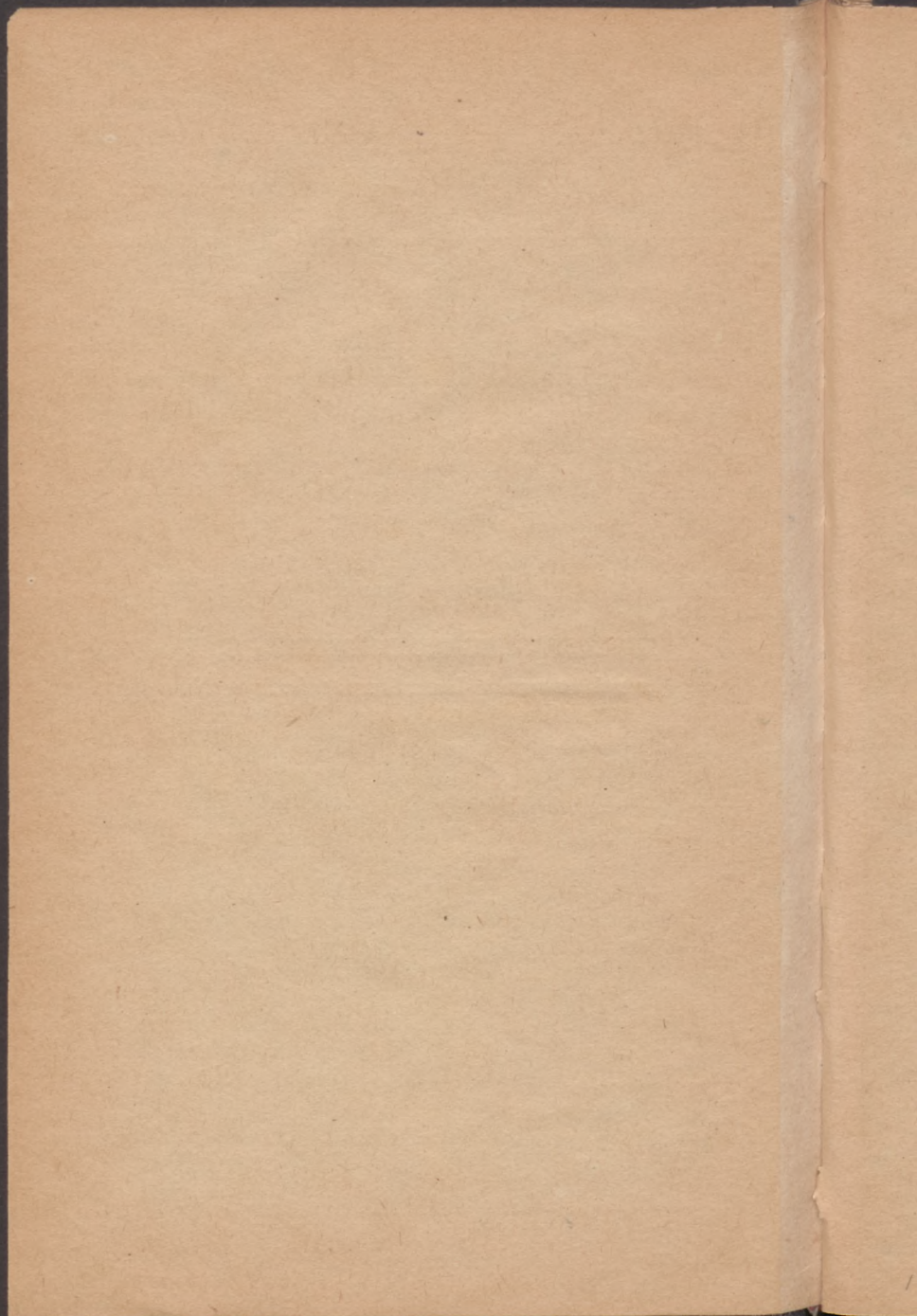
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

1968/R leltár

Franklin Társulat nyomdája.
Nyomásért felelős Kovács József.

Ajánlom e munkát

*ERNSZT SÁNDOR EMLÉKÉNEK,
a „magistra vitae“ klasszikus tanítványának.*

ELŐSZÓ.

Tizenöt év óta, szemeszterenként más és más részt kidomborítva, adom elő az emberi gazdálkodás egyetemes történetét. Előadásaimról tanítványaim, elsősorban *dr. Szakál Lajos* volt tanársegédem, készítettek jegyzeteket. Bármilyen szolgálatot tett is az ilyen vázlat hallgatóimnak és a felső kereskedelmi iskolák gazdaságtörténet-tanárainak, az anyag nagysága és az előadásra (tanterv szerint) engedélyezett idő aránytalansága miatt rendszerint csak két teljes részlet alapján készült és így még a tárgy gondolatmenetét is csak hézagosan adhatta vissza. Örömmel vállaltam tehát a Franklin-Társulat megtisztelő megbízatását, hogy az Egyetemes Gazdaságtörténet alapvonalaait a Kultúra és Tudomány sorozata számára megírjam, jól lehet ez korántsem nyujt lehetőséget arra, hogy a körülbelül nyolc szemeszter alatt előadható teljes anyagot és az irodalmi vonatkozásokat közreadhassam. Ez a korlátozás egyébként a külföld legtöbb gazdaságtörténeti összefoglalásainál is érezhető, de a hézagosságért a szakkritikával szemben bátran vállalják a felelősséget azok a neves gazdaságtörténet-professzorok, akiknek pedagógiai célkitűzése azonos az enyémmel: tehát a manapság legaktuálisabb kutatások eredményeit kívánják a művelt olvasóközönség számára hozzáférhetővé tenni és az elhivatottakat újabb munkára buzdítani.

Félreértés elkerülése céljából megjegyzem, hogy a magyar vonatkozásokat nem helyszűke miatt hagytam el, hanem azon elvi álláspontból, hogy a közgazdasági értékítéletnél elkerülhetetlen történelmi távlatot az olvasó elsőrendű magyar írók munkáiból szerezze meg.

Végül hálás köszönetemet kell kifejeznem e helyütt is *dr. Paálné dr. Balázs Mária* tanársegédemnek, aki munkám sajtó alá rendezésében kiváló hozzáértéssel támogatott.

Dr. Czettler Jenő

az agrárpolitika és gazdaságtörténet ny. r.
tanára a M. Kir. József Nádor Műszaki és
Gazdaságtudományi Egyetemen.

ELŐSZÓ AZ ÚJ KIADÁSHOZ.

Szerény munkám könyvsikere új kiadást tett szükségessé. Technikai nehézségek, főleg a papírhiány miatt lehetetlen mindazt az anyagot közreadni, amelyet az első kiadás óta gyűjtöttem és egyetemi előadásaimban használok, ezért csak a legszükségesebb változtatásokra szorítkoztam.

Budapest, 1945. év Karácsony napján.

A Szerző.

BEVEZETÉS.

Az emberi gazdálkodás története.

Az emberiség gazdasági tevékenységével oknyomozóan foglalkozó tudomány: a gazdaságtörténelem, amely a köztörténelemnek és közgazdaságtannak egymásra gyakorolt hatásából fejlődött önálló tudománnyá. Tárgya: az emberiség létért való küzdelme, harc a természet erőivel a termőföldért és annak értékeiért. *Alanya:* az ember, a testi és szellemi lény, aki életösztönétől hajtva, életének fenntartására az őt környező természet adományaiból anyagokat vesz birtokába és azokat szükségleteihez képest átalakítja.

Az ember *hiányérzeteinek* kielégítésére irányuló törekvése — a munka — időben és térben jelentős változásokon ment át. Az a sok évezredes út, amelyet a természettől függő primitív ember a mai kapitalista termelési rendig megtett, képezi a gazdaságtörténész kutatásainak területét.

A primitív embernek a természettől való erős függése hozza magával, hogy szükségletei és munkakifejtése éghajlat szerint változnak. Délen kevesebb munkára szorul, mint északon. Más a táplálkozása víz mellett, más a kontinentális területen. Ipari tevékenysége is az anyag

előfordulási helyéhez van kötve. Szelleme azonban kultúrájának legalsó fokán is képesíti arra, hogy az állat ösztönszerű cselekvéseivel szemben a természet fölé emelkedjék, fejlődő technikai tudásával a természet erejét és adományait szükségleteinek arányában átalakítsa, sőt idővel a természetet szolgájává tegye.

A *szükségletek fejlődése*, az azok kielégítésére irányuló cselekvések és intézmények éppen úgy, mint maga az emberi közösség, a gazdasági élet különböző fázisaiban más és más képet mutatnak. Ezeknek a relativitásoknak kutatásai indokolják a gazdaságtörténelemnek, mint önálló tudománynak létjogosultságát és egyben alapul szolgálnak a felosztásához, amelyet különböző írók, különböző szempontok szerint eszközöltek, Platon és Aristotelestől kezdve, a XVIII. század kameralistáin át, List Frigyes, Rodbertus, Wildbrandt, Bücher, Schmoller, Sombart, Below, Dopsch, Max Weber stb. a gazdasági élet fokozatait, cserét, munkát, a termelt javak útját a fogyasztóig stb. figyelembe véve, különböző szempontokat domborítanak ki. Az általános pedagógiai szempont, amely az ismert fogalomból kiindulva halad az ismeretlen felé, a köztörténelem felosztási rendjét kívánja a gazdaságtörténet számára is és ennek figyelembevételével megkülönböztet: prehisztorikus kort, ókort, középkort és újkort.

A gazdaságtörténet genezise is utal arra, hogy két legfontosabb *segédtudománya*: a közgazdaságtan és köztörténelem nélkül gazdaságtörténet eredményesen nem művelhető.

A közgazdaságtan adja a fogalmi meghatározásokat, a kutatási szempontokat, a szintézishez nélkülözhetetlen mértéket, a köztörténelem és segédtudományai pedig a kutatási anyagot.

De míg a köztörténelem egyes kimagasló események, államok és egyének szerint határolja el a korokat és egy nemzet, egy intézmény vagy az egész emberiség történetében az „egymásután“-it kutatja, addig a gazdaságtörténelem az „egymás mellett“-it keresi, mert ugyanazon korban a köztörténelemben szerepet vivő népek a közgazdasági fejlődésnek más és más fokára jutnak el, sőt ugyanazon birodalom területén is más a parti és más a kontinentális gazdálkodás, és mert a gazdaságtörténeti változások — amelyek gyakran évezredekre determinálják a további fejlődést — alig észrevehetően mennek végbe. Ezenkívül a gazdaságtörténet nemcsak a történelemben szerepet vivő népekkel foglalkozik, hanem egészen jelentéktelen, névszerint szinte ismeretlen népeket is figyelembe vesz, mint a gazdasági haladás tényezőit. A tér és idő sorrendjét sem értékeli a köztörténelem szerint.

A két legfontosabb segédtudományán kívül eredményes kutatásokat nem lehetne folytatni a geológia, archeológia, etnográfia, fajbiológia, szociológia és a földrajz segédtudományai nélkül, különösen az újabb irányú gazdasági földrajz (Riel-, Ratzel- és Penck-féle emberföldrajz és Haushofer és gróf Teleki gazdasági földrajza) van egészen szoros összefüggésben a gazdaságtörténettel.

ELSŐ FEJEZET.

Prehisztorikus kor.

Az ember megjelenése a földön. A primitív ember életmódja. Kőkorszak, paleolit, neolit. Bronzkor. Hallstatti kor. La Tène-kor. A prehisztorikus ember társasélete, családi élete, szükségletei, gazdálkodása. Nemzetiség. Rendek. Termelés. Magántulajdon. Pénz.

A geológusok és antropológusok szerint az ember a negyedkorban jelent meg a földön, az újabb kutatók azonban a harmadkor végén vélik felismerni az ősember kultúrájának nyomait. A tudomány abban sem egyezik, hogy egyszerre több emberfaj jelent-e meg a földön, amint azt inkább a régebbi felfogás vélte, vagy pedig a bibliával egybehangzóan a modernebb kutatások szerint az ősember egy típusra vezethető vissza, s csak a diluvium késői szakaszában állapíthatók meg a különféle fajok. Ezek a meghatározások egészen bizonytalanok, hiszen a heidelbergi ősember korát legkevesebb száz-ezer évre vezetik vissza, a magdalén kultúrát pedig mintegy tizenötezer évre becsülik, ami körülbelül háromezer nemzedéket tehetne ki.

Az állatoknak a természethez való alkalmazkodása ösztönszerű. Testi változásokkal védekeznek például a hideg ellen (vastagabb szőrrel), szemük alkalmazkodik a helyhez, járó, úszó és repülő szerveik környezetüknek megfelelően fejlődnek ki. Némely állatfajok készletet gyűjtenek, így például a feketevarjú, hód, hörcsög, hangya, méh, de ezt eszközök

nélkül teszik. Egyes hangyafajok levéltetveket tartanak háziállatként, sőt istállókat is építenek nekik. A levélrágó hangyák gombakerteket készítenek, a falidarázs szúrással megbénítja más rovarok idegrendszerét és fiatal darazsai táplálására fészkébe viszi. De bármily csodálatos építőtehetségről tanuskodik a méh, a hangya, a hód, szövőkészségről a pók, mindez ösztönszerű munka, amely évezredek alatt sem fejlődött és nem fog fejlődni soha, mert öntudatlan, ösztönös tevékenység, melyből hiányzik másfajta állat készségeinek megfigyelése és azok technikájának alkalmazása.

Az embernek az alkalmazkodása a természethez a testén kívül megy végbe. Készletgyűjtése, az időjáráshoz való alkalmazkodása, eszközök, szerszámok készítése stb., stb. mind öntudatos munka. Még az állandó telepedés nélküli primitív ember is öntudatosan küzd a természettel. Mindent megfigyel és a legkülönbélebb jelenségeket kombinálja. Eltanulja a póktól a szövést, a fecskétől az építés technikáját. Harcának megkönnyítésére eszközöket talál ki, így az ökléről megformázza a kalapács, az ujjáról a gereblye, az állkapcsáról a harapófogó kezdetleges formáit, hogy ezekkel az eszközökkel szükségleteit jobban kielégíthesse és a létért való küzdelmét sikeresebbé tegye. A primitív ember lelkiületére erős bélyeget nyom életmódja. Önző, kapzsi, rest, étkezésben szertelen és tékozló, nem törődik a jövőjével. Saját élete épp oly közömbös előtte, mint a másé. Ezekből a tulajdonságokból magyarázható a gyakori gyermekgyilkosság, az öregek elpusztítása, a csekély népesség és a csekély szaporaság.

Korszakalkotó jelentőséggel bír életében a tűz felfedezése, melynek segítségével kiszorítja

az állatokat a barlangjukból és a csapdákbába üzött állatöriasok és elejtett vadak húsából füstölés és sütés által készletet gyűjt. Az ember eleinte a tűzben hatalmas ellenséget lát, a vilámcsapás, a lāvakiömlés elől menekül. Hasznára először a kiégett avar és bozótok megsült állati tetemeinek fogyasztása figyelmezteti, majd az első agyagipari minta, a kiégett madárfészek és az ércolvasztás tanítja meg ipari hasznosítására. A legnagyobb emberi találmány, a tűz igazi felfedezése, annak lokalizálása és hordozhatóvátétele volt, amely minden primitív nép képzeletét foglalkoztatja. (Prometheus-monda.)

A leggazdagabb őskori leleteket a primitív ember *halotti kultuszának* köszönhetjük. A legprimitívebb ember is hiszi a túlvilági életet, halottai mellé temeti annak eszközeit és fegyvereit, hogy a másvilágon is használhassa azokat. A jégkor utolsó részében már parádésan temetnek, a halottakat sárgás-vöröses festékekkel vonják be és ékszerekkel és kagylókkal (primitív pénzzel) borítva temetik el. Hatalmas kövekből összerakott *dolmenekbe* temetkeznek, amelyeknek átlagos hosszúsága 2, szélessége 1½ méter. A halottat ülő helyzetben temetik. Ugyancsak értékes anyagot szolgáltatnak az ősember életéhez a barlangok és az ú. n. *Kjökken-möddingek* szeméthulladékai. Utóbbiak Dánia tengerpartjain a jégár visszahúzódása folytán kerültek felszínre. Konyhahulladékokat, kő- és csonteszközöket találtak ezekben. Az eszközök anyaga kovakő. A csont-hulladékok kb. 30 állatfajta engedelnek következtenni, de a kutyán kívül más háziállat nem igen lehetett, mert a talált csontok 90%-a szarvas-, őz- és vaddisznómaradvány, a többi róka, farkas, medve, menyét, hód és foka. Fő-táplálékuk a csiga és a hal volt.

A prehisztorikus kor hiányos adatait az egykori barlangi festmények, cölöpépítmények, sírok, barlangok mélyéből, tavakból kiásott eszközök, az iszap által konzervált gabona- és textilféleségek, más oldalról szájhagyományok és a kultúrnépek folkloréja támasztják alá. Ezeket megerősítik az etnográfusok, földrajzi kutatók leírásai a jelen korban élő primitív népekről, akik ma is hasonló eszközökhöz fűzik hasonló cselekményeiket. Ma is élnek Belső-Afrikában olyan népek, akiknek nincs állandó telepedési helyük, hanem a Kongó mentén és a nagy középfrikai őserdőkben kóborolnak. Semmit sem termelnék, csak magvakat, gombákat szednek, vagy elhordják a szomszédos megművelt terület gyümölcseit. Fegyverük a nyíl, ezt tökéletes biztonsággal kezelik. A nyílhegyeket és a mérgezett nyílvevesszőket csere útján szerzik, legmagasabb gazdasági tevékenységük a halászat és vadászat, amit vagy magánosan, vagy társaságban űznek. A prehisztorikus kort az eszközök anyaga szerint több szakaszra osztják. Egyesek eolit és átmeneti kort is megkülönböztetnek, de általában első fázisnak a csiszolatlan kőkorszakot, a paleolitot tartják, amely az özönvíz előtti korszakra esik (Kr. e. 25.000—5000 évig). Eszközei a durván levert, pattintott szakóca (6—28 cm hosszú tojásdadalakú kő), a nyíl, dárda, husáng és más, fából és csontból készült kezdetleges szerszám. Ennek a kornak embere állati bőrt visel, faodukban, barlangokban lakik, gyümölcszedésen kívül halászatot és vadászatot folytat és vándorol. Készletet nem gyűjt, sem a földművelést, sem az állattenyésztést nem ismeri. Melegebb időkben a folyók partján, diós, gesztenyés, banán stb. erdőkben tanyázik, hidegebb időkben behúzódik a bar-

langokba. E kor állatvilága nagyrészen kipsztult. Edények sem igen maradtak fenn, csak a neolithoz átvezető korból találtak kőmécseket, csonttüket, csontárákat, kovakőkéseket, sarlókat, borotvákat. Hazánkban paleolitikori eszközök lelőhelye a Szeleta-barlang.

A neolit kor jellegzetessége (Kr. e 5000—2000-ig) a kőeszközök csiszolása, átfúrása, köszörülése. Vívmányai: a tűz és a nyíl általános használata. Nagy felfedezései: az anyag tökéletesebb feldolgozása, primitív szövés, bőrkészítés. Kezdetleges állattenyésztéssel és kápás földműveléssel is találkozunk.

Az állandóbb letelepedéshez a jégkorszak barlanglakásai szoktatják az embert. Megtanulja akkor a takarékoságot is, mert a növény- és állatvilág képe megváltozott, nincs már olyan bőség gabonában, halban, húsban. A jégkorszak elmúltával már földbevájva vagy cölöpökre fából és agyagból kunyhót épít, ezekben tárolja élelmiszerkészletét is. A nomád pásztorok állatbőrökből, szűrposztóból készítenek sátrakat.

A neolit kor emberének legfontosabb eszköze: a nyélbe erősített balta. Valószínűleg a patakok görgetéséből jött rá a csiszolás gondolatára, majd a csiszolt baltát hasított fába illesztette és ennek a két felső végét állati béllel kötötte össze. A balta átfúrása és díszítése a technikai haladás külön fokát jelöli, amikor a kőszerszámosság külön gócpontokon iparrá fejlődik. (Nálunk pl. Tószeg vagy a lengyeltóti őstelep.)

A neolitikori ember szívesen telepedik víz mellé, mert ott könnyebb a táplálékszerzés, a háziállatok itatása és a víz egyben jó közlekedési eszköz is. Ezért a sással vagy náddal borí-

tott kunyhók a folyó irányát követik. A folyókból, tavakból hálóval, horoggal vagy szigonyval fogják ki a halat. Amikor a hal megfogyatkozik, földművelésre szorulnak. A földművelés terjedésével a balta fúrási irányát megváltoztatják és kőkapákat készítenek, majd primitív ekéket, kalapácsokat, még később őrlőköveket. Leginkább árpát és kölest, de bükkönyt, borsót, lencsét, sőt tavasz búzát is termelnek. A földműves ember már szilárdabban építkezik, kunyhóját nemcsak a tűzvész ellen tapasztja be sárral, hanem kívül és belül is kiegészíti. A tűzhelyet az ajtónyílás elé rakják, ami egyben védekezés is a szúnyogok és mérgeges legyek ellen. Kultikus célokat szolgálhattak a magánosan talált, faragott kövek, a *carnaci* kőkori emlék (a római Vesta-templom alakját mutatja); a *salisbury* monumentum stb. Messzemenő kulturális következtetéseket lehet a barlangok falfestményeiből levonni. Az első ilyen falfestményt a múlt század hetvenes éveiben a spanyol *Altamira* barlangban találták. A jégkorszak egykori állatait: a bölényt, vaddisznót, mammutot ábrázolja rajzban és festményben. A festék anyaga zsírral kevert faszén, okkerföld és mangán. A prehisztorikus ember a növényvilágot alig ábrázolja. Sok képen az ősember állati maszkban táncol, ami ma is szokás Afrika és Polinézia totemisztikus kultúrában élő törzseinél. Az ősember egy bizonyos állatot védője és őseként tisztel, ennek az állatnak a fogyasztása tilos, „tabu“ alatt áll — ezt a festményeken mint meg nem nyilazott állatot ábrázolja. (Ez a totem állat.) Csak a megnyilazottan ábrázolt állatok fogyasztása van engedélyezve.

A neolitikus kor utolsó szakaszának intenzív tűzhasználatára és az ezzel kapcsolatos agyag-

ipar vezet az ércolvasztáshoz és a fémeszközök használatához. Minden valószínűség szerint az első olvasztott fém a vas és réz (szerszámanyagok) és az arany, mint ékszeranyag. A rézöntése könnyebb, mint a kő megmunkálása, ezért az első rézeszközök a kőeszközök pótlására készültek. De amint felfedezik az ón és réz vegyületéből öntött bronz szilárdságát (Kr. e. kb. 1800 évvel), áttérnek a bronzeszközök készítésére. A bronzeszközök nagyarányú előállításának legfontosabb lelőhelye: Kisásziában *Sveruta*, nálunk Velemszentvid. Főleg az etruszok használják a bronzot. A vas inkább turáni eredetű, ahonnan átveszik a kelták és germánok. A déli népek általában inkább a bronz, az északiak a vaskultúra hívei. A sorrendre nézve azonban általános szabályokat nem lehet felállítani, mert például nálunk egy 30 km távolságra fekszenek a majdnem egy időben működő velemszentvidi bronz és a soproni vasműhelyek.

Az eszközök alakját a kőkori mintákról veszik. Agyagba nyomott mintába öntik a folyékony rezet, bronzot. Az első időben kiöntött balták, sarlók, kardok, dárdahegyek stb. durvák és nehézkesek, később azonban már takarékosági szempontból is vékonyabb és könnyebb szerszámokat készítenek. Figyelmet érdemlő eszközeik: a bronzmívesek kalapácsai, üllője, fűrészje, kés, beretva, horog és csiptetők. A Velemszentviden talált bronzműhely felszerelése majdnem olyan, mint a mai ötvösöké. Új eszköz a kard.

A legtöbb bronzkori lakás még veremhajlék, habár már kőfallal védett városkák is találhatóak. A veremlakások közepén van a nagy tűzpad, körülötte a hengeralakra kivájt és kitapasztott, több méter mélységű élesgödör.

Lakóhelyeik gyakran nagy terjedelmű urasági telepek, apróbb munkáslakásokkal körülvéve. (Strassburg környékén.) A cölöpépítmények csekélyebb vízű tavakon létesültek. 1853—54-ben fedezték fel a Bodeni tavon az első bronzkori cölöpépítményeket, azóta kb. 300 telepet találtak, így nálunk a Fertő-taván. A cölöpépítmények egyik alakja a *terramaré*, a szárazföldi, biztonsági szempontokból cölöpökre épített kunyhó, földsánccal körülvéve. A háztartás hulladékait a kunyhó alá dobták, s ha ez elérte a kunyhó alját, az egészet felépették és más helyen építkeztek. Innen van nálunk a sok elszenesedett halom.

A bronzkorban az ember rátér a jelentékenyebb készletgyűjtésre és a földművelésre. Háziállatai a kutyán kívül a macska és ló, melynek teherbírása és gyorsabb mozgása lehetővé teszi a messzebb fekvő területek bejárását. Továbbá a szarvasmarha és kivételesen a sertés. A bronzkori ember bányát művel, ércet olvaszt, feldolgozza a fémeket. Vízhordó és főzőedényeket, szobrokat, finomabb ékszereket, sőt kezdetleges kocsikat is készít. Megtanulja a gyapjú és kender feldolgozását. Testének ápolására beretvát, fésűt, körömtisztítót, tetoválószerszámokat stb. készít. Ruházata is fejlett. A schleswigi sírleletek szerint gyapjúruhákat hordottak, derékhoz szorított övvel. Lábukon cipőt, fejükön magas, kerek sapkát viseltek. Az asszonyok pruszlikot hordottak. Kőlapokkal fedett sírokba, nagy, égetett agyagedényekbe vagy földhányásokba temetkeznek; zsugorított helyzetben, összekötözve temetik a halottakat, hogy ne tudjanak „hazajárni“, de ismerik a hullaégetést is. Az asszonysírokban talált különféle ékszerek idegen anyaga, fejlett kereskedelem tanubizonyossága.

A vas használata a tudomány megállapítása szerint kb. Kr. e. 1000 évvel lesz általános. A bronz előállítására költséges. Ez a tény hat kényszerítőleg oda, hogy más fémek után kutassanak. Vannak népek, melyek a kőkorszakból minden átmenet nélkül lépnek a vaskorszakba. (Kisázsia egyes népei.) Ezek leginkább gyepvasércet használnak és így nem kényszerülnek a mélyebb bányászat nehézségeinek megismerésére. A gyepvasércet 2—3 kg-os darabokra zúzva, szabad tűz felett pörkölik, famozsárban összetörik, megszitálják és addig mossák, amíg a víz tisztán folyik le róla. Akkor faszénrétegekkel keverve, kisebb kemencékben olvasztják. A juh bőréből készült tömlős fujtató jelentős találmány ennél az eljárásnál. A vasöntés technikáját azonban sem a rómaiak, sem a szittyák nem ismerik, pedig utóbbiak nagy mesterei a vas feldolgozásának.

A legrégebbi vaskorszak Kr. e. 1000—500-ig tart és legfontosabb lelőhelyéről, *Hallstattról* nevezték el hallstatti kornak, jóllehet ott nem volt a vasnak jelentékenyebb ipari gócpontja, hanem az ottani sóbányák nélkülözhetetlen anyagáért cserébe szállították a legkülönbözőbb vaseszközöket, melyeket azután a barlangok sós levegője a többi anyagokkal együtt évezredekre konzervált. A hallstatti kor átmenet a bronz és vaskorszak között, de a bronz használata még túlnyomó és a vas inkább díszítésekre szolgál. Az átmeneti vaskorszak második része a La Tène-kor (Kr. e. 500—100-ig), a kelta és gall törzsek kultúrája. Az eszközök alapanyaga vas és díszítésre szolgál a bronz. Az előbbi kor szerszámaival szemben már feltalálhatók a fűrész, olló, fűrész, körző, kulcs, lakat, tűzcsiholó stb., sőt agyagból és bronzból „tűzi kutyát” is készítenek.

Szépen fejlődnek és szaporodnak a hadviselés és földművelés eszközei. (Ekevas, sarló, kasza, szénásvilla stb., vaskard, sisak, vért, pajzs stb.)

A *La Tène*-kor embere várakba, városokba telepedik. Nagyobb harci szervezetekbe tömörül és ismeri már a rabszolgotartást is. Templomait és a főnökök házait kőből építi. Ékszereinek se szeri, se száma. A nők már arcfestéket is használnak.

A vaskorszak harmadik része (lényegében mint acélkultúra mai napig tart), már nem számítható a prehisztorikus korhoz és nem képezi a gazdaságtörténet felosztásának alapját sem, mert a gazdasági élet az előbbi korokhoz viszonyítva olyan lendületet vesz, amelyben a szerszámok anyaga elveszti jelentőségét a gazdálkodó alany tevékenysége mellett.

A primitív ember életét két elemi erejű *szükséglet* irányítja: a táplálkozás és fajfenntartás. Táplálkozásáról a természet gondoskodik, s így állandó gyomortúlterhelés vagy éhezés között tengődik. Készletgyűjtése csak a testén belül, zsírszerzéssel történik. Nincs lakása. Gazdálkodása kizárólag az okkupáció fokán áll.

A fajfenntartás is bizonytalan. Nincsen semmiféle családi élet, poligámia, illetve poliandria uralkodik, amíg a férfi és nő a párzás idejére huzamosabban tartózkodnak együtt. A gyermekeknek a szülőkhöz nincsen semmi kapcsolata, nemcsak mert „*pater incertus*“, de az anya is a szoptatás néhány évre terjedő idején túl elhagyja gyermekeit, hogy táplálékukat önállóan keressék meg. Viszont az egyszerű okkupáció sem volt az egyén munkája, 10—100 főből összeverődött, laza szervezetű s a tápláló természet bőkezűsége szerint növekvő vagy csökkenő *horda* volt az a primitív társadalmi

szervezet, amely az emberiség élelmezését és fajfenntartását biztosította.

A jégkorszak, vízáradások, geológiai átalakulások fokozzák a szükségleteket. A test szőrzete már nem elég a hideg ellen, nagyobb állatok bőrét kell megszerezni ruhára. Védekezni kell az ellenség és a vadállatok támadásai ellen is, ami futásra alkalmatlan, szűk terepen meghaladja az egyes ember vagy az alkalmi csoport erejét. Valószínűleg a jégkorszak által kikényszerített hosszabb barlangi tartózkodás alatt alakul ki a *nemzetség*, az első szerves emberi integrálódás. A huzamosabb együttélés, bizonyos mágikus erők sejtelve és sok más együtttható tényező teremti meg aztán a primitív jogrendet, szokásokat s a néhány tagolt hangból álló nyelvet. Már ezen a fejlődési fokon megnyilvánulnak az ember magasabbrendű szükségletei: képeket fest a barlang falára és az akkori, kezdetleges luxus szerint ékszereket visel. Az Istenség fogalmának és a vallási képzeteknek meggyökeresedése újabb eszközöket, ruhákat, kultikus tárgyakat stb. kíván. A szükségletek további fejlődése szoros kapcsolatba kerül az emberiség további integrálódásával, minél magasabb és szervezettebb csoportban élnek együtt, annál több eszközre, fegyverre stb. van szükség.

A *nemzetség* (Sippe, clan) vérségi kötelék. Lélekszámra alig több a hordánál, de sokkal szilárdabb szerkezetű és a primitív társadalmi differenciálódás is fellelhető benne. (Pap, katonák stb.). Közös kultusszal, névvel, jelvényvel (totem) rendelkeznek, amely védi a fajt a beltenyésztéssel szemben. Közösén építik a gyűlés-csarnokokat, raktárházakat, csónakokat, lakóházakat, közös szórakozásuk a tánc, közös vadásznak és közösén irtják az erdőt. Leg-

ismertebb a vadász és halász népek férficsoportjainak totemizmusa, a nemzetségek valamilyen szellem által megszállott állattól — ritkábban növénytől vagy kőtől — származtatják magukat. Hasonló totemet viselők (pl. sas, turul, farkas), sőt az altotemet viselők (fehér sas, barna sas) között a házasság tilos.

A nemzetség különleges fajtája, amely szoros kapcsolatban áll a férfinemzetség totemizmusával: a katonai nemzetség. (Görög phratría, római curia.) A nemzetség összes 15—30 év közötti tagja kaszárnyaszerű épületben él együtt, ahol a vadászathoz és a háborúkhöz szükséges fegyvereket közösen csinálják, katonai és meghatározott rituális cselekvéseket végeznek és a bizonyos kort elért fiúkat harcossá nevelik. Aki az aszketikus próbákat és gyakorlatokat nem bírja, vagy a noviciátusba nem veszik fel, annak nem is lehetnek politikai jogai. A közös házba asszonyt vinni tilos, sőt halálbüntetés sújtja azt a nőt, aki oda be mer lépni. A nők szintén közös nemzetségi házakban élnek.

A női és férfinemzetség megkülönböztetésén alapul a sokat vitatott, de nem minden őskori népnél feltalálható: matriarchatus. Bachofen írja le először a *matriarchatus* „Das Mutterrecht“ c. munkájában. Lényege nem az asszonyuralom, az amazonok katonai szereplése, hanem egy sajátos házassági rendszer s az, hogy a gyermekek az anyánál maradnak, az anyai nemzetség gondoskodik róluk, nevelésükről és ezért a legfőbb nevelői hatalmat nem az atyjukban, hanem a nagybátyjukban látják, aki után örökölnék is. Az ősember t. i. a mai család kétvonalú hovatartozásától eltérően, csak egy ágon (t. i. az anyain) tartja a rokonságot. A matriarchatusban legjellegzetesebb a

nemek szerint tagolt, sokszor tabuval védett munkamegosztás. Ahol a nemzetség feje állandóan egy nő, ez annyit jelent, hogy a nemzetség élelmezésénél a hangsúly az állandóbb jellegű női termelésen nyugszik, a férfi alkalmi és bizonytalanabb eredményű munkájával szemben. De még az ilyen nemzetségeknél is a hadi vállalkozások vezetője férfi, akit, tekintet nélkül származására, kizárólag képességei miatt választanak erre a tisztségre.

A férfinemzetség főtevékenysége a harc s az ezzel kapcsolatos földfoglalás vagy annak védelme, továbbá a vérbosszú vagy az ezt helyettesítő engesztelési díj kikényszerítése. A férfiak munkakörébe tartozik a vadászat és halászat és e foglalkozás szerszámainak, valamint a csónakoknak készítése, az erdőirtás, faragás, kő és érc feldolgozása, a nagyobb állatok őrzése. A nő anyaságánál fogva helyezkedőbb, kicsinyeinek állandó lakóhelyet keres és e körül fejti ki gazdasági tevékenységét. A nő munkakörébe tartozik a kapás-földművelés, növénytermesztés, kertművelés, kisebb állatok szelídítése, gondozása (baromfitenyésztés), az élelmiszerek konzerválása és az ezzel kapcsolatos ipari tevékenység. (Őrlés, agyag- és textilipar.) Különösen fontos a női munka a szűkösebb években, amikor a férfinemzetség tagjai a nő által gyűjtött készletre szorúlnak. Az egymásrautaltság, a termelésben egymást kiegészítő női és férfirend, kapcsolatban a totemizmussal, fejleszti ki a matriarchatust, mint primitív házassági intézményt. Itt is a monogámia a normális állapot, de a primitív házasság abban különbözik a mai értelemben vett családi élettől, hogy a nemzetség a nőt és gyermekeit, mint értékes munkaerőt, nem adja ki az atyának, illetve a férfinemzetségnek.

A férfiak más munkaközösségben élnek és gazdasági tevékenységükből nem tartják el a tulajdonképpeni családjukat, hanem csak ajándékot juttatnak neki.

A fajfenntartásnak ez a sajátos rendje követeli meg, hogy két vagy több, de mindig páros számú, különböző totemet viselő nemzetiség egy magasabbrendű társadalmi szervbe tömörüljön (integrálódás). A törzs néhány száz, sokszor ezer lelket számláló egyesülés, amelynek tagjai az egymással vérségi kötelékben élő nemzetségek. A törzs az egyes nemzetségek számát kisebbíti vagy nagyobbítja, aszerint, hogy a feladatát képező területfoglalás primitív katonai, államjogi és gazdasági funkciói ennek lehetőségeket adnak. A törzsön belül már a társadalmi differenciálódás is jelentkezik. Először a törzsfő emelkedik ki a demokratikus közösségből.

A törzsfőt a nemzetségek fejei választják és háború esetén vezérré kiáltják ki. A harci vállalkozás a nemzetségek katonai szervezetének összmunkáját tételezi fel, ami a vérségi kapcsolat ellenére sem mindig kifogástalan. Ezért a törzsfő érdeke, hogy ne csak a saját háztartását, hanem a nemzetségek harcosszervezetének kiváló tagjait is kivonja a termelési közösségből és azokat megfelelő existencia biztosítása mellett a maga harci kíséretéül megnyerje. Így alakul ki a primitív társadalom második rendje, a *katonaság*, a legkiválóbb vadászokból és harcossokból, akik a legtöbb állatot és rabszolgát zsákmányolják és később a tulajdon által megszilárdított pozíciójukban főnöki és más vezető állásokat nyernek el. Az eredeti néphadsereg, amely a törzs egy negyedéből kerül ki, így válik lassanként főleg a

vagyonosabb nemzetségtagok gyermekeinek hivatásrendjévé.

Nagyobb területfoglalás az állattenyésztő törzseknek legelőket, megművelhető földeket és esetleg becses munkaerőt juttat zsákmányul. A törzsfő által magának megtartott és kiváló vitézeinek ajándékozott föld és a női rabszolgaerő lesz a patriarchatus kialakítója. Erre az időre esik a háziállatok szelídítésének befejezése, a szűkebb körzetben nomadizáló állattenyésztés meghonosodása is. Körülbelül Kr. e. 1600 évvel használják már a lovat a harcban. A lovas harcos eredményesebben védi vagyónát, mint a férfiházak gyalogos katonái, de viszont a lótartás gondozottabb gazdaságot igényel. A gyermek értékes munkaerő lesz a nemzetségi köztulajdonból kivált nyájak őrzésénél. Az állatok igazása folytán háttérbe szorul az asszony kapás-földművelése és az eddig csak alkalmilag dolgozó férfi lesz a termelés legfőbb tényezője. A családfő és felnőtt fiai, a szövésen, fonáson, helyenként a fazekasságon kívül, minden olyan munkát átvállalnak, amihez fizikai erő kell. A nőnek hivatása a háztartásra szorítkozik, beleszámítva a kapás kertművelést és a készletgyűjtést. A saját gazdasággal és háztartással rendelkező férfi csak a föld foglalásánál, a földhasználat meghatározásánál és az ezzel kapcsolatos jogszolgáltatásnál veszi igénybe nemzetsége segítségét. Védelméről, politikai sorsáról a törzs gondoskodik, gazdasági tevékenysége a családi gazdaságban folyik, amelynek abszolút ura, miután felesége és gyermekei kizárólagos tulajdonát képezik. Ezek felett úgy rendelkezik, mint akármelyik jószágá felett, bizonyos rituális korlátok között megölheti vagy eladhatja őket. Az asszony nem áll eredeti nemzetségének védelme alatt, hanem

teljesen ki van szolgáltatva férjének, amit azonban korlátoz és befolyásol az érzelmi és lelki alapokon nyugvó családi élet utáni vágy, az ősökkel való kapcsolat és a magasabb vallási érzület kifejlődése. Míg a totemisztikus kötelékben élők az aggokkal nem törődtek, addig a pater familias uralkodó, bíró, pap, tanító, gazdasági elöljáró egy személyben és mennél idősebb, annál nagyobb a tekintélye. A matriarchatus legnagyobb hiánya, hogy abban nincs meg az életközösség teljessége, az atya gondoskodása és az ősök tisztelete. Egyedüli etikai alapja az anyai szeretet. Némely népnél a patriarchatus primér jelenség, de ott is, ahol eredetileg matriarchatus volt, előbbinek meggyökeresedése után ez újból szerephez nem jut. De a patriarchális gazdálkodásnak is megvan az a hátránya, hogy minden egy emberen nyugszik, egy akarat érvényesül és ha a patriarcha meghal, a felnőtt fiúk családtagjaikkal kiválnak és az egész életen át összegyűjtött gazdasági javak széjjel forgácsolódnak.

A patriarchatus szilárdabb gazdasági és családi rendjében kezdődik el a törzs- és nemzetségfői tisztség örökölhetősége; örökölhető lesz továbbá egy másik társadalmi osztálynak, a papok és varázslók rendjének tisztsége is. Eleinte az egyénben rejlő adottság (epileptikus roham) teszi az illetőt e hivatásra alkalmassá. Ezt a tulajdonságot biztosan átörökíteni nem lehet. A *papi rend* akkor szilárdul meg, amikor a csillagok és a természet egyéb jelenségeinek rendszeres megfigyeléséből a termelés eredményességét befolyásoló tudást szűrnek le (naptári év, esős időszak), gyógyító füveket és eljárásokat találnak és ezeket az eljárásokat a patriarchális rendszerben élő férfiak szokásjogi

ismereteikkel együtt utódaikra örökítik. Később a számolásban, írástudásban, asztronómiában jártas papság orvosi, bírói és nevelői teendőket is végez. Így alakul ki a demokratikus egyenlőségtől különvált hierarchia; sok keleti országban külön kaszt lesz (hinduk, zsidók stb.).

A *kereskedők* kiváltságos helyzete külön figyelmet érdemel. Az egyszerű cserekereskedést a termelő törzsek évezredekken keresztül minden vezetés nélkül folytatják, csak később fejlődik az nagyszabású vállalkozássá, különösen a tenger és nagyobb folyók partján lakó népeknél. Előfordul az is, hogy a kereskedelmet a törzsfő mint monopóliumot őrzi, de minden időben található mellette kereskedelemmel foglalkozó, kisebb társadalmi súlyú házaló kereskedő rend is.

A vezető osztályok ellenlábasaképpen, a különféle törzsek harcai folytán, már a prehisztorikus korban kialakul a *rabszolgaság*, amely a primitív emberi társadalom demokratikus szervezetét megbontja, mert lehetővé teszi, hogy egyesek, sőt egész osztályok a fizikai munkától függetlenül élhessenek. A patriarchális gazdasági élet nagyobb üzemeinél a családi munkaerő elégtelen. Ezt pótolják rabszolgákkal, akiket a társadalmi fejlődés ezen fokán már nem vernek agyon és nem esznek meg. A rabszolga helyzete, ahol a család rendjébe beilleszkedik (nem ritka eset, hogy urának leányát kapja feleségül), elég tűrhető és jó, de általában úgy a prehisztorikus korban, mint később az ókori kapitalista vállalkozás technikája mellett, vagy az újkori tropikus gyarmatokon a rabszolgákkal való bánásmód a lehető legkegyetlenebb.

A prehisztorikus ember gazdasági tevékenységét összefoglalva, megállapítható, hogy

ez a tevékenység a készletgyűjtés nélküli okkupációval veszi kezdetét, majd második fokon a készletgyűjtő okkupáció váltja fel, ami már eszközöket és találmányokat tételez fel és mindenekfelett a tűz ismeretét. A szoros értelemben vett halászat és vadászat még nem céltudatos termelés, mert a természetadta javakat nem szaporítja, de minden valószínűség szerint az ősember összekötötte ezt a tevékenységet primitív földműveléssel, amire maggyűjtés közben jött reá. A kiszakított növény helyére hullott mag dúsabb termése és biztosabb lelőhelye vezet arra a gondolatra, hogy hegyes karóval felkarcolja a földet és abba a magot tudatosan beleszórja.

A primitív földművelés vezet az állattenyésztéshez. Igaza van Eduard Hahnnak, amikor azt állítja, hogy az állattenyésztés nem az állatokat pusztító vadásznépeknél, hanem a primitív földművelőknél fejlődik ki először. Az állattenyésztés első művelője minden valószínűség szerint a helyhezkötebb asszony, aki először a játék céljaira elfogott kisebb állatokat szoktatja magához és csak később ismeri meg azok hasznát. Az állatrablás és gyakori állatjárványok a biztosabb ellátást nyújtó földművelést tolják előtérbe, ami akkor válik az ételmezés rendszeres alapjává, amikor a kőkori kapa helyett a kapaekét feltalálják és igavonó állatot kötözve eléje, általánosan alkalmazzák. Az eketaliga már az egyenes barázdák kihúzását teszi lehetővé. Az ekefejnek ércel való borítása még a prehisztorikus kor vívmánya.

A földművelés magasabb foka az ekén kívül számos más eszközt is kíván, a betakarítás (sarló, kasza), tárolás, állathaszon feldolgozásának szerszámain. Ezek még a neolitik, de még inkább a bronz- és vaskorban megterem-

tik az *ipart*, úgy a magános művész-feltaláló és elkészítő, megosztás nélküli munkáját, mint a családi és nemzeti háziipart. Az ipar eleinte csak a saját szükségletek kielégítését célozza, de amikor már a kézügyesség fejlődik, kialakul a törzsi ipar, amelynek célja a szükségletek ellátásán kívül a kereset is. Az egyes ember kézügyessége (kerámiában, fémiparban, stb., stb.), a törzs közös kincsévé válik és messze földön megalapozza az illető törzs ipari hírnevét. A ma élő primitív népek között is vannak kitűnő csónak-, nyílméreg-, dárda-, stb. készítő törzsek. Ezeknek technikai ügyessége teszi lehetővé, hogy a nomadizálással szakítva, a földművelést erősen redukálva, csak ipari cikkek előállításával foglalkozzanak. (Erre utalnak a velemszentvidi és más bronz- és vaskori nagy öntőműhelyek is.) Az iparúzó törzsek az élelmet és nyersanyagot csere útján szerzik, ami a törzs körében megy végbe. De a luxus-szükségletek fejlődésénél a nyersanyagot már messzebb vidékekről kell beszerezni, ami magasabbrendű gazdasági foglalkozást tételez fel: a *kereskedelmet*.

A kereskedés eleinte a törzsfő irányítása mellett a nemzetségek között folyik. Egyik formája a romlandó cikkek elfogyasztására meghívott vendégség, amikor az egyes nemzetségek kölcsönösen megajándékozzák egymást. A technikai keresztülvitel egyik ősi formája a *néma* kereskedelem, amikor az egyes törzs kiküldöttei tabu alatt álló helyre vonulnak, ott lerakják cseretárgyaikat, visszahúzódnak és megvárják, amíg a másik érdekelt törzs kirakja a maga cserélendő tárgyait. Akkor az első csoport újból előjön és ha a cserével meg van elégedve, mindjárt magával viszi a másik törzs áruját, ha pedig nem tartja elegendőnek,

addig vonulnak vissza, amíg megfelelő csereportékát raknak le egymás számára. Ha akármelyik csoport elviszi a maga dolgait, a vásár nem sikerült, az üzlet nem jött létre.

A távolsági kereskedelem legegyszerűbb feltetele a *közlekedés és szállítás*. Az első közlekedési eszköz a lábra kötött nyersbőr, a jégkorszakban a csontból és fából készült korcsolya és hótalp. A szállítás legalacsonyabb fokán az ember maga a teherhordó. Vállára erősített rudakra akasztva viszi a terhet (el-ejtett vadat stb.), később a kutyát, majd ren-szarvast, lovat, tehenet használja erre a célra. A szánszerű csúsztatófa, majd a küllőnélküli, fakorongra helyezett szekér a szállítási és közlekedési eszközöknek első nagy vívmánya. A szekérral való közlekedés azonban utakat és hidakat kívánt, amely a prehisztorikus ember számára egyik legnehezebben megoldható feladat. Az őserdő kúszónövényei nyújtották az első útmutatást, majd a vízre fektetett fatörzsek. A víziközlekedés eszközei: tutaj, bőrtömlő, kiégetett fatörzs, fakéregből készített csónak, durva szövetvitorla stb. stb., ami mind sok közös és együttműködést kívánt, indokolva azt, hogy a prehisztorikus ember gazdasági élete miért sokkal közzgazdaságibb jellegű, mint magángazdasági. Egyénisége kevésbbé bontakozott ki a nemzetségből. A nagyobb gazdasági akciókat a törzsi gyűlés határozza el s a nemzetségek hajtják végre. Még a legegyszerűbb foglalkozás, a kereskedelem is a társadalmi összmunkálás képét (karaván, törzsi stb.) tükrözi vissza.

A prehisztorikus ember közzgazdaságának két olyan jelensége van, ami sok vitára adott alkalmat, ez: a *magántulajdon* és a *pénz*. Sokan állítják, hogy az ember a természet gazdagon

terített asztalánál nincsen jogszabályokkal, jogintézményekkel korlátozva, aminek következtében nincsen szüksége olyan eszközökre, amelyek az előállítás fáradsága folytán értéket és így *magántulajdont* képeztek volna. Ezt a felfogást támasztják alá azon utazók leírásai, akik a ma is élő primitív népekkel foglalkoznak és azt állítják, hogy ezeknél ma sincsen birtokvédelem. A ruha és szerszám minden ellenszolgáltatás nélkül vándorol egyiktől a másikhoz és minden törzs a másik törzsnél vendégbarátságot élvez. De megcáfolja ezt a felfogást ezeknek a törzseknek tüzetesebb vizsgálata, mert a totemisztikus vadász és halász, valamint a matriarchatusban élő földműves népek is ismerik a cserét, amit vagy naturálszolgáltatással, vagy kagylópénzzel bonyolítanak le. A csere feltételezi a magántulajdont, amelyet a prehisztorikus kor is hasonló feltételek mellett ismerhetett. E mellett szól számtalan lelet, a csigákkal borított csontvázak, bizonyos használati értékkel bíró cikkek feltárása olyan helyen, ahol azoknak alapanyaga nem volt található, valamint a temetési szokások. A főnök mellé feleségén és rabszolgáin kívül a fegyvereit is eltemették, pedig abban az időben fegyverben és eszközökben nagy hiány volt, s nehezen képzelhető el, hogy ezeket kivonták volna a használatból, ha azok a közösség tulajdonát képezik. A mai utazók leírásaiban is sok utalás van a magántulajdonra. Pl. Zambezi vidékén az a szokás, hogy valamely törzs területén megsebesült, de más törzs területén elhullott elefántot a két törzs megfélezi.

A föld használatánál már a gazdaságtörténet kezdetén a magántulajdon nyomaira találunk. Az okkupáció alsó fokán az ember csak annyit vesz el a föld terméséből, amennyi táp-

lálékra szüksége van, a többit közösen éli hordatársaival. Ha azonban kevés a készlet, a gyengébbeket elűzik onnan. A készletgyűjtés már szilárdabb használatot jelent bizonyos területen az okkupációra, vagy gyümölcsfákra. A nomád állattenyésztésnél a legelőterület és a megjelölt kaszáló a törzs vagy nemzetség tulajdona. A törzsi területen — amíg föld bőségben van — minden törzstagnak joga van a kunyhó építéséhez vagy egy-egy darab kapásföld megműveléséhez; de mikor a föld a lakosság szaporodásával arányban szűkebb lesz, a földhasználatot a törzs hivatott szervei jelölik ki és senki a más által okkupált földet birtokába nem veheti. A földtulajdon fokozatos fejlődése kapcsolatos a társadalmi integrálódással. A horda mindössze a gyümölcsben gazdag területekről igyekszik az idegen hordákat kiszorítani, mivel csak a föld kész termékeit fogyasztja. A nemzetségben, amikor az állattenyésztés mind nagyobb jelentőséget nyer, már tisztázni kell a legelőterület jogát. Egy bizonyos társadalmi csoport csak meghatározott területen legeltethet, vadászhat, halászhat stb., mely terület az illető nemzetség vagy törzs kizárólagos tulajdona. A közület minden tagja ezt a területet szabadon használhatja, de idegen embercsoportnak ezen a területen hasonló cselekményeket végezni tilos. A közös tulajdon speciális használata közös munkát kíván, így az egyéni munka a gazdasági tevékenységben nem érvényesülhet. De a következő fokon, amikor a népesség szaporodásával a föld ekés művelésének szükségessége lép előtérbe, már az egyéni munka is jobban érvényesül, ebben az időben alakul ki a patriarchális család tulajdona. Ez az idő a letelepedés kora. A törzs a közös tulajdonából megfelelő részt átenged a

nemzetségnek, ez pedig felosztja ezt az egyes családok között. A nádas, a legelő, az erdő továbbra is egységben marad és szabályozott rend szerint használható. Így alakul ki a *falu-közösség*, a szoros értelemben vett mezőgazdasági termelés első munkaszervezete.

Az *állattulajdon* kialakulása szoros összefüggésben van az állatszeliidítéssel. Settegast szerint 140.000 különféle állatfajtából az ember csak 47-et tudott magához szoktatni. Az állattulajdon kialakulásával kapcsolatosan a gazdaság fokmérője is az állatok száma lesz, ami egyben hatással van a földterület kijelölésére is, mert a nagyobb nyájak és gulyák tulajdonosai nagyobb földterületet kapnak. Az atya is felnőtt fiának annyi állatot ad, amennyiből feleséget tudott venni és meg tudott élni.

Az *ipari jószág tulajdoni* fejlődése a következő: A kezdetleges ipartermelte eszközöket (vadász-, halász-szerszámok, íj, nyíl, textiliák, agyagedények stb.), a termelő maga készíti, ezek tehát az ő tulajdonában vannak. A társasan űzött halászat és vadászat eszközeit (háló, csapda stb.) közösen készítik, ez a totemisztikus közösség tulajdona. A nem magakészítette eszközöket a primitív ember csere útján szerzi meg. Az egyéni munka az iparban érvényesül a legjobban, ami még akkor sem szorul háttérbe, amikor a fém feldolgozása az ipart tömegmunkává alakítja, bányászatra, olvasztásra és feldolgozásra tagolja. Sőt az iparosnak — főleg a kovácsnak — gazdasági helyzetével társadalmi állása is növekszik, mert a fémek feldolgozásának titka a családban marad, apáról fiúra száll és ezért ennek a kornak pl. a kovács nemcsak „kapitalistája“, hanem gyakran a törzsfő is. Az ipari cikkekben bizonyos fölösleg jelentkezik, ami megint más, esetleg további vidékek

nyersanyagjaiért cserélhető. A cserét lebonyolító kereskedelem tárgya csak birtokban lévő cikk lehet s így a csere a magántulajdon és legjellegzetesebb formájának: a *pénznek* vitathatatlan alapja.

A pénz előbb mint fizetési eszköz fejlődik ki. Az első pénz ritka, nehezen előállítható, nehezen szállítható, de általánosan igényelt tárgy. Általános pénz eleinte az *ékszer*, ezzel ajándékozzák meg a törzsfőt, papot, ezzel fizetik a büntetést, ezzel vásárolják az asszonyt stb. Az ékszer mellett más *használati* tárgyat vagy nemesfémeket is alkalmaznak pénz gyanánt. Az ékszerpénzek között legrégebb a kauri-csiga, Sziámban még 1860-ban is aprópénzül használták és Afrikában ma is forgalomban van. A disznóagyar, gyöngy, gyöngyházhéj, papagálytoll, korall, elefántcsont, scalp stb. mind ékszerpénz, sőt az ércpénzt magát is sok helyen ékszernek dolgozzák fel. Egyes néger vidékeken még ma is minden arany- vagy ezüstdarabból gyűrűt csinálnak. Az ékszer és használati pénz között foglal helyet a ruhapénz. Szövet, prém, gyékény, gyapot stb. Használati pénzek: a só, horog, nyilvessző, élelmiszer, szarvasmarha. Utóbbi nem darabolható, ezért térnek át az ércpénzre, amelynek eredeti alakja a nyers rúd. Vas, vörösréz, nemesfémrudakat öntöttek, vagy esetleg mindjárt félgyártmányokká, vagy eszközökké (kapa, horog) dolgozták fel. A fémrudakat aztán a kereskedők esetéről-esetre lemérik, majd később a lemért darabokat lebélyegzik. Ezzel főleg a templomok papjai foglalkoztak. Már a prehisztorikus korban föllelhető a mai papírpénz őse, a „jelképes pénz“, pl. egész állatbőrre cserélhető szőrmedarab. Az érmepénz kb. Kr. e. a VII. században alakult ki, a papírpénz pedig Kr. e. 1500 évvel Kínában.

MÁSODIK FEJEZET.

Az ókori gazdálkodás despotikus és félszabad rendszerei.

Egyiptom, Mezopotámia. Az ókor despotikus gazdasági rendszerei. Babilónia, Szíria, Perzsia, Fónícia. A zsidó nép gazdasági jelentősége. Görögország. Spárta, Athén. A hellénizmus.

Az ókort a prehisztorikus kortól az írásos emlékek választják el, amelyek az ókori birodalmaknak főleg a tengerparti részeire vonatkoznak. Ezek a gazdasági fejlődés legmagasabb fokát tüntetik fel, míg az illető népnek gazdasági ókorára csak homályos mondákból (az Odyssea és ehhez hasonló hősköltemények) lehet következtetni. Ezen a nehézségen az a megismerés segít keresztül, mely szerint a köztörténelem ókori népei is minden kétséget kizáróan átmentek a nomád pásztorkodás, primitív földművelés, letelepedés, faluközösség, földesuraság, városi és territoriális gazdaság stb. fejlődési fokozatain. Az emberi kultúra külső megjelenésében mindenütt a nagy vizek mentén kezdődött. *Hat különböző központ* alakult: Kínában a Jang-ce-kiang, Indiában a Ganges, Mezopotámiában az Eufrát és Tigris, Egyiptomban a Nilus mentén, Amerikában egymástól függetlenül Mexikó és Peru, mint tengerparti kultúrközpont. Ezek között az emberiség fejlődésére Mezopotámia és Egyiptom bírnak döntő befolyással. A két kultúra egymástól függetlenül fejlődik, egyiknek a folyamrendszere a Földközi-tengerbe, másiké a Perzsia-öbölbe torkollik. Az ókor kisebb népeinek gazdaságtörténetével nem foglalkozunk. Viszont a nagy birodalmak gazdasági kultúrájának eltérő rendszerét annyival is inkább szükséges meg-

ismerni, mert ezek a gazdaságtörténelem más korszakaiban is jelentkeznek, ha nem is azon a fokon és intenzitással. Az ókori despotizmus jellegzetessége, hogy a fejedelem hatalmát, mint nemzeti Istenség leszármazottja, vallási alapokra építi, ez a mágikus erő ad neki tekintélyt ahhoz, hogy alattvalóinak minden cselekedetét teljhatalommal szabályozza. Viszont kötelessége a templomépítésen és más kultikus cselekményeken kívül az alattvalóiról való gondoskodás és azok megvédelmezése a külső és belső ellenséggel szemben. Ebből a kötelességből következik a gazdasági élet diktatorikus rendje is. A fejedelem országa területének és alattvalóinak korlátlan ura, a legnagyobb gulyák, legtermékenyebb földek, csatornák, öntözőművek, bányák, ipartelepek, kül- és belső kereskedelmi vállalatok tulajdonosa. Különösen a vízhasználat centrális hatalmával tartja kezében az egész mezőgazdasági termelést. Dominiումain kívül őt illeti alattvalóinak terméslőslege, ami az autarchikus és természetes rendszerben azt jelenti, hogy az egész ország gazdasági élete a zárt patriarchális családi gazdaság képére formálódik. Az udvartartás fénye és szertartásai (kultusz, pompás kertek, építkezések stb.) szerint hivatalnokai különféle státusokba vannak osztva. A fejedelem tisztviselőit az általa ismert és kedvelt családok közül válogatja ki. Fizikai munkásnak vagy rabszolgának ilyen tisztet elérni nem lehet.

Egyiptom Kr. e. 3000 évvel több tartományt összefoglaló földműves állam. III. Tutmozis alatt (Kr. e. 1550 körül) világbirodalom, majd asszír, perzsa, makedon és római uralom alá került. A Nilus áradásaira és iszapöntözésére alapított — a fáraók által csatornaépítéssel, mocsárlecsapolással, kataszteri fölmérésekkel racionalizált —

gazdasága az ország terméketlen vidékein kívül, Görögországot és a szigetvilágot is ellátja gabonával. A föld az államé, bérlő parasztjai kényszerföldtulajdonosokként dolgoznak, terményeiket csak hatósági engedéllyel adhatták el, vagy állami közraktárakba szállították, amelyből fizetik a tisztviselőket. Egyiptom a VI. dinasztia alatt ipari állammá alakul, amikor a sinai hegyércbányáit elfoglalja és rabszolgamunkával végzett, ma is csodálat tárgyát képező kőépítését (templomok, piramisok, kőutak) az érciparral kiegészíti. A luxusipar is virágzik. Textil-, üveg-, papiros-, bútor-, ékszerdolgozatok, valamint a bissus-szövet (finom fehér patyolat, melybe a múmiákat csavarják), balzsam és illatszerek egész Ázsiában keresettek. A legújabb sírfeltárásokból nemcsak papirus feljegyzések, hanem falfestmények, iparművészeti tárgyak kerültek napvilágra. Az ipar fejlesztésével együtt jár a külföldi kereskedelem növekedése, amelyet a fáraók (főleg a XII. és XVIII. dinasztia tagjai), kikötőépítéssel, kereskedői telephelyek, karavánzállók berendezésével, kereskedelmi szerződésekkel és hadjáratokkal igyekeznek előmozdítani és a szomszédos Nubia, Szíria, Palesztinán kívül Görögország és Itália területére is kiterjeszteni. A külforgalommal nagy mennyiségű árú, nemesfém, rabszolga kerül Egyiptomba. A földbérlet és vízhasználat a királyi magtárakba befolyó természetes adókon kívül a gabonasziró bankok egész hálózatát teremti meg (templombankok raktárai), de meghonosítja a pénzgazdálkodást is. Az eredeti rézvalutát előbb ezüst, majd arany (gyakran gyűrű, vagy aranyrúd) váltja fel.

Mezopotámia (= folyamköz) változó politikai képet mutat. A turáni eredetű szumirokat a sémi fajú Babilon nemzeti állama, majd a

szintén sémi Asszírja világbirodalma váltja fel. Ezt követi Uj-Babilon (Khaldea) hegemoniája, melyet az árja perzsák (Cyrus Kr. e. 538-ban) döntenek meg. Kultúrája (Kr. e. 4000 évvel) az Eufrát és Tigris vizéből csatorna- és zsiliprendszerrel öntözött és fallal védett kerteken alapul. Az árpatermés eredménye, egykori feljegyzések szerint 75 magot ad. A csatornák és vízművek karbantartása 30—40 ezer rabszolga munkáját igényli. A parcellákat feles vagy pénzberletben parasztok művelik, akik többnyire zöldség- és gyümölcskertészettel foglalkoznak. Ezek gyakran kerülnek válságba, mert a rabszolgamunkára berendezett nagy üzemekkel nem tudnak versenyezni. A mezőgazdaság mellett úgy Babilon, mint az asszír főváros Ninive, valamint a szövetséges városállamok lakosainak megélhetését az ékszer-, illatszer-, agyag-, textil-, festő-, hímző- és építőipar támasztja alá. Fejlett a karaván-árkereskedelem és hitelgazdaság is, melyből Babilon legnagyobb királyának, *Amu Rabbinak* 282 szakaszból álló törvénykönyve, Asszírja uralma alatti időkről pedig Assurbanipal cseréptáblákra ékírással feljegyzett iratai (a babiloni közjegyzőknél maradtak fenn) tanuskodnak. Ezeket Mossul mellett találták meg, mintegy 22.000 kőtábla (a British múzeum tulajdona). Babilonban a legkisebb adás-vételről ékírásos agyagokmányt kellett készíteni, ezeknek leletei a magángazdasági tevékenységekről is felvilágosítást nyújtanak. (Pl. Kr. e. VII. sz.-ban az Egibi és Fiai bankházról, Sippárban és az V. sz.-ból a Marassu bankházról Nippurban). Amu Rabbi törvénykönyve a kereskedelem, szállítás, pénz- és hitelügy, állatkölcsönzés és melioráció szabályozásával is foglalkozik.

Babilon az asszír uralom alatt is megma-

rad a keleti karavánforgalom középpontjaul. Királyi posta, út- és hídépítés támogatja a távolsági kereskedelmet Sanherib asszír király építtette a kőlapokkal fedett „Szent utat“. A fővárosban a külön utcákban megtelepedett iparosok és kereskedők bolthelyiségeiben virágzik a belkereskedelem. A fejlődéssel lépést tart a valuta is. Az eredeti használati (juh és gabona) pénzt a réz, majd ezüst és Kr. e. 2000-tól kezdődően az aranypénz váltja fel. Asszíria ősi valutája az ólom és réz. A forgalmi számítás alapja az ezüst sekel, amelynek súlya 180 búzaszem. Az aprópénzben állandó a hiány. Ennek következtében fejlődik ki egy sajátos hitelügylet, amikor a bank garanciát vállal az eladóval szemben addig, amíg a vevő a szükséges aprópénzt összegyűjti. Kifejlődik továbbá a klirino inkasszó, majd a betéti üzlet és a vállalkozói hitel. A rendes kamatláb 20%, de gabonakölcsönél 33, sőt 50%-ra is felmegy. A templombankok intézménye itt is feltalálható. Legnevezetesebb a sippári, ez rabszolgáknak is nyújt kölcsönt, hogy magukat megválthassák. A templombankok üzletkörében előfordul az adóbérlet is. Figyelmet érdemel, hogy hitelüzletekkel a papnők is foglalkoznak, amint általában Babilonban a nők önállóan is folytathatnak üzleti tevékenységet.

Mezopotámia gyakran változó uralma Cvrus király hódítása következtében a perzsákra száll át. Utóda, Dárius világbirodalmat szervez és az indus kultúrkörrel kapcsolatba hozza. A perzsa állam gazdasági erőforrásai azonosak az általa meghódított államok erőforrásaival, Dárius azonban mint kitűnő szervező, az ókori *despotikus államgazdaságnak* olyan mintáját teremt meg, amely a későbbi alakulatokban, főleg a római császárság hanyatló korszakában, a

bizánci kapitalizmus és az újkori államgazdaságok rendszerében is föllelhető.

A perzsa birodalomban a vezető állásokat úgy a közigazgatásban, mint a katonaságnál a perzsák és médek töltik be, akiket erre a hivatásra külön nevelnek. Dárius birodalmát 19 alkirályságra osztja, ezeknek élére egy-egy satrapát rendel, aki mellett a királyi irtokok a katonai és polgári közigazgatást (főleg a jövedelem felhasználását) figyelik és időnként erről a királynak jelentést tesznek. A királyi irtokokat viszont a panaszfelvevő repülőbizottságok ellenőrzik. A főbb hivatalnokok nem kapnak fizetést, csak jutalmat és ajándékokat. (Ékszer, földjáraadékat, fegyvert, kitüntetést stb.) Az alsóbb tisztviselők teljes ellátásban részesülnek és az általuk behajtott adók és naturáliák bizonyos százalékát kapták. A rabszolgák, bér munkások, az udvar luxusszükségletét ellátó háziiparosok (gúlák, paloták, kertek stb. építői) a fejedelem élelmiszerraktáraiból nyertek ellátást. Egyiptomban a munkás napi porciója általában négy kenyér és két korsó sör.) A fejedelem raktáraiba a domíniumok termésén kívül a szabad parcellabérlők és az apáról fiúra öröklődő mesterségek szabad kézművesei hordják be naturális adóikat. Az áru- és élelmiszerraktárakban pontos könyvvezetés és munkabérelszámolás folyik a gyakori visszaélések kiküszöbölésére. Itt fejlődik ki a mérték- és súlyrendszer is.

A raktárak feleslegeit a király megbízott kereskedői vagy hivatalnokai értékesítik belső földön megszabott áron, vagy külföldön a kereslet és kínálat mérve szerint. A külkereskedelem megkönnyítésére az ókori autarchiák egymással kapcsolatot keresnek. (Salamon király és Sába királynője.) Különösen fontosságot

nyer ez, amikor az idegen országok luxusjavai az udvartartás fényének emeléséhez nélkülözhetetlenek lesznek. A távolsági kereskedelem előmozdítására hajókat, kikötőket, csatornákat építenek. (II. Necho és Dárius a Szuezi csatornát ásatják.)

A szárazföldi forgalmat teherhordó állatokon bonyolítják le. A teherkocsit aránylag elég későn, a lovaskocsit pedig csak hadicélokra használják. Az országutak elsősorban katonai és postautak. A lóváltóállomásokon csak királyi útlevélre adnak friss lófogatot. A „királyi út” Sardestől Susáig majdnem 2700 km., karaván-szállásokkal és postaállomásokkal beépítve. A gyorskocsiközlekedést a kereskedők használják, a királyi úton kívül még kb. 10.000 km. hosszú postautakon, a postaszákokat pedig lovasküldöncök továbbítják.

Minden ókori államgazdaság törekszik valutaügyének rendezésére. A legjobban fundált pénz, a perzsa király nyilas képével díszített kb. 30 pengő értékű arany dareikost csak úgy lehetett veretni, hogy a meghódított tartományokból súlyos hadisarcokat szedtek; a zsidók pl. kénytelenek voltak gyermekeiket és földjeiket eladni a fizetés teljesítésére. India által aranyban szolgáltatott adók (kb. évi 85—90 millió pengő) mint hadikincs a perzsa királyi kincstárban teauráltatott.

A despotikus államok gazdasági rendje nem tudott gyökeret verni ott, ahol a termelés centralizációjának természeti adottságai (főleg az öntözőgazdálkodás) hiányoztak. Nem tudott ott sem kifejlődni, ahol a szükséges néperő vagy a nagy kiterjedésű terület hiányzott. Pl. Főnicia-ban, vagy pl. a zsidóknál.

Főnicia egymástól majdnem független tengerparti városállamokból alakult, melyek ádá-

versenyt folytattak egymás között, de összetartotta őket a tengeri hajózás veszélye és a görögökkel folytatott állandó kereskedelmi vetélkedés. Városai közül legjelentékenyebbek Berytus, Biblus, Sidon, Tyrus. Föniciának alapítása idején még alig van mezőgazdasági területe. Később is csak olajat és bort termel és ezért rá van utalva az élelmiszercserét célzó iparra és kereskedelemre, majd a gyarmatszerzésre. Ipari üzemei az export miatt manufaktúrákká fejlődnek, melyekben külföldről hozott rabszolgák dolgoznak. Nagy tömegekben állítanak elő bronzedényeket, üvegárut, ékszereket, borostyán- és elefántcsont faragványokat. (Homeros is dicsőíti a Sidonban készített arany- és ezüstserlegeket.) Leghíresebb iparcikkük a tyrusi bíbor, amely messze felülmulja más országok hasonló készítményeit. Nyugat fejedelmei és gazdagai innen elégítik ki díszruha szükségleteiket. Hajóiparukhoz Libanonról hoznak cédrusfát, ennek ellenében tyrusi iparosok díszítik Salamon templomát és a zsidók palotáit. Fönícia igazi jelentősége nemzetközi kereskedelme. Élénk forgalma van Egyiptommal, Palesztinával, Görögországgal, Arábiával, Indiával. Merész hajósai és kereskedői, a sarkcsillaghoz igazodva, eljutnak a Kanári-szigetekre, Angliába, sőt Mecklenburg partvidékeire (egyések szerint Hallstattba is), ahonnan ónt, rezet, borostyánkövet, de főleg rabszolgát szállítanak. Hogy tengeri útjaik titkát megőrizték, meséket terjesztenek tengeri szörnyekről, sárkányokról és inkább zátonyra viszik a hajót, semmint a tengeri átjárók féltve őrzött titkát elárulják. Kizárólag hajózási és kereskedelmi célzattal telepeket létesítenek Cyprus, Rhodos, Kreta, Malta szigetein és az Egei-tenger olyan vidékein, ahol bányatermék — kén, érc, timsó vagy bíborcsiga

— található. A kapcsolatban levő népek mind-egyikével külön-külön, más taktikát alkalmaznak. Gyakran csak kirabolják a vidéket és gyors hajóikkal elmenekülnek. Máskor a nyersanyag értékéről sejtelemmel sem bíró bennszülötteknek vételár fejében értéktelen holmit adnak, vagy kölcsönt nyújtanak és kierőszakolják azt az elvet, hogy a kölcsönkapott jószág vissza nem adása: lopás, aminek fejében az adóst rabszolgaként elcipelhetik. A kikötésre alkalmas öblökben mólókat, áruraktárakat építenek, melyeket az anyaország iparcikkeivel látnak el. Afrika északi partjain kívül megszállják Spanyolország déli részét, ahol bor, olaj, gyapjútermékeik ellenében bányákat tárnak fel és ezeket rabszolgákkal műveltetik. Birtokukba veszik a szicíliai kénbányákat, Maltán, a Baleári-szigeteken és Szardíniában nagyarányú textilipart honosítanak meg.

Legjelentősebb ténykedésük Afrika északi részén Hyppo, Utika, Karthago (annyit jelent, mint új város), Tyrus alapítása. Utóbbinak nagyobbik része szárazföldön épült és az ipartelep mellett ezért földművelő falvakat is létesítenek. A város előtt fekvő szigetekskére erődítményt építenek, amely nemcsak kikötő és áruraktár, hanem innen folyik a katonai és polgári közigazgatás is. Karthago rövidesen világtörténelmi jelentőségre emelkedik, mint a Földközi-tenger déli és nyugati részének leghatalmasabb, Görögországgal versenyző kereskedőállama. Szellemi szolgáltatásuk a betűírás, amit tőlük vesznek át a zsidók, görögök és rómaiak. Babilon és egyiptomi hatás alatt a csillagászat és a matematika terén is kiválók.

A másik szabad gazdasági rendszerben élő ország *Palesztina*. A zsidó nép gazdasági jelentősége már az ókorban kidomborodik. Eleinte

egyszerű, nomád pásztornép, amely sem a nemzetiségi, sem a törzsi szervezetben nem jut fontosabb szerephez. A többi népek közül „Egyisten“ hitével válik ki és Max Weber szerint éppen az egyistenhit lesz a mózesi törvények tradícióinak fenntartó szellemévé. A gazdasági különbség az egyes törzsek között korán jelentkezik. Kr. e. a XII. sz.-ban elfoglalják Kánaánt, a Jordán keleti partjain továbbra is pásztoréletet folytatnak, míg a nyugati parton lakó mezőgazdák szőlőt, fügét, olajat termelnek és a föníciaiakkal állandó kereskedelmi összeköttetést tartanak fenn. Salamon és Hiram király összeköttetése történelmileg is fel van jegyezve. Salamon diktatorikus kormányzatot visz. Országát 12 közigazgatási területre osztja s ezek helytartói súlyos adókkal és robottal zsarolják a népet. Salamon a karavánutakat is igyekszik megszerezni s a Vöröstengeren kikötőket épít a külkereskedelem érdekében.

A földművelő zsidóság teokratikus közigazgatását a föld járadékára és a papi tizedre építi. Ismerik a kölcsönműveleteket és a filiszteusokkal még Ábrahám idejében élénk terménycserét folytatnak. A kereskedelemben és iparban első mestereik a föníciaiak. Agrárrendszereikből figyelmet érdemel, hogy a szántóföldet a hetedik évben bevetetlenül hagyják és ami magától terem, az a szegényeké. Érdekes jogszokásuk a hétszerhetedik év intézménye, az úgynevezett kürtölés éve, amikor minden eladott vagy elzálogosított birtok visszaszáll arra a nemzetségre, amely azt Kánaán meghódításakor élelmezési területnek kapta. Mindkét intézmény bizonyítja, hogy a zsidó nép eredetileg nem kereskedő nép és csak a föníciaiakkal való érintkezés folytán, még inkább a babiloni fogság idejében térnek át a kereskedelemre,

amiből azután virágzó pénzkereskedelmük fejlődik ki. A próféták hiába emelik fel szavukat a luxus, a nyereszkesedés, uzsora ellen, az eladódott kisbirtokok összevásárlásából nagybirtokok keletkeznek. A babiloni fogság alatt a zsidóság egy része a csatorna- és más építkezéseknél robotol, másik rész a kereskedelemben nyer alkalmazást, tökéletesen elsajátítja ezt és magja lesz a Perzsiában, Szíriában, majd Görögországban, sőt Kr. e. az első két században Itália területén is létrejött diaszporáknak s ezek speciális pénz- és árukereskedelmének. Főleg Alexandria és Antiochia diaszporái erősek, de Jeruzsálem elpusztítása után az Itáliába hurcolt zsidók is nagyrésztben saját törvényekkel szabályozott telepeket létesítenek.

Görögország (Kr. e. 1000—Kr. u. 30-ig), leszámítva Nagy Sándor uralkodását, sem egységes államot, sem egységes gazdasági területet alkotni nem tudott. Minden görög állam külön gazdasági programmal versenyez egymással, míg végül a karthagoiak ellen segítségül hívott Róma őket is beolvasztja világbirodalmába. Gazdaságtörténelmi szempontból három korszakot különböztethetünk meg. Az első kb. Kr. e. 1000-től a teljes letelepedésig és a városállamok kialakulásáig; a második Kr. e. 500—350-ig tart, ez a klasszikus kor, a perzsa és a peloponnézusi háborúk korszaka. A harmadik korszak Nagy Sándor világbirodalma és ennek felbomlása után a hellenizmus. A görög gazdasági élet, Spárta katonai államrendszerétől eltekintve, meglehetősen demokratikus és szemben kelet centralizált és despotikus gazdasági rendszerével az egyéni szabadságon nyugszik. Földrajzi és éghajlati viszonyai, hegyek és tengerek által megszaggatott földje nem tesz lehetővé olyan centralizációt, mint a despo-

tikus államokban. A gabonában szegény városállamok csak iparral, kereskedelemmel és hitelgazdálkodással képesek Egyiptomból, a Fekete-tengermenti és itáliai gyarmataikról gabonát beszerezni. Az első korszakban a királyok és előkelők patrimonális gazdaságot folytatnak, a szabad parasztság állattenyésztéssel és primitív földműveléssel foglalkozik, adót nem fizet, csak alkalmi ajándékokat ad a királynak a bíraskodásért. Mellettük találhatók polgárjogot nem élvező, idegen kereskedők, templomot és hajókat, stb. építő iparosok, zsellérek és rabszolgák. Az első korszakban naturális gazdálkodás uralkodik, ércpénznek még alig van szerepe, leginkább a lydiai és egyiptomi királyok zsoldosai hozzák forgalomba. Az égei kultúra, amelynek székhelye Kréta és később átterjed a Peloponneszra és Kis-Ázsiára is, borostyánt, ezüstöt és ónt juttat Görögországba ipari termékekért.

Sok földműves költözik iparúzó városokba is, bár iparral inkább a rabszolgák foglalkoznak. A görög gazdaságtörténet első korszaka, éppen úgy, mint az európai népek középkorának első része, városállamokba torkollik. A városi polgárság uralmát a vidék, a királyi várak és nemesi kúriák felett megerősített kapukkal és falakkal biztosítja.

A görög gazdaságtörténet második korszakában, az agrár- és iparállam (főleg Spárta és Athen) ellentéte jut kifejezésre. *Spárta* nagyrészt földművelő, ipara inkább hadifelszerelések gyártására szorítkozik. Kereskedelme is jelentéktelen mindaddig, amíg Athentől a vezetőszerepet magához nem ragadja. A Likurgusi államrend szinte egyedülálló a gazdaságtörténelemben. Ez a matriarchatus intézményéből fejlődik ki és közös neveléssel, közös

lakással (andreion), étkezéssel és állandó test-edzéssel olyan uralkodó katonai osztályt nevel, amely minden fokozottabb életigényt eldobva, egyetlen célban olvad fel és ez: Spárta hatalmának fenntartása. A magántulajdon szigorúan korlátozott. Minden az államé. A földet családonként 15 hektáros egységben művelik a szabad, de politikai jogok nélkül szűkölködő perioikosok (környékbeli parasztok) és a heloták (rabszolgák), akik a katonai osztály ellátásáról természetbeni szolgáltatásokkal gondoskodnak. Ezt a sajátos berendezkedést két előrelátható erő dönti meg, az egyik az uralkodó osztály zárt kaszttá fejlődése, ahová a gazdasági élet félszabad munkásai sohasem juthatnak be, s így a folytonos harc által meggyengített osztály utánpótlást nem nyerhet. A másik a peloponnésosi háborúk után kifejlődött luxus, amely úgy emelte ennek az osztálynak élet-nívóját, hogy sokan eladósodtak, katonai kötelezettségeiknek eleget tenni nem tudtak és kénytelenek voltak ebből az osztályból kilépni.

Athenben más képet mutat a gazdasági fejlődés. A jón település területének, Attikának vezető városállama nem rendelkezik olyan termékeny mezőgazdasági terület felett, mint Spárta. A patrimonialis királyság nem is tudja Athenben tartani magát és csakhamar kialakul a demokratikus, iparúzó és kereskedő Athen. A város földműves eredetére utal azonban a naturális és pénzgazdálkodás kettőssége: a földadót gabonában szedik és Solon a cenzust vékagabona szerint állapítja meg.

Athen felemelkedésének alapja okos gazdasági és szociális politikája. Dráko szigorú alkotmányát Solon reformálja, aki megszünteti az uzsorát és a megengedettnél magasabb kamatvételt törlesztésnek tudja be. Kisebb ér-

tékü drachmákat veret és egy kb. 27%-os inflációval könnyít az adósterheken. Joggal dicsőekedhet, hogy kormányzása idején a görög „hypotéka“ jelei — az eladósodott birtok háttérára kitűzött kövek — eltűntek. Újra rendezi a polgárok kötelezettségeit és jogait, adóképességük szerint. Az aratási eredmények alapján a polgárokat négy osztályba csoportosítja és ezzel megszünteti a születési előjogokat. A hadikötelezettség és adófizetés fokozatosan kevesebb, a negyedik osztályba tartozók már semmit sem fizetnek, jöllehet azért a népgyűléseken szavazhatnak. Az állam vezetői a legvagyonosabbak közül kerülnek ki, akiknek, ha hivatali idejük letelt és a népgyűlés bizalmat szavaz nekik, tagjai lesznek a legfőbb államtanácsnak, az aeropagosnak. A Solon-féle alkotmány biztosította Athen csekély mezőgazdaságának maximális szolgáltatási képességét és később a gyarmatosítást. Demokratikus berendezkedése kivívta a hasonló megélhetési lehetőségekre szorított szomszédos görög városok rokonszenvét, majd szövetségét Spártával szemben. A legtöbb csekély agrárkörzetű város gazdasági fejlődésében Athen irányát követi. Így fejlődik Megara a textilipar, Korinthos az agyagipar székhelyévé (itt találják fel az agyagiparban oly fontos korongozást).

A görög városállamok csekély és gabona-termesztésre kevésbé alkalmas területe és ezzel szemben iparúzó városainak népszaporodása kényszeríti őket nemcsak a föníciaiakkal versenyző külkereskedelemre, hanem a gyarmatosításra is, amely elsősorban Kis-Ázsia, a görög szigetek, majd Itália déli részének megszállására irányul. A gyarmatosítás elsősorban az alapító anyaváros gabonaellátását szolgálja, a telepések tudniillik az anyavárost tekintik

hazájuknak, innen viszik magukkal a szent tüzet, az istenségeket és a jogrendet, viszont megkövetelik, hogy az anyaváros hadiflottája kereskedelmüket alátámassza, gazdasági összeköttetésüket állandóan fenntartsa és a háborúban kölcsönösen segítséget nyújtson egymásnak. A gyarmatosítás lesz azután egyik oka a perzsákkal, a föníciaiakkal, majd a rómaiakkal való összeütközésnek. A háborúk hadianyaggyártása, hadseregélelmezése nagy gazdasági fellendülést idéz elő. Athenben a rabszolgamunkára épített nagyipar fejlődik (ergasterionok), de ugyancsak kifejlődnek a magánbankárok (trapeziták) mellett a templombankok is. Athen értékálló aranypénzt veret, az export az egyes városok között specializálódik. A gazdasági fellendülés magasabb életnívót jelent lakásban, ruházatban, étkezésben, kifejleszti a magasabb szellemi életet is, Athen a keleti népek műveltségét átveszi és a bölcelet, történetírás, matematika, orvostan, színház, építészet és szobrászat terén továbbfejleszti. Ennek emlékeit ma is őrzi az Akropolis és a görög szobrászatnak sok fönymaradt műve. E korszaknak legkiválóbb államférfia, *Perikles* nemcsak kiváló hadvezér, nagyszerű államférfi, lelkes tudomány- és művészetbarát, hanem elsőrangú közigazda is. Gazdasági zsenije az Athenbe özönlő tekintélyes tőkéket (a delosi szövetség hozzájárulási összegei) nem foglalja le kizárólag az állam céljaira, hanem azzal segítséget nyújt az egyes polgárok vállalkozásaihoz. Iparúzó idegenek betelepítésével újabb nagyarányú iparágakat létesít. Összhangba hozza a gazdasági szabadság elvével azt a görög felfogást, mely szerint az állam az egyes polgárok felett áll és ezzel az irányítással, a polgárok bizalmából uralmát évtizedekre bizto-

sítja. Csak a gazdasági élet túlkapásait üldözi. Háború esetére maximálja a gabonaárakat és átmenetileg alkalmazza a kereskedelmi monopólium elvét is, amennyiben a behozatali és kiviteli vámokkal az állam bevételeit szaporítja és a háborús spekulációt ellensúlyozza. De ezektől eltekintve, a magángazdaságnak szabadságot biztosít.

A görög *kereskedelem* célja elsősorban nem a nyereszkesedés, hanem az anyaváros ellátása szükségleti cikkekkel. A görög kereskedelmi hajók kötelesek visszrakomány gyanánt gabonát szállítani. Kereskedelmüknél sokkal fejlettebb a hitelrendszerük. Ez eleinte természetes szolgáltatásokon épül fel (állatkölcsönzés) és a pénzverés meghonosításával hatalmas arányokat ölt. A görög pénzrendszer tarka képet mutat. Legáltalánosabb az ezüst drachma. Spárta, mint katonai állam a vasvalutát honosítja meg, Athen az aranyvalutát. Amikor Athen az akkori világ gazdasági központjává fejlődik, bazárjai, áruraktárai megtelnek Kelet és Nyugat árucikkeivel. A sok idegen kereskedő sokféle pénzt hoz magával, melyeknek átváltása, vagy a hitellevelek kifizetése banküzletek létesítését kívánja. Meghonosodik az inkasszó, a klíring. Templombankok létesülnek, melyek nemcsak az államnak, hanem magánosoknak is nyújtanak hitelt. A kamatláb általában 12%, csak tengeri kölcsönöknél szabad magasabb (néha 30%-os) kamatot szedni. A tengeri kölcsönök magas kamatának megfizetésére a kereskedők, közös veszélyre és haszonra társulnak, több hajóban is vállalnak érdekeltséget, ami a viszontbiztosítást célozza. A templombankok (legnevezetesebb a delosi Apolló templomé), ingatlanokra is adnak hosz-

szülejárátú hitelt, sőt magánosokkal is társulnak bányá- vagy adóbérletre.

Görögország gazdasági forgalmának köszönheti, hogy a Földközi-tenger keleti partvidékén a görög nyelv, viselet és szokások lesznek uralkodóvá és hogy a mai konzulátusoknak megfelelő gazdasági képviselők a görög jognak nemzetközi érvényt szereznek (Róma XII. táblás törvénye) és a görög közgazdasági teóriák elterjednek. Viszont ez a fejlődés termeli ki a szociális kérdést, amely Spártában lázadásokhoz, de Athenben és más városállamokban is a tyrannis intézményéhez vezet. A tömegipar fejlődése a rabszolgaságon nyugszik s az eddig szabad kézműveseket keresetüktől megfosztja s a polgárok közszereplésének üzletszerű részvételére csábítja (közétkezés, napi-díjak). A rabszolgakérdés szintén kiélesedik. Ezek a manufaktúrákban és a bányákban nehéz munkát végeznek. Vannak a polgárok között is adósrabszolgák, akik inkább politikai jogaik elvesztésével, vagy büntetésből kerülnek ebbe az osztályba, de akiket alacsony közszolgálatra (rendőr, utcaseprő, stb.) alkalmaztak. A rabszolga gyakran pénzt kap az urától, ezzel önálló kiskereskedést vagy pénzváltóüzletet nyit és a templombankokban félretett pénzéből később megváltja magát. Az adósrabszolgák kiváltását sokszor államköltségen teszik lehetővé. A zsákmányolt vagy vásárolt rabszolga családot nem alapíthat, helyzete különösen Laurion ezüstabányáiban, vagy a gályákon embertelenül rossz.

Elteltekintve Spárta sajátos államgazdaságától, a görög államok pénz- és naturálgazdaságon felépülő háztartása a vámokon, monopóliumokon, büntetéspénzeken, szóval közvetett szolgáltatásokon nyugodott, mert az egyenes

adót, amely a görög felfogás szerint a szolgál jele, rendszerint nem alkalmazták.

Az állam kiadásai általában csekélyek, miután nincsen fizetett hivatalnoki kara, sem állandó katonasága. Kivételt képeznek Athen, Korinthos és a nagyobb városállamok, melyekben a pompás építkezéseken és játékokon kívül az érdemes polgárok nyugdíja is az államkincstárt terheli. A szegényebbek népgyűlésen való részvételét is az állam díjazza, a katonának zsoldot fizet, sőt Athen még orvosokat is tart a szegény betegek ingyenes gyógyítására. A gazdag családoknak azonban társadalmi kötelessége népjóléti intézmények (főleg az ünnepi játékok) fenntartása. Háború idején a gazdag családok kötelesek hadihajót építeni és azt az állam rendelkezésére bocsátani. A hadikölcsönökön kívül szokásban van a templomi kincsek lefoglalása is. Sokszor az állampénztár hiányának fedezésére pénzrosszabbításhoz folyamodnak, Athent kivéve, amely minden időben gondosan őrökdi valutája felett. A háborús kölcsönöket a hadizsákmányból és hadisarcokból visszafizetik, de polgárháborúkban gyakori a vagyonek kobzása.

Macedoniai Fülöp halála után fia, *Nagy Sándor*, Athen és a többi görög városok lázadását leveri, Görögország egész katonai és gazdasági erejének birtokába jut. Ezzel meghódítja a perzsa világbirodalmat és hatalmas gazdasági területté szervezi. Ez a görög gazdaságtörténet *harmadik korszaka*, amelynek motorereje a perzsa birodalom teaurált arany- és ezüst államkincse, amelyet Nagy Sándor saját képével ellátott drachmákká veret és a hadsereg zsoldján és ellátásán keresztül a szabad görög gazdasági élet vérkeringésébe ömleszt. Kibővíti birodalmának szárazföldi és vízi

útjait és 70 várost alapít. A gazdasági élet arányosítását azonban Nagy Sándor nem tudja keresztülvinni, mert fiatalon meghal, talán reánézve a legjobb időben, mert a görög nép már nem tűrte tovább az általa meghonosított perzsa udvari ceremóniákat, az ázsiai despotikus rendszer átültetését és a lázadás szélén állott. Halála után a birodalom részekre bomlik, melyek közül a legszomorúbb sors a tulajdonképpeni Görögországot éri. Az állandó zavargások és forradalmak a tekintélyesebb iparúzó és kereskedő elemeket Lídiába, Szíriába, Egyiptomba stb. űzik, ahol Nagy Sándor két tábornokának: Seleucusnak és Ptolomeusnak dinasztiája alatt a gazdasági élet új virágzása indul meg, az úgynevezett: *hellenizmus*, amely sajátos keveréke a szabad vállalkozásnak és a kötött állami gazdálkodásnak. Az új görög államok gazdasági élete úgy Alexandriában, mint Szíria fővárosában, Antiochiában, a karavánutak csomópontján, Damaskusban, elsősorban a benszülött lakosság adószolgáltatására épült. Viszont a görög felsőosztály szabadon vállalkozhat, tőkét gyűjthet, amit az állam is előmozdít azzal, hogy bevételeit pénzürtékre számítja át és a terményadóhoz csak ott ragaszkodik, ahol a hadsereget és tisztviselőket maga élelmezi.

A hellenizmus gazdasági rendszerére (lényegében a magánvállalkozáson felépült merkantilizmus) jellemző Alexandriának néhány érdekes adata. Alexandria fogyasztó és vásárló ereje, nagyszerű kikötője, raktárai és szállodái vonzzák Kelet és Nyugat árucseréjét, amit a Ptolomeusok minden eszközzel előmozdítanak. A fővállalkozó azonban az állam, mert a domíniumokból, adókból, gabona-, só- és olajmonopóliumokból, az állami raktárak

bérbeadásából óriási jövedelmei vannak és így maga az állam a legnagyobb tőkés és a legerősebb hitelforrás. A magánpénzüzet is szorosan összefügg a kincstári igazgatással. Az alexandriai állami bank monopóliumot gyakorol az adóbehajtásban és kölcsönök engedélyezésében. Az állami gabonaraktárakat nagy vidéki hálózattal bővítik, ahová a gabonaadón kívül gabonatételek is befolyznak. A naturális zsíró segítségével áthidalják Felső- és Alsó-Egyiptom földrajzi és természeti adottságainak ellentéteit. A koncesszionált magánbankokat, főleg a kamatvétel tekintetében állandóan ellenőrzik. A Ptolomeusok szabályozzák először az arany- és ezüstnek értékviszonyát 1 : 13 arányban. Ilyen intézkedések és berendezkedések következtében jut el Egyiptom az összes hellenisztikus államok gazdasági életének legmagasabb csúcsára.

HARMADIK FEJEZET.

A római birodalom gazdasági rendjének fejlődése.

Róma gazdaságtörténete. Agrárkorszak. Az ager publicus. A pún háborúk kora. A provinciális gazdálkodás. Róma alkotmányjogi berendezkedése. A provinciális közigazgatás. A császárok gazdasági reformjai. A hanyatlás és ennek előidézője.

Róma gazdaságtörténete három korszakra oszlik: az első agrárkorszak, a város alapításától a zámai ütközetig tart (753—202 Kr. e.). Törzsi szervezetből patriarchális királysággá, majd köztársasággá fejlődik s a patriciusok és plebejusok szociális küzdelme dacára katonai szervezete és a beszállásolási jog segítségével

Itália nagyrésze fölött hegemoniát nyer. A második korszak Karthago legyőzésétől a katonacsászárok uralmáig tart, és lényege a provinciális gazdálkodás és a világbirodalom igazgatásának összeférhetetlensége a városállamra szabott alkotmánnyal, amelynek előbb polgárháborúk, majd a kiegyensúlyozó császárság lesz a következménye. A harmadik korszakot a központi hatalom bizonytalansága, változékony-sága, Itália földjének kimerülése, a provinciák túlsúlya és a barbár betörések jellemzik, amiknek következménye a pénzgazdálkodás átalakulása naturális gazdálkodássá: az alapvető római intézmények elsorvadnak és szinte észrevétlenül készítik elő a középkor gazdasági rendjét, amit a kereszténység terjedése is gyorsít.

Róma világhatalma szorosan összefügg földrajzi adottságával. Az ókor gazdasági színterének, a Földközi-tenger vidékének központja Itália, amelynek akkori urai a magas ipari és kereskedelmi kultúrájú etruszok, görög telepések és karthagóiak. Kölcsönös féltékenységük a Tiberis torkolatának birtokbavételéért, segíti a jelentéktelenebb latin törzseket Róma alapításához Kr. e. kb. 800 évvel. Ezeknek vezetői halmokon, tanyásrendszerben építik megerősített udvarházaikat és védelmi körzetükbe szabin és szamnit zselléreket telepítenek, míg a közrendű latin nép a síkságokon, faluközösségekben termel és igyekszik függetlenségét az előkelőkkel szemben megvédeni. Ezek a küzdelmek töltik ki az etruszok dinasztia alatt élő Róma történetének első korszakát. A királyság városállama nagy, patriarchális gazdaság képét mutatja, melynek súlyosabb gondjai nincsenek. A király költségeit a domíniumok jövedelmei, a kikötői vámok, bíraskodási és

büntetéspénzek bőségesen fedezik. Csak rendkívüli szükség esetén vetnek a földekre adót, amit győztes háborúk esetében a hadizsákmányból visszatérítenek. Gazdasági életükben csak az állattenyésztés és legeltetés közös ager publicuson, mely a népesség szaporodásával újabb szántóvető terület kijelölését szolgálja (ver sacrum). Az egyes családok oikos gazdasága, szerény háziiparral és kevés cserével, a szükségleteket kielégíti és így a gazdasági élet a magántulajdon és szabad vállalkozás irányában fejlődik.

Róma politikai és gazdasági történetében változást jelent a Fél-sziget rokonfajú és nyelvű népeinek meghódítása és ezeknek a római törvények, szokások, kultusz és népkeveredés alapján való egyesítése, valamint a földművelésre alkalmas újabb területek megszállása. Az eredeti letelepedésnél közös használatra fenn-tartott *ager publicus* jelentékenyen gyarapodik a meghódított népek területeivel, melyeknek egyharmadát a beszállásolási jog alapján az állam magának foglalja le, kétharmadát pedig megfelelő adófizetés ellenében a legyőzött népek használatában hagyja. A római jog szerint minden polgár az eredetileg ekés művelés céljaira kapott örök földje (*heredium*) mellé az *ager publicus*ból, bérfizetés ellenében, annyit törhetett fel magának, amennyit a közlegelő-kön legeltetett állataival meg tudott művelni. Ez a foglalás a királyság és a köztársaság első idejében jelentéktelen. Később a lakosság szaporodásával az egész közlegelő eke alá kerül.

Az *ager publicus* túlnyomó részét a hatalmas nyájakkal rendelkező patríciusok foglalják le. A közterület ekés használata idővel magántulajdonszerűvé válik és ha a folytonos háború újabb települési lehetőségeket nem ered-

ményez, a földigénylők közötti ellentét az állam létét fenyegető forradalmakhoz vezetett volna. De az újonnan foglalt ager publicusokon, elsősorban a háborúban győztes katonák alapítanak patriarchális családi gazdaságokat. Akár nagyobb, akár kisebb ez, tulajdonosuk egyformán igénytelen lakásban, ruházatban, étkezésben, szokásban. A patrícius és plebejus békében és háborúban egymásra van utalva és a clientela intézménye a politikai mozgalmakban is összekapcsolja a nagyobb és kisebb birtokosokat. A szenátusi családok tekintélyének fokmérője nem a gazdagság és a külső pompa, hanem az állam érdekében kifejtett katonai és polgári tevékenység, amit megért és megbecsül a döntésre hivatott nép is. Az állam vezetői háborús időkben a hadsereg tisztjei és vezérei, békében fizikai munkát is végző birtokosok. A rövid ideig tartó hadműveleteket úgy irányítják, hogy azért a földművelés érdekei fennakadást ne szenvedjenek és a legfontosabb teendőket a fegyverszünet idejében el tudják végezni. A hadizsákmányból kártalanítják a katonákat, amiért a római földműves állandóan kész a harcra; ezt a harckészséget a nagybirtokosok ébren tartják benne, mert a közkatonák rendszerint a nagybirtok körül lakó kiscgazdákból, zsellérekből, felszabadított rabszolgákból, tehát a clientelából kerülnek ki. A mezőgazdasági termelés éppen úgy, mint a politikai szereplés és katonáskodás úgyis szólva családi közösségbe kapcsolódik.

Teljesen átalakul azonban Róma hadviselésének, gazdasági és politikai szerkezetének képe a *Karthágóval* folytatott, előbb békés, majd szövetséges és végül ellenséges érintkezés folytán. Karthágó, az akkori világ legelső kereskedő állama és tengeri hatalma, a ha-

nyatló görög vállalkozásokat kíméletlen versennyel, kalózkodással, háborúval a Földközi-tenger nyugati részéről teljesen kiszorítja és Hispániai gyarmatainak biztosítására, valamint a gabona és kénygazdag Szicilia megszerzésére szövetséges viszonyba lép az akkor még kizárólag kontinentális érdekeltségű Rómával. Kr. e. 348-ban kereskedelmi szerződést kötven, szabad hajózást enged Rómának Észak-Afrikába, Hispániába, Szardiniába. Róma ebben az időben még nem helyez nagyobb súlyt a tengeri kereskedelemre és a görögök elleni fegyveres segítség reményében 306-ban elfogadja az előbbi szerződés olyan módosítását és megszorítását, hogy csak Karthágó kikötőjébe viheti áruit, különben hajóit elkobozhatják. De a mindjobban erősödő római kereskedőosztály hamar felismeri a szabad hajózás fontosságát és ezért 256-ban egy zátonyra futott karthágói hadihajó mintájára hadiflottát épít és ezt az államnak ajándékozza. Hogy mennyire félték a karthágóiaktól, bizonyítja az első hajónak szárazföldön való építése, viszont talán éppen ez vitte Róma kiváló haditechnikusait a korszakalkotó csapóhíd alkalmazására, amely a tengeri ütközet taktikáját egészen megváltoztatta és majdnem szárazföldre alakította át. A római hadigépek (catapulta, ballista) és a légiók harcmódorának alkalmazása biztosította Róma győzelmét a tengeren is, amelyen hatástalanul és eredménytelenül törik meg Hannibál tüneményes hadvezéri zsenije. Róma előbb Szicilia, majd Korzika, Szardinia és a *zámai ütközet* (202) után Karthágó elfoglalásával tengerentúli gyarmatok ura lesz. A világtörténelemben példátlan marad a kisparaszt állam gyors felemelkedése világbirodalomká. Okos politikájával, kiváló államférfiainak és had-

vezéreinek segítségével az ókor két legnagyobb gazdasági hatalmának — Görögországnak és Karthágónak —, valamint az ezekkel összekötésben levő összes területeknek örököse lesz. A szerencse is kedvez Rómának, mert az egymással folyton viszálykodó görög és kisázsiai államok versengenek Róma barátságáért, bel- és külviszályaiknál döntőbírónak hívják és a döntőbíráskodásnak az a vége, hogy ezek az államok is az egyesített Itália gazdasági és katonai erejére támaszkodó Róma provinciáivá lesznek.

Róma, mint puritán agrárállam az újonnan szerzett *provinciákat* nem használja ki. Legfőbb gondja a határok megvédése, aminek érdekében elsősorban a provinciák belső békéjét igyekszik fenntartani. A hellén területeken sem a kultúrát, sem az önkormányzatot nem bántja, sőt a hanyatló görög városok elszegényedett népeit gondozásába veszi. Így tesz Egyiptommal is. Ezzel szemben a katonai költségek fedezésére az ősi római foglalási jogot ezeken a területeken is alkalmazza, földjeik egyharmadát birtokába veszi, a többire pedig megfelelő adót vet ki. Az újonnan megszerzett tartományokat azonban a külső ellenség folyton nyugtalanítja, egyes provinciákban a nemzeti öntudat is életre kel és ezeken a nehézségeken Róma csak úgy tud segíteni, ha ott állandó katonaságot tart. Katonai táborokat, utakat, postajáratokat, flottabázisokat teremt, ami tömérdek pénzébe kerül, s mivel az állam a hódítások gazdasági előnyeit nem tudja kihasználni, kénytelen költségeinek fedezésére az adórendszert kimunkálni. A fejadón, az öt osztály szerint kivetett földadón kívül az iparosok és kereskedők jövedelmeit megadóztatja, vámokat, kikötői illetékeket, beszállásolási költségeket stb. ró ki.

Az eredeti római alkotmány nem rendezkedett be a provinciák polgári és katonai közigazgatására, ezért a város alkotmánya szerint évente választott tisztviselőket, hivatali évük letelte után, mint proconsulokat vagy mint proprétorokat kiküldték a provinciák igazgatásának élére. Ezek eleinte csak katonai ügyekkel foglalkoztak, de hovatovább a hadsereg ellátásával kapcsolatos kérdések úgy nekik, mint az államnak örökös gondot adtak, amin úgy próbáltak segíteni, hogy a provinciák közszolgáltatásait bérbeadták római vállalkozóknak, akik a globálisan megszabott összeget előlegezték. Ez a vállalkozás nagy tőkét igényelt, amit az új pénzarisztokrácia — a lovagi osztály — csak részvénytársasághoz hasonló társas vállalkozás formájában tudott előteremteni. De a befektetés dúsán jövedelmezett és a Földközi-tenger vidékeinek egységes gazdasági területté olvasztása következtében a provinciák megnövekedett forgalma is szaporította ezeket a jövedelmeket. India, Ceylon, sőt Kína árucikkei is bekapcsolódtak a római forgalomba. A gabonán, boron, olajon kívül a tömjén, arany, ezüst, fémek és textiliák özönlenek Puteoliba és Ostiába, a mind nagyobb forgalmú, raktárakkal, mólókkal, világítótornyokkal ellátott római kikötőkbe. A szárazföldön is özönlik az áru és a rabszolga Afrikából, a Kaukázus vidékéről, Galliából és Germániából, Róma felé. Mindez gyarapítja a római pénzemberek vagyonát és felkelti a szenátori családokban is a vagyonosodás és részesedés vágyát. A lovagi rend szívesen beveszi csendes üzlettársnak az ilyen előkelő ügyfelet, mert e révén sok szenátor provinciális birtokának vagyonkezelője lehet, kölcsönöket adhat az ilyen birtokokra, terményeit értékesíti és a

hatalmas családok közül kikerült proconsulok és proprétorok révén könnyebben meg tudja szerezni a nyereséges hadseregszállítást, az állami adók bérbevételét, az akkori állami építkezéseket stb. Az eredetileg elhanyagolt és magánvállalkozásoknak átengedett provinciális gazdálkodásból így lesz rövid időn belül a *római kapitalizmus* tőkeakkumulációjának melegágya, ami azonban nagyarányú politikai korrupciót is eredményez. Az eredeti római alkotmány szerint semmiféle tisztség fizetéssel nem járt, de a provinciák élére került proconsulok és proprétorok aránytalan meggazdagodása kívánatosá tette, különösen a leszegényedett szenátori családok körében a hivatalok elnyerését. Az újonnan alakult pénzarisztokrácia szívesen veszi, ha ezek közül kerülnek ki az új tiszttviselők, és ezért többnyire súlyosan eladósodott és erkölcsileg sem a legkifogástalanabb patríciusokat támogatja a választásoknál addig is, amíg magát jelöltetheti.

A régi puritán Róma a tisztségekkel űzött visszaélést nem tűrte volna, de Róma felfogása már megváltozott, a pénzgazdálkodás — amely a provinciák megángazdasági kiaknázásán kívül a föld- és telekspekulációból stb. felnövekedett —, a szerencsevadászok százezreit vonzotta Rómába. A régi *pénzrendszer*t, a bronzkultúrával kapcsolatos egy font rezet (as) előbb az ezüst sestertius, majd a pún háborúk alatt a bimetallista arany- és ezüstvaluta váltja fel. A provinciákkal kapcsolatosan beözönlő különféle pénznemek, a pénzváltás, majd a pénzkölcsönzés és vagyonkezelés (klíring, inkasszó, kezesség melletti hitelnyújtás), az argentáriusoknak biztosított exisztenciát, de még inkább foglalkoznak pénz- és bankügyletekkel a görög, szír és zsidó libertinusok. Ezek-

nek hajdani uraik adnak e vállalkozásokhoz és üzletekhez pénzt és a nyereségben részesednek. Ezekkel szemben áll a magas kamatláb következtében és a luxus és korteskedési költségek által eladósodott, megvásárolható patríciusok tömege, amint ezt a Catilina-féle lázadás igazolja.

Róma latin népessége is gyorsan átcserélődött. Többemeletes bérkaszárnnyákban összezsúfolva éli a Kelet söpredéke lusta, munkára nem kapható életét. Az iparszerűleg űzött orgyilkosság és a hatóság erélytelensége szinte veszélyessé teszik a Rómában való tartózkodást. Aki csak teheti, el is költözik a közeli falukba, ahol luxussal felépített villákban laknak, mert Róma elpiszkosodott, fertőzött utcái lehetetlenné teszik az előkelőbbek számára a Rómában való állandó lakást. Jellemző ezekre az időkre, hogy egy szépen megépített falusi villának az Albán-hegyek között akkori értéke 4 millió szesztercius. A független kézművesek száma is erősen megfogyatkozott Rómában. Különben sem volt Róma soha iparúzó, habár a lovagi osztály fölemelkedése és a patrícius családok luxusa emeli az iparcikkek iránti szükségleteket, de ezeket a leigázot iparállamokból, főleg Egyiptomból és Kis-Ázsiából tudták fedezni. Azok a nagyobb manufaktúrák pedig, amelyek állami kezelésben hadicikkeket és magánvállalkozásban szőnyeget, lámpát, edényeket stb. stb. készítettek, a rabszolgák tömegmunkájára támaszkodtak és veszedelmes konkurrenciát jelentettek az azelőtt minden itáliai városban megtalálható kisiparnak (szabó, lábbelikesztő stb.) Különösen érzékeny csapást mért a saját munkájukból élő kézművesekre az az újonnan meghonosodott szokás, hogy egyes római kapitalisták rabszolgákat tanítottak mes-

terségre és azokat magánházakhoz mint vándoriparosokat bérbeadták. A tönkrement kisiparos vagy elvándorolt Rómából, vagy követte a tönkrement kisparaszt példáját és cirkuszért és kenyérért bárhova szavazó kitartottja lett a különböző politikai társaságoknak és irányoknak.

A pún háborúk következtében kb. 300.000 délitáliei katona és 400 község pusztult el és a földműves lakosság soha többé nem tudott talpraállani. A hosszú ideig tartó, szülőföldtől messze zajló háború a legtöbb kis- és középbirtokot súlyos adósságba keverte, mert az otthonmaradottnak nem volt elegendő munkaereje és a pénzemberek csak magas kamat ellenében nyújtottak nekik kölcsönt. Sokak földjét, mire a háborúból visszatértek, az otthonmaradottak már el is adták városi pénzembereknek, akik azon csak kivételesen tartózkodtak és a falusi kisember sorsával semmit sem törődtek. Ezenfelül az új birtokos a közönséges gabonatermelésnél is rabszolgaerőt alkalmazott, még az új gyümölcs-, szőlő-, olaj- és virágkertészethez szükséges szakmunkásait is idegenből hozatja. Mivel az ősi birtokot csak egy gyermek örökölheti, a kispazda szaporodó családja az újonnan létesített latifundiumokon munkát nem talál, jöllehet Licinius Stolo egyik agrártörvénye kötelezi a latifundiumok urait, hogy munkásaik egy részét, a rabszolgamunka korlátozásával, szabad földművesekből fogadják. (Julius Caesar ezt az intézkedést szintén megújítja.) Egykorú írók panaszozzák, hogy ahol azelőtt 150 parasztcsalád megélt, most egy, családos szabados 50 rabszolgával dolgozik.

Az eladósodott és keresetnélküli kisbirtokosoknak talán módjában lett volna Itália elpusztult területein és a provinciákon is a ver

sacrum és az ager publicus ősi jogán elhelyezkedni, de ezeket a birtokokat pénz és hitel hiányában beinstruálni nem tudta, és életképességre amúgy sem számíthatott a Róma élélémezésével kapcsolatban kialakult nagyüzemrendszer miatt. Itália területén az ősi ellátási gazdaság megbukott. A bevándorlás folytán óriássá növekedett lakosságot (egyések szerint kétmillió), a Róma környékén fennmaradt kisbirtokok ellátni nem tudták és Róma urai kénytelenek voltak a provinciák gabonaadójára és az ebből foganatosított gabonakiosztásokra építeni a város élélémezését, hogy a minden felforgatásra kapható proletariátust lecsendesítsék. Az afrikai gabonaadó Caesar idejében 1,200.000 római véka (200.000 hl), amely az egyiptomi gabonaadóval együtt Róma szükségletének mintegy $\frac{1}{3}$ -át fedezte csak. A többi a latifundiumokon, olcsó rabszolgaerővel termelt és a patriciusok személyes jogán vámmentesen behozott gabonából fedezték. Bizonyos mértékig jogosult is volt a gabonaár szabályozása, mert egy város élélémezése sem bírja el azt a hullámozást, amire példa, hogy a szicíliai gabona vékájának ára pár év alatt kétféle szeszterciusról húsz szeszterciusra emelkedett. Ez volt az oka annak, hogy a meghódított területek latifundiális rendszerén nem változtattak, jóllehet a nagy gabonafarmok útját állják a kiscgazdacsaládok kitelepedésének és a gabonatermelést Közép-Itáliából a Po vidékére szorítják. Kisüzem csak úgy tudott Róma környékén fennmaradni ha a gabonatermelést virág-, gyümölcs-, szőlő-, olajtermeléssel, méhészettel vagy baromfitenyésztéssel cserélte fel, habár ebben is alig tudott a nagy tőkebefektetéssel beinstruált üzemekkel versenyezni.

A jószándékú, Claudius-féle agrártörvény

eltiltja a szenátorokat mindenféle üzérkedéstől és ezzel mesterségesen arra tereli őket, hogy vagyanukat latifundiumok vásárlásába fektessék. Ezek nagy számban vásárolják a *rabszolgákat* is és azok munkaerejét az ültetvényeken, bányákban, mezőgazdasági iparban stb. embertelenül kizsákmányolják. A puritán Cato „instrumentum vocale“-nak (beszélő igavonónak) nevezi őket és az embertelen bánásmód Kr. e. 73-ban az államot is veszélyeztető felkeléshez vezet (Spartacus). Egyes nagy pénzemberek birtokaik mellett ipari és bányászati tevékenységet is folytatnak, hogy a birtok felszereléséhez szükséges eszközöket (eke, hordó, téglá, tetőcserép stb., stb.) házilag állíthassák elő, de gvakran a gyapjút és kendert is piaci értékesítés céljából textilmanufaktúrákban dolgoztatják fel. Ezek mellett súlyt helyeznek a bornak és olajnak tömegtermelésére; az öntözhető rétek és gyümölcsöskertek szintén nagy szerepet visznek a beruházásoknál. A nagybirtok olyan mértékben kommercializálódik, hogy a római előkelőknek minden jól berendezett házában külön könyvelői és pénztári szoba volt építve (tablinum), ahol sokszor kartelleket kötnek és gyakran egyeznek meg egyes áruk monopólárában.

A kétoldalról is fenyegetett kisbirtokos osztály pusztulását, városba tömörülését bonifikációkkal, mocsarak lecsapolásával, agrárismeretek terjesztésével (Varo, Columella Mago stb. művei) próbálja az állam megállítani, de ezeknek eredménye minimális. Ezért lép fenyegetően előtérbe az agrárreform kérdése, amelyet Spurius Cassiustól a két Gracchusig minden, Róma katonai erejét féltő politikus hasztalan próbál megoldani. A *Gracchusok agrárreformja* lényegében eltérő a mai földbirtokreformtól,

mert nem a magántulajdon kisajátításán, hanem az ager publicus jogtalan használatának részbeni kiküszöbölésén épült fel. Tiberius azt célozta, hogy senki abból örökbérletben 500, illetőleg 1000 holdnál többet ne birtokolhasson és az így felszabadult földeken 7—30 holdas új kisüzemet kívántak létesíteni. Gaius Gracchus, mint kiváló közigazda a hitelkérdés rendezésére is gondolt, amit III. Atalus pergamoni királynak Róma népére hagyott kincseiből akart megoldani. Ezenkívül Afrikában 12 veterántelepelt akart létesíteni, egyenkint 3000 telephellyel.

A világváros élelmezésének fokozódó nehézsége és a provinciális gazdálkodás tarthatatlansága veti fel a régi alkotmány reformálásának problémáját is. A *Julius Caesar*-féle alkotmányreform még a régi köztársaság szellemében és jogaiban gyökerezik, amikor az imperátor kezében egyesíti a legfontosabb tisztségeket és feladatává teszi elsősorban az államháztartás rendbehozatalát, állandó katonaság szervezését, a provinciális gazdálkodás visszaéléseinek kiküszöbölését. Caesar Rómának egy új, kiváló termőföldű provinciát szerez, ennek gazdasági erejével katonáinak alkalmazását élethivatássá teszi és azokra támaszkodva, a szenátussal szemben önmagának biztosítja a hadsereg és államkincstár feletti rendelkezést, valamint a kezdeményezést a törvényalkotásban. Így jogot nyer a provinciális közigazgatás reformálására és arra, hogy az adókezelést, hadseregellátást, építkezéseket stb. saját számlára, általa kinevezet hivatalnokokkal végeztesse. Úgy a fővárosi, mint a provinciális katonaság toborzásának és ellátásának gondja reá hárul, ezért viszont a provinciák gazdasági erejét saját belátása szerint veheti igénybe. Az államkincstár feletti rendelkezés módját ad arra, hogy Rómában is

rendet teremtsen. Megszabja a gabonasegélyt élvezők maximumát és kb. 80.000 proletárt telepít ki onnan a tartományokba. Gondoskodik, hogy a provinciákból a gabonát rendszeresen szállítsák, az élelmiszerárakat stabilizálja, a közfürdők számára Afrikából hárommillió font olajat hozat és ezt köztisztálkodás céljaira adományozza. Egyidejűleg Róma utcáit igyekszik rendbehozatni, nagyarányú városrendezést és építkezéseket foganatosít. Az új vízvezetéken kívül Ostia kikötőjét is kiépítteti. De minden intézkedésen felül áll a közbiztonság helyreállítása. Felosztatja a politikai klubokat és minden mozgalmat — kivéve a kereskedelmi és valóságos egyesületeket —, az újonnan szervezett rendőrség felügyelete alá helyez. Tervbevette a Tiberis szabályozását, a pontini mocsarak kiszáritását, a corinthusi földszoros átvágását stb., stb., amelyeket korai halála miatt nem tudott megvalósítani. De a birodalom geográfiai és statisztikai felvételei is azt bizonyítják, hogy nemcsak kiváló hadvezér és államférfi, de elsőrangú közigazda is volt.

Erőszakos halála után fogadott fia, *Octavianus Augustus* folytatja a császárság kiépítését. Tehetségben messze Caesar mögött maradt, de mint kiváló diplomata igyekszik az új irányzat és a szenátus közötti ellentéteket kiegyenlíteni, jóllehet tudja, hogy a köztársasági alkotmánnyal a birodalom birtokállománya meg nem tartható. Egyelőre mégis a pacifikált provinciákat a szenátus igazgatása alatt hagyja, ezek továbbra is a magánvállalkozás területei maradnak. A háború veszélyétől érintett provinciák közigazgatását, katonai védelmét, gazdasági kihasználását azonban magának biztosítja éppen úgy, mint az aranypénz verésének jogát. Az állampénztárt (aerarium) és a császári pénz-

tárt (fiscus) szorosan elválasztja; miután utóbbi az ő magán és közéleti takarékosága folytán aktív, a mindig deficités állampénztárnak négy-milliárd szesztercius segélyt ad. A császári pénztár állandóan 250—300.000 zsoldost fizet, akik közül mintegy 10.000 Róma közelében állomásozik (pretoriánusok), a többi pedig különféle provinciákban, megerősített táborokban a határvédelmet látja el. Augustus a Duna- és Rajnamenti természeti határokat hatalmas sáncokkal (limes) erősíti meg és a germán törzsek békésebb nemzetségeit a birodalmon belül telepíti le. A hajóhad számára Misenumnál és Ravennánál jól felszerelt kikötőket létesít és a Rómában elkezdett városrendezést saját költségén tovább folytatja. Templomokat, kaszárnyákat, színházakat, újabb vízvezetéket épített és a tudományt és művészetet Egyiptomból hozott könyvekkel és műtárgyakkal gyarapítja.

Korszakalkotó reformjait Egyiptomnak, mint koronatarománynak, merkantilista irányban átszervezett gazdaságával támasztja alá. Egyiptom, mint a vazallus Ptolomeusok államgazdasága, Róma gabonaellátásának legfontosabb tényezője volt. Aki az egyiptomi gabona felett rendelkezett, az Rómában döntő politikai tényező. Az actiumi csata után Augustus Egyiptom fáraója lesz és területét családjának magándominiumává teszi, ahova engedélye nélkül a római szenátoroknak még a beutazás is tilos. Az utolsó Ptolomeusok alatt lehanyaglott gazdasági életet és vele együtt a császári ház jövedelmeit, a katonai és polgári hatalom igazi aranyfedezetét, tervszerű gazdálkodással megsokszorozza. A Nilus csatornáit az általa elrendelt tisztítás, zárógátak és tárolók létesítése előtt, szolgáltatási képességükben annyira hanyatlannak, hogy kitűnő terméshez 14 rőfnyi vizállás

volt szükséges és 8 rőfnél már éhínség pusztított. Az Augustus által megjavított vízgazdálkodás 12 rőfnél már kitűnő és még 8 rőfnél is közepes termést adott. Kolóniákat Augustus Egyiptomban nem létesít ugyan, de sok kiváló gazdát, technikust, iparost és kereskedőt telepít be, akiknek útmutatása következtében a szabad földművesek feles bérleteinek és az iparűzésnek eredményei szintén megsokszorozódnak. Bár az állami monopóliumok és más jövedelmek bérbevételét megszünteti, Egyiptom kereskedelme tág teret nyújt a reális vállalkozás számára főleg gabonában, luxusépítéskövekben (gránit, alabástrom stb.), továbbá India és Arábia felől a tömjén, ébenfa, drágakő és különféle szőrmékben.

Augustus korát a belső béke, személyi és jogbiztonság, a kultúra és a gazdasági élet hatalmas föllendülése következtében joggal nevezik aranykornak. Utódai sohasem tudták ezt a magasságot elérni, jóllehet a birodalom határai tovább terjedtek és Traján alatt a világbirodalom területe már $6\frac{1}{2}$ millió négyzetkilométer, a provinciák száma 45 és a lakosság száma kb. 90—100 millió. A kiépített útvonalak hossza 76.000 km. Via Appia és Via Flaminia 9 méter széles lávakővel kirakott út. Igaz, hogy „minden út Rómába vezet“, de Róma már nem ura, csak székhelye a birodalomnak.

A császárság nem bizonyult annak a konzerváló erőnek, mint Caesar vagy Augustus alatt; a Claudiusokat és Flaviusokat követő katonacsászároknak a trónért folytatott küzdelmei, egyes császárok kegyetlenkedései, vagyonelkobzásai, a különféle forrongások éppen a birodalom középpontjában zavarják meg a gazdasági élet fejlődését és veszélyeztetik a vagyonbiztonságot. A keleti despotizmus — amely Ti-

berius óta a legtöbb császár uralkodására hatással van —, mindent az uralkodó személyére épít, de Keleten ennek abszolút tekintélye volt a hívő nép előtt, amely a nemzeti istenség leszármazottját hitte fejedelmében. A római császárok minden tradíció nélkül teszik magukat istenné egy olyan nép előtt, amely senkiben és semiben nem hisz már, fantasztikus rítusokat és babonákat recipiál és ezenfelül jól ismeri az isteni jogokat és abszolút tiszteletadást követelő császár származását, pályafutását, intrikáit, véres tetteit, uralomrajutásának kétes eszközeit, hiszen a szeme előtt játszódott le a meggyilkolt előd hasonló pályafutása.

A császárság utolsó idejében a provinciákban állomásozó, nem teljesen romanizált törzsekből származó katonaság dönt a császár személyéről és trónjáról. Ennek megfelelően a katonacsászárok barbárokból álló lovaskísérettel veszik magukat körül, székhelyüket Rómától távol helyezik és úgy a katonai, mint a civil tisztségeket udvartartásukhoz szegődött provinciális egyénekkel, sokszor volt rabszolgákkal töltik be. Ezzel megkezdődik Róma hanyatlása, *gazdaságtörténetének harmadik korszaka*. A katonai és polgári közigazgatás székhelyeinek megválasztásánál, az út- és más középítkezéseknél, a forgalmat irányító vámoknál és kedvezményeknél a provinciák érdeke dönt és így a császárság hanyatló korszakában a provinciák már túlfejlődtek Rómán és a tősgyökeres itáliai népesség Galliába, Hispániába, Afrika északi peremére húzódott. A depopuláció ellen hiába próbálkoznak családvédelemmel és kivándorlási tilalmakkal küzdeni. Itália tönkrement mezőgazdaságát is hiába próbálják erőszakos szabályokkal helyreállítani, mert a veteránok sem

akarnak már a kiszarolt területeken földműveléssel foglalkozni.

A császárokat ez a visszafejlődés katonai és adóügyi szempontból súlyosan érinti. Az itáliai forgalomból eredő bevételek csökkenését a Caracalla által a birodalom minden lakójára kiterjesztett polgárjoggal együttjáró közteherviselés sem képes ellensúlyozni. Kénytelenek tehát a *provinciális gazdálkodás* racionalizálásával segíteni a bajokon. A császár, mint a római birodalom megszemélyesítője, az ősi foglalási jogot a maga számára veszi igénybe és elsősorban Gallian és Hispániában, de más provinciákban is, a természeti kincseket, földeket, bányákat, iparüzemeket saját kezelésébe veszi és castrumok, utak, postaállomások építésével és gyorskocsi-intézmény meghonosításával tervgazdaságba foglalja. Legmaradandóbbak voltak a telepítések, ezeket a császárok város- és falurendszerben eszközölték. Az igénylőknek ingyen telket vagy olcsó földet adtak, hogy a túlnépes Itália élelmezési gondjain segítsenek, és hogy a benszülöttek esetleges lázadásait féken tartsák, valamint a latinizálás folyamatát elősegítsék. Az előkelő rómaiak főleg e két tartományba, a közrendűek inkább Afrikába telepednek ki. Eltekintve a nagybirtokosok latifundiumaitól, akiknek udvarházai itáliai kényelemmel, de védőfalakkal vannak ellátva, a római legszívesebben városba telepedett, mert itt római vagy itáliai polgárjoggal rendelkezett, autonómiájával, szenátusával, társas tisztségeivel Rómát utánozta. A nagybirtokosok szabad földműveiseik és rabszolgáik fölött az adóbehajtáson kívül immunitásos közigazgatást, büntető és magánjogi bírászkodást is gyakorolnak.

A legtöbb római tábor várossá fejlődik, mert a veteránok húszévi légióbeli, vagy

huszonöt évi segédcsapati (auxiliárius) szolgálat után polgárjogot és ezzel kapcsolatban vagy telket, vagy végkielégítést kapnak. A táborok mellett alakult canabákba — iparos és kereskedő elővárosokba — is szívesen vándorolnak ki és telepednek le római kereskedők, iparosok, a katonák rokonai, mert könnyebb ott az egzisztencia alapítása, mint Rómában vagy Itáliában. A tisztviselők és volt tisztek a városok szebb pontjain minden kényelemmel felszerelt villanegyedeket létesítenek. A provinciák városainak jogállása nem egyforma. A coloniák, mint katonai alapítások, a hadivédelmet maguk látják el és ennek fejében önkormányzatot, föld- és fejadómentességet nyernek. A municipiumok — eredetileg a bennszülöttek vagy barbárok alapításai — a császároktól hűségükért polgárjogot kapnak, de adómentességet nem. Lakói, a nagyszámmal telepedett veteránok, kereskedők, iparosok szívesen összeházasodnak az előkelőbb bennszülött családokkal. Mindkét város-típus adókerületi tanácsok közreműködésével látja el a környező falvak közigazgatását. Erre a császári helytartó (legatus) ügyel fel, akinek külön császári hivatalnokok segédkeznek. A falusi közigazgatást (adóvetés, bírászkodás, rendfenntartás) az immunitással felruházott földesurak is végezhetik.

A provinciális földművelés részint a föld termékenysége, részint a császári domíniumok mintagazdálkodása folytán hamar túlszárnyalja Rómát. A császár földjeinek és bányáinak egy részét bérbeadja, más részét katonákkal művelteteti. Ezek a domíniumok az intenzív gazdálkodás mintaképei. A rajtuk dolgozó katona, akiből később telkesgazda lesz, nemcsak a háromnyomású gazdálkodást, a vasekét, a kocsit stb. ismeri meg, hanem elsajátítja a magasabbfokú

állattenyésztés szabályait (főleg a lótenyésztést), megtanulja a szőlőkultúrát és gyümölcs-termelést. Saját élelmezésük javítására is, a katonák a bennszülöttek köles- és árpatermelése helyett búzatermelést honosítanak meg, finom szőlő- és gyümölcsfajtákat telepítenek, halastavakat létesítenek. A szükséges területet leginkább erdőirtással vagy mocsárlecsapolással szerzik meg. Hadiérdekből bányákat tárnak fel, nagyarányú hadiipart létesítenek, gépeket, eszközöket állítanak elő, erődítéseket, kaszárnyákat, utakat, hidakat, vízvezetéket stb. építenek. A császárság provinciális tervezésének leghatalmasabb tényezője a katonaság. Így honosítják meg a katonai táborok Róma iparcikkeinek pótlására Galliában és Hispániában a provinciális ipart, különösen a bányavidékeken, amelyekre a hadiipar nyersanyagának, a sóellátásnak és pénzverésnek szempontjából a császár különös súlyt helyez. A provinciákra telepedetteknek a szükséges iparcikkeket eleinte római kereskedők szállítják a kitűnően épített hadiutakon, posta- és gyorskocsi-intézmény segítségével, de később a Rómából kitelepedett iparosok, főleg a nyersanyag lelőhelyein olyan ipart teremtenek, ami egyes cikkekben az itáliai iparral felveszi a versenyt. Az ércedényeken, eszközökön, a terra sigillátákon kívül a textilipar, a fa- és bőripar, mezőgazdasági ipar (olaj, sör), borostyánkő, elefántcsont, alabástrom és más ékszeripar is hatalmas fejlődést mutat és a limeseken túl élő barbároknál keresett cseretárgy lesz a provinciák iparcikke. A barbárok gabonát és állatokat is szívesen cserélnek, és ez ellen a császár a római kereskedelmet nem tudja megvédeni, mert részben érdeke a birodalomnak, hogy minél több gabona, nemesfém, só jöjjön be, más-

részt a behozatali vám a kincstár jövedelmeit szaporítja. (A vám az áru értékének $\frac{1}{4}$ -e.) Vámkezelési határokat szerveznek, de ennek ellenére nagyarányú csempészet fejlődik ki. A császárság vége felé már a provinciális kereskedelem is túlnő határain és Rómában a galloromán kereskedők a bennszülöttek rovására hatalmas forgalmat bonyolítanak le.

A világtörténelem legnagyobb eseményének: *Róma bukásának oksorozata* sokat vitatott kérdés. A régebbi írók e világtörténelmi fordulat okát a népvándorlásban, Róma katonai hanyatlásában és a latifundiumképződés folytán beállott elnéptelenedésben keresik. A szocialista írók — akikhez ebben a vonatkozásban Brentano is csatlakozott — a római kapitalizmus sajátosságát, főleg a rabszolgamunkát teszik ezért felelőssé. De mindezen okok együttható ereje mellett a hanyatlás igazi megindítója az állami közigazgatás apparátusa: a katonaság és a túltengő bürokrácia, amely a császárságnak a virágzás korában a legnagyobb sikereket biztosította. A bürokrácia és hadsereg öncéllá lesz és az egész birodalom átalakul egy nagy, centralizált katonai táborrá, amelyben minden gazdasági tevékenység a katonai és közigazgatási gépezetet szolgálja. (III. század.) A hadsereg békelétszáma négyszázezer fő és a folyton változó uralkodók, hogy hatalmukat úgyahogy biztosíthassák, kénytelenek a katonaság kegyét folytonos fizetésemeléssel, rendkívüli jutalmakkal megszerezni. Ezzel együttjár a közszolgáltatások felemelése. Ebben az időben Spanyolország ezüstbányái is kimerülnek, a hódító háborúk megszűnnek, sőt nemcsak a luxuscikkekért, de gyakran a békeségért is arannyal kell fizetni Keletnek. A császárok pénzrosszabbításhoz folyamodnak és ez

az infláció megingatja a római valutába vetett bizalmat és az arany- és ezüstpénzt eltünteti a forgalomból. A védekező harcok fokozott élelmiszerszállításokat igényelnek, sőt a békés provinciák ipari és városi fejlődése is felemésztí a belső agrártermelést. Itália szőlő-, olaj- és kerti gazdálkodása és rabszolgamunkára épített latifundiális gazdálkodása csődöt mond. A sertészsírt fogyasztó barbárok nem adnak gabonát olajért, csak aranyért, a borkrizisen pedig Probus és Domitiánus császárok szőlőtelepítési tilalma sem tud segíteni. A rabszolga-behozatal minimumra csökken, az eddig olcsó termelési eszköz ritka és drága lesz. A latifundiális gazdálkodás forradalmi jellegű reformra kényszerül, a colonatus intézményére tér át, a rabszolga az apró darabokra hasított latifundiumokból telket kap, ellátják üzemi eszközökkel és ezzel a termelést újból olyan háztartási gazdaságokba terelik, mint a köztársaság idejében a kisparaszt oikos gazdasága, csak már a föld ki van zsarolva és az új telepésből hiányzik a római kiscgazda iparkodása és felelősségérzete. A fölösleget a kolonus köteles a latifundium urának beszolgáltatni, de ez a fölösleg összesítve is, a birodalom számára nem jelent számbavehető tételt, jöllehet a lakosság ebben az időben 70—100 millióról fokozatosan ötvenre csökkent. A mezőgazdaság hanyatlásával az ipari termelés és a kereskedelmi forgalom is összezsugorodik. A birodalom katasztrófális gazdasági helyzetét *Diokletian* ismeri fel és próbálja orvosolni. Kiváló katona ugyan, de sokkal kisebb képességű államférfi és ezért reformjai csak a pillanatnyi szükségnek felelnek meg. Valutareformja orvosolja a legégetőbb bajt. A külföld számára teljes értékű pénzről gondoskodik, de a belfor-

galmat kisebb értékű váltópénzzel vagy árucserével bonyolítja le. Az élelmiszerek árának maximálása már kevesebb eredménnyel járt, mert az áru eltűnt a forgalomból. Katonai reformjai közül a légiók szaporítása (főleg a hadmentességi adó segítségével) és az egyes légiók légénységi állományának leszállítása annyiban üdvös, hogy a császár a folytonos lázongásokat a ragaszkodó barbár főtisztek által könnyebben megelőzheti. A decentralizációt a polgári közigazgatásban is keresztülviszi, amikor a birodalmat két fő és két segédczászárságra osztja. Ez az intézkedése pillanatnyilag megfelelt a szükségnek, de végeredményben a birodalom szétbomlását indította meg. A császár teljesen mellőzte Rómát és a szenátust, székhelyét Nikomédiába helyezi át. Az állampénztárt a császári kincstárba olvasztva, a perzsák uralmi rendszerét honosítja meg. Az istencsászár totális államával szemben Róma és annak tradíciói csekély ellenállást fejtenek ki. Maga a szabad vállalkozás is csak passzív ellenállást tanúsít a forgalmi gazdaság lecsökkentésével és árurejtegetéssel. Igazi ellenfele: a kereszténység, amely a birodalom szociális, de államéletében is mind nagyobb szerephez jut. Diokletian ezt gyorsan felismeri, a keresztény templomokat bezárátja, a keresztény katonákat és tisztviselőket elbocsátja, sőt valami 2000-et közülök kivégeztet. De a keleti despotizmus erőszakával szemben a kereszténység változatlan kitartással hirdeti az egyénnek Isten által adott, szabad akaraton nyugvó jogait, a felebaráti szeretetet, a szolidaritást, a fizikai munka megbecsülését, ellentétben az ókori, de különösen a keleti életfelfogással, mely szerint szabad emberhez csak az idegen, főleg rabszolgamunkára alapított egzisztencia illik. A kereszt-

tény munkaideál nem az államtól nyerhető zsold vagy járadék, nem is a nyerészkedésre irányuló termelés, hanem a saját munkára alapozott, szerény egzisztencia. Ezt a felfogást gyorsan recipiálják az oikos rendszerében termelő barbárok, beviszik a katonaság ipari segédcsapataiba, s ezek révén bekerül a többi katonák tudatába és az adózási szempontból alakított ipari kényszerkollégiumokba is. A felszabadított házi és mezei rabszolgák hiányzó politikai jogaikat Isten országában keresik. Ez a fanatikus hit átragad a közjogi szerepléstől visszaszorított urakra is, föl egészen a császári udvartartásig. Ez a fizikai hatalom nélküli lelki hatás Diokletian egész rendszerét megbuktatja. Nagy Konstantin a 312-ben lezajlott polgárháborúban már a keresztények segítségével győz. Birodalmának új fővárosában — a négy év alatt felépített és az egész birodalomból összehozott lakosú — Bizáncban, keresztény szenátust és hivatalnoki kart szervez és a decentralizált közigazgatás alapjává a keresztény egyházközséget választja. Utóda, Julián hasztalan akarja a pogány kultúrát régi fényében visszaállítani.

A birodalom sorsát székhelyének keletre való helyezése pecsételi meg. Az államélet fejlődése a császárság második felében nem az örök városhoz, hanem a mindenkori és többnyire provinciális eredetű császár lakóhelyéhez és udvartartásához kötötte a centralizált államgazdaság erőforrásait. Eladni csak ott lehet, ahol pénz és vásárlóerő van, ez pedig kizárólag a császár székhelye. Rómából a császárváltozások véres zavarái miatt már régebben megindult a patricius családok kivándorlása a provinciákra. A központi hatalomért folyó tülekedésben nem vesznek részt, a császári hatalom

sem bolygatja őket. Az iparosok és kereskedők, akik belőlük éltek, utánuk költöznek, kivéve azokat, akik az udvar számára dolgoztak. Így helyeződik át a történelem középpontja Keletre és Nyugatra, Bizáncba és a Rajna centruma felé. Ezzel a változással a latin nép sorsa is betelt. Itália területe elszegényedik. A latinizált provinciákban, elsősorban Galliában, a római közigazgatás, gazdasági berendezkedés stb. maradványai harcolnak a germán nép primitívebb kultúrájával, törzsi jogrendszerével és gazdasági rendjével. Keleten új életre kel a görög kultúra, mely a szabadosok és házi rabszolgák révén a római császárság utolsó idejében az államélet minden vonatkozásában előtérbe nyomult.

Róma demokratikus állami és gazdasági rendje a hanyatlás korszakában a keleti despotizmus rendszerébe torkolt, hogy legalább névleg megmentse a birodalom hatalmát és tekintélyét. Ez Keleten, a hellén kultúra recepciójával, folyton kisebbedő területen ezer évig sikerült. A nyugati részeket azonban még két századon át sem tudta tartani. Romulus Augustulust 476-ban detronizálják és a birodalom nyugati része, népfajok és földrajzi adottságok szerint, alkotóelemeire, illetőleg újabb államcskákra bomlik.

NEGYEDIK FEJEZET.

Középkor. I.

Történelmi áttekintés. Az államalakulások és hatalmi változások hatása a gazdasági életre. Bizanci kapitalizmus. A mohamedánok gazdasági rendje. Nagy Károly. Az egyház szerepe a gazdasági élet irányításában. A germán törzsi és nemzetiségi szervezetek agráralkotmánya. A feudális állam. Beneficium. Prekária. Szent Gergely birtokrendtartása. Települések. Földes-úri- és jobbágygazdálkodás. Udvarjog. Az udvarházak ipara és kereskedelme.

A középkor gazdaságtörténete a római birodalom szétmorzsolódásával veszi kezdetét s agrár- (Kr. u. 1000-ig) és város korszakra (XV. sz. vége) oszlik. A birodalom területe három nagy gazdasági kultúrkörre szakad: a) keletrómai császárság; b) nyugati keresztény-germán partikuláris állami és gazdasági szervezet; c) mohamedán despotizmus, vallási alapon.

A keletrómai császár keresztény volt ugyan, de ez a kereszténység szerkezetileg a pogány római császárok pontifex maximusi hivatalát példázza. Az államegyház bármilyen hatalmat képvisel Bizáncban, uralma teljében sem tudta soha azt a szervező, sőt államalakító erőt kifejteni, mint a nyugati egyház.

A keletrómai császárok előbb a birodalom régi területén igyekeznek Róma tradícióit helyreállítani. Jelszavuk: „Egy állam, egy egyház, egy jog“ és erre építik fel despotikus hadigazdálkodásukat. A bevételek a központi állam-pénztárba folynak, ahonnan a szétválasztott hatáskörű minisztériumok hivatalnokai és egy kb. 120—150.000 főnyi zoldos hadsereg kapja fizetését. Justinian a birodalom hétmillió solidust kitevő jövedelméből ötmilliót a hadseregére, egymilliót a közigazgatásra, $\frac{3}{4}$ milliót az udvartar-

tásra és $\frac{1}{4}$ milliót a barbár népek megvesztegetésére fordít, de jelentékeny hadikincset is tartalékol a bevételekből. Az államkincstár legnagyobb tőkeállománya a VI. században 320.000 font arany és 300.000 font ezüst. Az akkori viszonyok között a közszolgáltatás nem terhelte túlságosan a gazdasági életet, amelynek agrár-részét a császárok okos előrelátással fejlesztik (agrárjog, vámvédelem, hegyvidéken okszerű állattenyésztés stb.), jóllehet akkor még Itália legtermékenyebb részei felett — Po-síkság, Lombardia, Szicília — rendelkeznek, nem is említve az egyiptomi és Fekete-tengermelléki élelmiszereket.

A bizánci gazdálkodás eleinte virágzott, mert Róma luxusipara, kereskedelme, fejlett hitelélete követte a császár új székhelyét, de romlik a helyzet az arabok, bolgárok, avarok és újperzsák támadásai következtében. Ezeket betetőzik a belső forrongások, a császári udvar túlzott luxusa, amelyek következtében a kelet-római birodalom kénytelen a XI. sz.-tól kezdve természetes gazdálkodásra áttérni és ezzel megkísérelni a pénzügyi egyensúly visszaállítását. A fej- és jövedelmi adókat nyersanyagszolgáltatásra változtatják, a kézműiparosokat kényszerintézkedésekkel szervezik, a földművest és kézművest lakóhelyéhez kötik, hogy ezekkel az intézkedésekkel biztosítani tudják a katonaság és hivatalnoki kar ellátását. Még jobban csökkenti az államkincstár vagyonát az újperzsák betörései ellen létesített határőrvidék. Mintegy 120—130.000 vitézi telket jelent az államkincstárnak, viszont ezen a vidéken mentesült a kincstár a zsoldos hadsereg ellátása alól. Később az egyes hadvezéreknek és hadseregszállítóknak is birtokot adnak, akik rossz termés idején hozzávásárolják nagybirtokaikhoz a határőrök telkeit és ezzel Bizáncban is kialakul a feudalizmus.

Az adók és közszolgáltatások állandó növekedése az önálló termelők vagyontát támadja meg és elvonja tőlük a tőkét, ezért a magánvállalkozás előbb-utóbb lehetetlenné válik. Az állam, mint legnagyobb tőkés saját számlájára végezteti a mezőgazdasági meliorációkat és a császári udvar alapítja igen csekély kivétellel a jövedelmező nagyipari vállalatokat. Korinthusban, Thebában selyem, Patrasban gyapjúszövő manufaktúrák létesülnek. A bíbor, hímzett szövetek, fémipar, arany- és ezüstékszerek, üveggyártás, elefántcsontfaragás stb. állami műhelyekben koncentrálódik. Sőt el is tiltják a magánosokat egyes cikkek előállításától, megvonják az iparúzés általános szabadságát; az ipari tanulást, műhelyek és elárúsítóhelyek létesítését hatóságok engedélyezéséhez kötik. Ezek határozzák meg az iparcikkek és élelmiszerek árát is.

Még erősebben korlátozott a kereskedelem. A közvetítő kereskedelem tilos, a külkereskedelem állami monopólium, az idegen kereskedő Bizáncban rendőri felügyelet alatt áll. Három hónapnál tovább még tartománybeli görög állampolgár sem tartózkodhat a fővárosban és bizonyos áruk (drágakő, ékszer, díszruha, fegyver, nemes fém stb.) kivitele vagy egészen tilos, vagy engedélyhez van kötve. A külkereskedelmi monopóliumok és az államosított ipar az idegen hatalmakat bizonyos privilégiumok kicsikarására csábította. Különösen kihasználják azt az időt, amikor a császári flotta már nem tudja a tengeri kereskedelmet megvédeni és a bizánci állam kénytelen hajdani szuverénjének: Velencének hajóhadát igénybe venni.

Még súlyosabb helyzetbe jut a keletrómai császárság, amikor az arabok tengerentúli birtokait elfoglalják. Ettől kezdve a kereskedelmi

monopóliumért versengő Génua és Velence intrikáinak válik szenvedő alanyává. Ezen már a keresztes hadjáratok (1095—1270) sem változtatnak, amelyekkel szemben a császárság passzíve viselkedik, sőt 1204-ben Velence magát Bizáncot is elfoglalja. Templomait, palotáit kirabolja és megalapítja a latin császárságot. Birtokába veszi a görög birodalom tekintélyesebb Adriai partvidékeit, az Egei-tenger szigeteit és Krétát. A többi részeket felosztja a keresztes lovagok között és a keletrómai császárság már csak a Fekete-tenger partvidékére és Epirusra zsugorodik.

A mohamedánoktól is szorongatott császár akkor gondol a nyugati kereszténységgel való egyesülésre, amikor már az egyházban is kitört viszályok, az avignoni fogság, ellenpápák zavarájki a keresztény egységet, aminek következtében az ozmánok 1254-ben Európa területén, Gallipoliban könnyen megvethetik lábukat. I. Murad Drinápolyban üti fel székhelyét, fia: Bajaset, a régi Görögországot egészen a Peloponnesosig elfoglalja. II. Murad Konstantinápolyt veszi be, ahol az utolsó császár, XI. Constantin, 3000 nyugati és 6000 görög harcosa élén 1453-ban hősi halált hal és ezzel az ókor leghatalmasabb birodalmának végső maradványai is elvesztek.

A mohamedán világbirodalom megalapítói az arabok, majd a hegemonia az új perzsákra száll át s az arab kordovai kalifátus mellett a bagdadi hatalmi központ alakul ki. Mindkettő az ókori kultúra folytatója, míg utóduk, a török uralom a nomádok hódító és romboló erejét képviseli.

Az arabok mindenkor ismertek voltak harci bátorságukról és mint karavánvezetők, kereskedelmi tehetségeikről. A zsidókkal,

egyiptomiakkal, de más ókori népekkel is állandó cserekereskedést folytatnak és ezeknek vezető rétegei közé beszivároghva, befolyást gyakorolnak azok kormányzati és kereskedelmi politikájára, sőt nyelvére és fajkeveredésére is. Ezt a népet Kr. u. 622-ben Mohamed, az álmodzó lelkű kereskedő, vallási alapon katonai hatalommá szervezi. Az arabok gyors egymásutánban törnek elő hódításaikkal és hatalmukat keletre Indiáig, nyugatra Spanyolország északi részéig terjesztik, sőt egyidőre Szicíliát is birtokukba veszik. A görög császárság Kelet ezen újabb rohamát csak tengerentúli tartományainak fokozatos feláldozásával tudja kivédeni és ha Martell Károly a Tours melletti csatában hódításaiknak útját nem állja (732-ben) és Nagy Károly nem szervezi meg ellenük a határőrvidéket, Nyugat-Európa államrendje aligha szilárdulhatott volna meg és gazdasági fejlődése is más irányt vett volna. A nyugati kereszténység érezte ezt az állandó nyomást és a vallásos buzgalmon kívül ez hozza létre a keresztes háborúkat, a spanyol nép harcait a mórok ellen, a dunamenti népek — főleg magyarok — küzdelmeit a törökök ellen.

A mohamedánok gazdasági rendje, úgy mint vallási parancsai, több rendszer összefoglalásából ered. A mekkai zarándoklat egy nagyszabású nomád csereforgalom alkalma és találkozó helye. A görög és más idegen kereskedők számára kikötőket, utakat építenek, kereskedelmi telepeket létesítenek, karavánszerályokat szerveznek, a belső vámokat eltörlik és egyes cikkeket kivéve (fűszer, gyógyszer, drágakő, selyem), a magánvállalkozásnak szabad teret biztosítanak. A bizánci kötött rendszert Kis-Ázsiából kiszorítják. Erős lendületet vesz az ipar is, különösen, amikor a vezetés a

perzsák kezébe megy át. Kis-Ázsia többezer-
éves kultúrája éled újra Harun al Rasid alatt.
Damaskus, Alexandria, Antiochia stb. hatal-
mas ipari központokká fejlődnek, melyeknek
exportcikkei Nyugaton is keresettek. A fejlő-
dést nagymértékben elősegíti az arabok kiváló
recipiálóképessége. Az ókor összes kultúrnépei-
nek, de Indiának is, találmányait gyorsan át-
veszik és továbbfejlesztik. Alexandriában új
életre keltik a klasszikus tudományokat. Spa-
nyolországban a természetrajz, földrajz, asztro-
nómia, matematika, kémia, orvostudomány és
építészet mutat nagy haladást. Az arab számok
és a tizedes számrendszer bevezetése (eredeti-
leg Indiából származik) a kereskedelmi köny-
velésben jut nagy fontossághoz. Gyakorlati ta-
lálmányaik: a szilárd kormányrúd, iránytű,
nádcsukor és alkoholkészítés. A vámokra vo-
natkozó kifejezéseik közül: tabella, tarifa, tara
stb. ma is használatosak. Különösen fejlett a
bagdadi és cordovai kalifátus kereskedelme és
ipara. A damaskusi acél, toledói penge, kordo-
vai bőr, arab illatszerek stb. világhírűek. Ön-
tözőcsatornákat építenek, meghonosítják a cu-
kornád-, gyapot- és rizstermelést. Cordovának
fénykorában 200.000 lakosa van, utcái kövezet-
tek és éjjel világítottak. A kalifák palotái
üvegablakokkal és díszkertekkel vannak el-
látva, szőnyegekkel és drága bútorokkal be-
rendezve.

A gazdasági élet szabadságát — főleg a
török hegemonia alatt — a tengeri kereskede-
lem erős korlátozása váltja fel, de a földművelő
keresztény népeket már az első időktől fogva
egészen más rendelkezések alá vonják. A le-
győzött keresztényektől fej- és földadót szed-
nek az arab katonák életjáradékára, a katonai
vezetők pedig egész falvakat kapnak életfogy-

tigiani haszonélvezetre. Mivel a meghódított területek nagyrésze agrárlakosságú, a gazdasági rendszer alapkarakterét ez a hódító despotizmus adja meg. Az emberrablás (katonaság és háremek számára) és a rabszolgakereskedés elfajulásai még ellenszenvesebbé teszik ezt a despotikus rendszert Nyugat államai előtt.

Bármilyen változást mutat időben és térben Bizánc és a mohamedánizmus uralma, határait mégis könnyebb megjelölni, mint Nyugat-Európában a középkori gazdasági rendszerbe tartozó területet. Ebben a birodalomban sem a római, sem a bizánci gazdasági centralizáció nem található fel. Minden ország, sőt minden törzs a vidéki adottságai szerint fejlődik. A császárság és pápaság igyekszik ugyan magasabb egységbe foglalni a különböző gazdasági területeket, de ez éppen olyan kevésbé hatályos, mint annakidején Spárta vagy Athen hegemoniája. Ennek a sokféleségnek az az oka, hogy e területek egy részén a római gazdasági kultúra az összeomlás után is tovább él, más részeken a német császárság védelme alatt új életre kel, míg egyes vidékek csak évszázados fejlődés után képesek a primitív földművelésből kibontakozni és a városi fejlődés útjára térni. Az új államalakulások, a pápa és császárság harcai az investitúráért, más szóval az egyesített hatalomért, szintén a gazdasági partikularizmust erősítik. A *középkor első, úgynevezett agrárfelében* ehhez a területhez tartozik a római birodalom mindazon maradványa, amely nem áll a keletrómai császár uralma alatt és amelynek népei a nomád pásztorkodással egészben részben felhagytak. Ez a terület a mohamedánok előretörése folytán csökken, de észak felé a hittérítés és az ekés kultúra kibővítik határait. A középkor legnagyobb

gazdasági eredménye, hogy az ókor Földközi-tengeri kultúráját Skandinávia területére, kelet felé pedig a Szarmata-síkságig kiterjesztette és az eddig vad és gyéren lakott pusztaságokat rendszeres települési és élelmezési területekké alakította. Ehhez az átalakuláshoz sok harc, megfeszített munka, a technikai találmányok fejlesztése és alkalmazása volt szükséges. Az új államalakulások és települések pusztuló színtere Itália nyugati és északi része. Szinte csodával határos, hogy a foyton változó uralom, külső és belső harc és állandó sarcolás között valami is megmaradt a római kultúrából és gazdasági intézményekből. Ami ebből fennmaradt, köszönhető elsősorban a római egyháznak, amely ha keresztény szellemben, de mégis római kultúrát közvetít a barbár népeknek és tulajdonítható még annak is, hogy a római kultúra Galliában és Hispániában mély gyökeret vert és ezen területek népe annyira elromanizálódott, hogy a barbárok pusztításával szemben megállhatott. Egyedül az egyház ezt a missziót nem tudta volna teljesíteni, különösen a népvándorlás harcias nomádjait letelepíteni, földművelésre tanítani és Nyugat-Európa keresztény gazdasági és politikai rendjébe belekényszeríteni, ha a hit fegyverei mellé nem jön segítségül a frank birodalom katonai ereje.

A középkor történetében új és vezető szerephez azok a népek jutnak, melyek az általános hanyatlás korában, bőven termő földjeikből önmagukat élelmezni tudják: a szlávok, csehek, lengyelek, magyarok, a normannok által germanizált angolok, de valamennyi előtt a frank törzs által egyesített és birodalommal szervezett germánok. Az új birodalom megalapítója és a világtörténelem egyik legnagyobb

szervezőereje: Nagy Károly, aki ellentétben az akkori nyugati fejedelmekkel, óriási anyagi erőkkel felett rendelkezik. Hatalmas dominiumai a naturális alapokon felépített állam összes kiadásait bőségesen fedezik. Ezek kezelését Nagy Károly a „*Capitulare de villis*“-ben racionalizálja. A dominiumok területét pfalzkokra (igazgatási területekre) osztja, jövedelmeit telepítésekkel és rendszeres ellenőrzéssel növeli; különben is a germán népjog szerint minden meghódított pusztát vagy kihalás folytán uratlanná vált terület főtulajdonosa a fejedelem. Győzelmes hadjáratai hatalmát nemcsak területileg, de gazdaságilag is növelik. Birodalmának határait az Északi-tengerig, keleten az Elbáig, Ausztria és Krajna területéig kitolja. A határok védelmére határőrgrófságokat szervez. A szászokat, friesekeket, bajorokat a keresztény hitre téríti és letelepíti. Itáliában a longobardok legyőzése után Lombardia királyává koronáztatja magát és Velence kivételével ura lesz egész Észak- és Közép-Itáliának. Rómát és a szabin területeket a pápának adja, hogy megalapozza a pápa világi hatalmát és függetlenségét a keleti császároktól. Nagy Károly a régi római birodalom nyugati felének (Britanniát, Hispániát és Dél-Itáliát kivéve) nagyban és egészben ura. Joggal tekintheti magát provinciális római császárnak és így nem pusztán cím, amikor 800 karácsonyán a pápa a német nemzet római császárává koronázza. Nagy Károly katonái és a pápa hittérítői együtt haladnak, hogy a pax romanát és a keresztény latin kultúrát a meghódított népek számára biztosíthassák. A birodalomban a nyelv kettős: latin és germán. Nagy Károly főiskolát alapít a római műveltség terjesztésére, de azért összegyűjti a germán népjogszokásait is. Rendszeres pos-

tát szervez, utakat épít, 785-ben törvényt hoz az uzsora ellen, védi az idegen kereskedőket és pénzreformot létesít. 409 gr ezüsből 20 solidust veret, egyenkint 12 denár értékben, mellyel 500 évre megalkotta a német birodalom valutáját. A Rajna és Elba hajózását előmozdítja és megkezdi a Majna—Duna-csatorna építését. Védi az agrárérdekeket, főleg a földművelést, mert a közszolgáltatások is leginkább a földműves lakosságot terhelik.

A középkor történelme nemcsak nagy eseményekben, de nagy egyéniségekben is bővelkedik. Mindezek között azonban Nagy Károly építi meg azokat a kereteket, amelyek között az egész középkor speciális gazdasági élete kifejlődhetett. Birodalmának kettőssége nem enged teret olyan egységes gazdasági fejlődésnek, mint amilyen a bizánci kapitalizmus vagy a mohamedán kényszergazdálkodás. Az állam jogrendjével, katonai erejével csak összefoglalója és védelmezője a kisebb gazdasági területeknek és a sokszor csak egyes városokban jelentkező gazdasági szervezeteknek. Az egyház gazdasági irányítása is inkább csak etikai jellegű és gyakorlatilag ez is a decentralizált mezőgazdasági kultúrában jelentkezik. Csak a középkor második felében, a városi fejlődés és újraéledő csere korában kezdi el a pápai udvar is centripetális gazdasági politikáját érvényesíteni.

A középkori állam a gazdasági életben nem szerepel önálló jogi személyként. Nincsen *háztartása*, nincsen saját vagyona. A dominiumok a fejedelem birtokállományát alkotják, ami egyben az állam vagyona is, mert a közcélok megvalósításának költségeit a fejedelem saját vagyonából köteles fedezni. Ennek a kornak költségvetései: a királyi számadások, amelyek-

ben a dominiumokon kívül a vámok, regáliák, só- és fémbányák stb. jövedelmei is szerepelnek. A germán törzsi szervezet agráralkotmánya, jogi felfogása, az egész föld területét a király birtokának tekinti és annak egy részét, mint fejedelmi dominiumot, közvetlenül az állam funkcióinak fedezésére (udvartartás, a fejedelem személyét szolgáló katonák, polgári alkalmazottak ellátása) szánta. Ezzel magyarázható a naturális gazdálkodás idejében az udvartartás vándorlása egyik dominiumról a másikra. A dominiumok már az államalkotás kezdetén jelentékenyek. Amint egy törzsbe tömörült faj letelepedik, a központi hatalom ahhoz a törzshöz kerül, amelyik a legnagyobb számú állatállománnyal rendelkezik és állatállománya miatt a legnagyobb területet szállta meg. A nemzet élére ebből a törzsből választanak vezetőt, de ez a fejedelem vagy király csak *primus inter pares*, a hasonló gazdag rokonok és törzsfők között. Ha a király akaratának érvényt akar szerezni, párthívein kívül csak annyi katonára számíthat, amennyit maga fel tud fegyverezni és gyakran ezzel az erővel szemben a vetélytárs az egész nemzetet szembe tudja állítani. Magától értetődik, hogy a fejedelem igyekszik hatalmába keríteni a törzs és a nemzetségek által le nem foglalt erdőségeket, pusztaságokat, a gyepüelőköt és a várak fenntartására rendelt birtokokat. Ha azokból ő nem tudna jövedelmező dominiumokat szervezni, átadja megbízható embereinek, legtöbbször a rokonságának, hogy azok hasznosítsák és fizikai munkát végző, naturális szolgáltatásokra kötelezett földművesekkel betelepítsék. A *beneficium* élvezője, a szerint, hogy mekkora területet kapott és az adományozóval fennálló jogviszonya szerint is (rokon-e vagy idegen lovag, vagy egyszerű

miniszteriális), különféle gazdasági és társadalmi funkciók elvégzésére kötelezi magát. A kisebb beneficium élvezője csak a fizikai munka végzése alól nyer felmentést, de katonai szolgálatra, amely alól a földművesek nagyban vagy egészben mentesek — kötelezve marad. A nagyobb földtulajdon élvezői az államélet szervezésében, vezetésében résztvevő munkájukért, valamint magasabb fokú katonai kötelezettség ellenében adómentességet, sőt immunitást (a fejedelem joghatósága alóli mentesség) élveznek és nemcsak társadalmilag és gazdaságilag emelkednek ki, hanem igyekeznek a kisebb földtulajdonnal rendelkező szabadokat is a bíraskodás és közigazgatás révén a maguk szolgálatára kényszeríteni. Ez a hűbéri államrend lényege, amely tisztán sehol sem tudott kifejlődni, mert zavarta az egyház római tradíciója, amely nemcsak az állam által igénybevett egyházi közigazgatásban, de a birodalom központi igazgatására is befolyással bírt. Zavarta továbbá a törzsi jog maradványa, ami a bajor, szász stb. uralkodóházak különleges jogállásában és a földesuraság különböző szervezeteiben jelentkezett.

A középkori feudális államot az alkotmány sokfélesége, a jogok és kötelezettségek egyenlőtlensége, az osztályok és rendek privilégizálása jellemzi. A köz- és magánjog össze-vissza-keverve, egymásból folyik. Az állam patrimonális, tehát: hatalom a terület és a rajta lakó, a föld tartozékát képező nép felett. A fejedelem ezt a hatalmat a beneficiumban eredetileg csak a megadományozott élettartamára ruházza át, de később már megkaphatja az elsőszülött fiú is, majd a királyi hatalom csökkenésével örökölhető lesz.

A középkori városokat a hűbéres államok

fejedelmeinek, sokszor az egyháznak hatalmi viszállyal juttatják autonómiához. A városok jogállása, éppen úgy, mint a földművelő vidékek közigazgatása, a legkülönbözőbb képet mutatja. Egy részük szuverén és magában lesz nagyhatalommá, pl. Velence, Génua, más részük más városokkal szövetkezve — lombard városok, Firenze, Milánó, a Hanza stb. — az ellen-császárok harcait használják ki önállóságuk fejlesztésére. Leszámítva azokat a városokat, amelyek a fejedelmi közigazgatás székhelyei, lerázák magukról feudális uraikat és a hatalom az előkelő polgárok kezére jut, akiket aztán gyakran a proletáriátus forradalmaiból kinőtt kényurak váltanak fel. (Medici, Visconti, Sforza.) A kisebb városok igyekeznek fejedelmeik vagy földesuraik jóindulatát pénz- és egyéb szolgáltatásokkal megnyerni. Ezek révén szereznek kisebb gazdasági privilégiumokat. Uraikat is a várostól kapható ellenszolgáltatás érdeklő jobban, mint a városok közigazgatása. A birodalmi városok, még inkább a városállamok kormányzata többé-kevésbé függetlenítette magát a felsőbb hatalomtól és önálló gazdasági, főleg kereskedelmi politikát folytat.

A középkori állam még a városoknál is kevesebbet foglalkozik a *faluval*, amely inkább gazdasági közösség, mint közhatalmi testület. Nem tagja az államnak, nincs községi rendtartás, az államhatalom nem törődik sem a falu élén álló bíróval, sem a kisebb tisztségeket viselő csőszök, pásztorok stb. tevékenységével. A bíró tisztsége lehet örökölhető (soltész) vagy a földesúr által betöltött, vagy a község lakói által választott. A bíró mellé csak a középkor vége felé kerül a képviselőtestület. A község ügyeinek nagyobb része a községi határművelésből adódik s így a szokásjog, a földesúr vagy

gazdatisztjének elnöklete alatt tartott úri szé-
ken kialakult udvarjog szabja meg az eljárást
és jogelveket. De a földesúr általánosságban
nem korlátlan úr a község felett. Annál
kevésbé sem, mert sok községben több földes-
úrnak van birtoka, egyháziaknak is, akik a
jobbágyaikat sokkal enyhébb bánásmódban
részesítik.

A középkor másik átfogó gazdasági hatalma:
az *egyház*. Szerepe eredetileg a lelkiekre ter-
jedt, de a frank királyokkal való kooperáció, a
pápa világi uralma és a történelem egyéb fontos
eseményei olyan hatalmat biztosítanak az egy-
háznak úgy a közigazgatásban, mint a gazdasági
élet terén, hogy az egyház szerepének vizsgálata
nélkül a középkor gazdasági rendjét meg-
sem lehetne érteni. Ismeretes, hogy már Nagy
Konstantin közigazgatási reformjaiban a keresz-
tény egyház hierarchiájára, a püspökségekre,
esperességekre, sőt egyházközségekre támaszko-
dott. Az egyháztörténet bizonyosága szerint gyá-
kori eset, hogy római jogot tanító professzorokat
s e jogot alkalmazó magasrangú bírakat ültettek
püspöki székbe. Ezzel magyarázható, hogy az
egyház jogintézményeiben, törvénykönyveiben
a római jog örökértékű elvei továbbélnek és az
evangélium igazságaival az egyéniség elismeré-
se, a munka megbecsülése, méltányos ár és
kamatvételi tilalom bekerültek mindazon álla-
mok jogrendszerébe, amelyeknek születése az
egyház közreműködése mellett történt. Ezek az
elvek gyakran ellentétesek a kereszténységre
áttért népek nemzetiségi és törzsi jogával. De
az egyház elvi álláspontjának fenntartása mel-
lett mindig megtalálta a *modus vivendi*-t, amely-
nek magja: a hitigazságoknak és függetlenségé-
nek megoltalmazása. E kereten belül nemcsak
a faji és nyelvi különbségeken felülemelkedett

nyugatrómai császárságot, hanem az újonnan született nemzeti államokat is aktívan támogatja még az investitúra harcai alatt is. A középkori egyház főleg a neki átengedett terménytizedből élt, de mivel ezt a tizedet csak a letelepedett földművesektől tudta megkapni, érdekelve van a földművelésben is. A középkor első felében ez a csekély jövedelem, főleg a hierarchia magasabb fokán élőknek nem volt elegendő, ezért azt pótolni kellett. Szellemi munkával igyekezett ezt az írástudó papság gyarapítani és így az írásbeliség behozatalával fontos tényező lesz a fejedelmi kancelláriákban. A püspökségek, káptalanok, konventek veszik kezükbe az egész oktatásügyet, e mellett a telekkönyvi, sőt bírói tisztségek hatáskörét is ellátják és végzik a mai közjegyzői teendőket is. (Pl. végrendekezés). Kolostoraik és templomaik kincstárában megőrzik az okiratokat és a letétbe helyezett kincseket, de több országban a közigazgatásilag vagy hadászatiilag fontos helyek kormányzását is rájuk bízák, amely funkciók teljesítése a természetes gazdasági életben csak nagyobb földbirtok adományozásával volt biztosítható. A közfunkciókon kívül a megadományozott egyházi személy köteles volt gyászmisét mondani az adományozóért, az oktatásügyet vállalni, a családi alapként tekintett rendházat fenntartani, kórházakat vezetni, mert ebben az időben a szerzetesek orvosok is és a kor egészségügyi viszonyainak megjavításán (lepra, kolera, pestis) ők fáradoznak. Kivételes esetektől eltekintve, az adományföldek puszta területek, amelyeknek betelepítése egyaránt érdeke az egyháznak és az államnak. A hittérítés és hódítás, a keresztény állami és gazdasági rend megszervezése terén a bencés, cisztercita és később a premontrei szerzetek szereztek érdemeket.

Jelszavuk: „Imádkozzál és dolgozzál“ Őserdőket és mocsarakat változtatnak kultúrterületekké, a rendes földművelés búzatermesztésén kívül szőlőtelepítést, haltenyésztést, ézszerű állattenyésztést stb. honosítanak meg kisebb terjedelmű (párszáz holdas) udvarházaik mellett. A ciszterciáknak addig nem szabad kőtemplomot vagy kőrendházat építeni, amíg pusztai földjeiket nem meliorálták. A földművelést (amelyre az írás és olvasással együtt ők oktatják a népet), részben a latin gazdasági írók, főleg Columella műveiből tanulják, részben három-évenként tartott konventgyűléseikkel kapcsolatos utazásaik során új fajtákat és művelési ágakat ismernek meg.

A szerzetesházak az előírt ruházati normák folytán, székhelyei lesznek a textiliparnak és bőrfeldolgozásnak, de az általuk megszállott vidék ipari tevékenységének is. A laikus testvérek kovácsok, bognárok, kocsigyártók, timárok stb. A klastromok mellett fejlődik ki először a mezőgazdasági ipar, a serfőzés, malomipar stb. Egy-egy kolostor tehát a mai gazdasági szakiskolához hasonlít. A bizánci befolyás csökkenése az egyház kultikus szükségleteit is a nagyobb rendházak kvalifikált iparúzésére utalja. Misemondóruhák, kelyhek, monstranciák, képek, szobrok stb. előállítására egyes nagyobb rendházakra specializálódik. Külön meg kell említeni a középkor könyvírását és sokszorosítását, ami el sem képzelhető más helyen, mint a kolostorokban. A gondtalan szerzetes, akit nem sürget semmiféle terminus, egész életében ír vagy másol egy könyvet. Az Istentisztelet többpéldányú könyveit diktálás után egyszerre többen írják. A könyvírással kapcsolatban a kolostori gazdálkodásról is feljegyzéseket vezetnek, ezekben található a leg-

több adat a középkor első felének gazdasági életéről. A magasabb rendű és a földesúri gazdaságtól független ipar kialakulásának is fontos tényezői az egyházi építkezések, legfőképpen a templomoknak sokszor évszázadokig tartó építése és berendezése. Az egyház azonban nemcsak mint földesúr és fogyasztó szolgálja az ipart és kereskedelmet, hanem mint termelő, feleslegeivel is. Különösen a szerzetesrendek mintagazdaságai szolgáltatják azt a nagymennyiségű élelmiszert és nyersanyagot (sajt, bor, gyapjú stb.), amelyekből a középkor második felében a városok újraéledő kereskedelme táplálkozik. Az első időben maguk a szerzetesek az értékesítők és a piaci árusítók.

Az egyházi birtok nagyobb jogbiztonsága teremti meg a beneficium mellett a középkor másik birtokpolitikai jogintézményét, a *prekáriát*, ami lehetett adomány az egyház részéről világiaknak, vagy pedig alapítvány az egyház részére. A prekária ellenszolgáltatása gazdasági természetű, főleg melioráció, de lehet alacsonyabbrendű bírói és katonai tevékenység is. Különleges formája, ha valaki a szabad tulajdonát az egyháznak adományozta és helyette kétszer vagy háromszor akkora pusztát kapott haszonélvezetre. Az egyház ezzel az eljárással a puszta területek megművelését akarta meggyorsítani. A prekária, mint életjáradék, a keresztes háborúk alatt fejlődött ki. A hadbavonulók, zarándokok, súlyos betegek az egyháznak adományozták birtokaikat, aminek fejében ők, özvegyeik vagy a gyermekeik, életjáradékot élveztek. Ugyancsak öregség esetére szól és a leszármazottak biztosítását célozzák a németországi kolostoralapítások, amelyeknek majd annyi szerepe lesz az investitúráért folytatott küzdelemben, mint a papság világi hivataloskodásának.

A pápaság azon a lelki hatáson kívül, amelyet a középkori ember életfelfogására a tisztességes megélhetés és szolidaritás elvének hirdetésével gyakorol, a péterfillérek, diplomakiállítás és más közigazgatási illetékek centrális kezelési módjával az első rendszeres államháztartás mintáját szolgáltatja, aminek hatása az egyházfejedelmek és kolostorok vagyongazdálkodásában is mutatkozik. Nagy Szent Gergely pápa, mint a legnagyobb és leghatalmasabb földesúr, a termelés intenzitásán, a fölöslegek értékesítésén, ipari feldolgozásán kívül döntő befolyást gyakorol a középkor mezőgazdasági igazgatására szicíliai birtokainak 600 körüli időkből származó birtokrendtartása révén. E szerint az egyházi birtok csak a kezelést tekintve nagy üzem, magát a földművelést kis parasztgazdaságok végzik. Ezeknek felügyeletét, a lefixírozott szolgáltatásokat, a pontosan megállapított mortuárium és házassági illeték stb. összegyűjtését a kisüzemeket összefoglaló tiszttartóságok intézik, amelyek kötelesek a bevételekről pontos számadást vezetni. Nagy Szent Gergely a jövedelmek felosztásáról is rendelkezik: a jövedelem $\frac{1}{4}$ -e a szegényeké, $\frac{1}{4}$ -e a beruházásokat és építkezéseket szolgálja, $\frac{1}{4}$ -e a püspököt és $\frac{1}{4}$ -e a klérust illeti, — ez sokáig irányadó mindenmű egyházi vagyongazdálkodásban, sőt e felosztási kulcsot alkalmazzák a tizedből befolyt jövedelmeknél is.

Azokon a területeken, amelyeket a római uralom nem tudott az ókori kapitalizmus intézményeivel tartósan átszőni és ezért azokat a népvándorlás hullámai elseperték, a hódítók az ekés földművelés szétszórt telepeit is csak félig-meddig kímélik, mert nomád pásztorkodást űztek, ami a primitív törzsi államszervezeteknek, a legeltető-szövetkezeteknek leginkább megfelelő forma.

A görögök, etruszkok, rómaiak vándorlásainak mintáján kívül, két klasszikus író (Julius Caesar és Tacitus) nyomán, egyéb kútfőket is felhasználva, egyik legkiválóbb agrártörténész, Meitzen Ágoston vázolja fel a kelták, germánok, szlávok, magyarok, finnek stb. vándorlásait és azt a kibontakozást, ahogy a prehisztórikus nomadizálásból letelepedve, történelmi szerephez jutnak. Gierke Ottó pedig a törzsi és nemzeti alkotmányukat, a különböző agrárszövetkezetekben jelentkező állami és közigazgatási szervezeteiket vázolja. A *népvándorlásról* szóló munkák között kétségtelenül legérdekesebb a két szemtanú leírása, akik ugyanazon nép prehisztórikus életének 150 éven belül történt változásait örökítik meg. Caesar Kr. e. 58—50-ig terjedő időben a *germánok nomád pásztorkodásáról* ír, akiknek tápláléka túlnyomóan tej, sajt és hús. Vadászatból és állattenyésztésből élnek és a legjobb legelőket keresik. A földművelést, egészen csekély mértékben, csak az asszonyok, rokkantak és öregek folytatják. A füvet felgyújtják és a hamuba vetnek. A szántót csak egy évig használják, a legjobb legelőket pedig állattenyésztéssel értékesítik. Ilyen rendszer mellett a nemzetségek vezetői évről-évre újból meghatározzák a föld használatának módját, különösen ha a szabad irtás több község közös legelőjéből vagy erdejéből történt. Ez nem agrárkommunizmus, hanem a föld használatának szabályozása, amit a rómaiakkal küzdő germánok hadigazdálkodása tesz szükségessé.

Tacitus 150 évvel később már arról ír, hogy a törzsek és nemzetségek nagyrészt megtelepedtek. Az állattenyésztés még mindig főfoglalkozásuk, de már a földműveléssel szoros kapcsolatban folyik. Tacitus beszámol egészen pri-

mitív iparról és a szántóföldeknek periodikus felosztásáról is. Megállapítja, hogy ha a szó római értelmében vett magántulajdon nem is létezik, mégis a legjobban termő földekért állandó harc folyik, ami már primitív magántulajdont tételez fel. A legelő és erdő a közület tulajdona és a köz határozza meg ezeknek használatát (pl. irtást). Ez a változás — ami a történelem más népeinél sokszor évszázadokig elhúzódott, — a germánoknál másfél század alatt ment végbe. Ennek okát Schmoller Ágoston kutatásai alapján a föld eltartási kapacitásából lehet megmagyarázni, tehát abból, hogy egy négyszögkilométeren hány ember talál megélhetést a különböző gazdasági rendszerek mellett. Egy négyzetkilométeren átlag 3—9 fél-nomad földművelő (amilyenek az észak-germán törzsek voltak Caesar idejében), igen termékeny földön 12 élhet meg. A letelepedés és háromnyomású gazdálkodás, kezdő ipari és városi fejlődéssel (mint pl. Görögország Kr. e. 400—300-ban, Róma Kr. e. 300—Kr. u. 100-ig, Európa nyugati része a középkor második felében), 17.7—26.6 megélhetési existenciát jelentett. A fejlődő ipar az újkor elején a föld eltartási kapacitását 26-ról 35 lélekre emelte fel. A nyugatra vándorló germánok előtt a gazdasági haladás sok fokozata állt nyitva a nomadizálás racionalizálásától a háromnyomású földművelésen keresztül az ipari és városi fejlődésig, ami sokszázalékos népszaporodást tesz lehetővé.

A nomadizáló állattenyésztés háromszor annyi embert tud eltartani, mint a vadászat. A primitív, de rendszeres mezőgazdaság harmincszor annyit, mint a nomadizálás, eltekintve attól, hogy a változó gabona- és hústáplálék függetlenebbé teszi az állatjárványoktól és erősebb munkára edzi az embert.

A nomád pásztorkodás ma is fellelhető Ázsiában. A férfiak a téli szálláson maradt családjaiktól elválva, jószágaikkal nyaranta nagy területet járnak. Ez közös birtok, míg a téli telep a családé vagy az egyéné.

Kétféle *nomád* van, a sátorverő és kocsin utazó. A sátorverő közelebb áll a letelepüléshez, a germánok Caesar idejében jórészen ilyenek voltak. A nomádok tejet és vért isznak, állatproduktumokért egymás között lisztet és más élelmiszereket cserélnek. Az állatok bőréből ruházatot, sátrát, nyeret, házi szerszámokat készítenek. Táplálkozásuk biztosabb, mint a vadászoké, de függnék az időjárástól és az állattenyésztés mellett háziiparral foglalkoznak, íjakat, lándzsákat, szűrposztót, nemezt készítenek. Különben elég lusták, a legelőket nem javítják és munkabeosztásuk hiányos. Viszont társadalmi organizációjuk az állatok rendszeresített őrzése miatt elég fejlett. Távolsági kereskedelemmel is foglalkoznak (luxuscikkek). Télen többnyire víz mellett tartózkodnak, hogy halásszanak és állataiknak is jobb megélhetést tudjanak biztosítani. A rideg marhát és a fejőstehenet külön legeltetik, utóbbit a sátrak közelében. Egy-egy legeltetőszövetkezet 16—100 családot egyesít. Ennek szabályaiból fejlődik ki később a törzs alkotmánya.

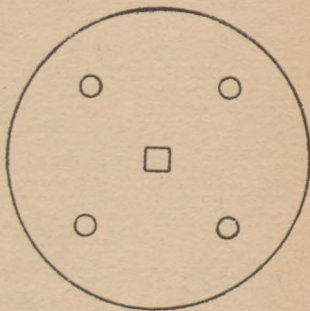
Az állat értékes tőke és az állattulajdon alapján alakul ki a szegények és gazdagok osztálya. Katonai képességeik és számolási talentumuk igen fejlett. Primitív, eke nélküli mezőgazdálkodást is folytatnak nyári növényekkel (köles, árpa), de ez főleg az asszonyok és rabszolgák dolga. A bizonytalan területű nomád népek könnyebben térnek át a félnomád álla-

pothoz, de az is többször előfordul, hogy nomád népek igázzák le a békés földművelőket.

Az emberiséget a nomád állattenyésztésből a földműveléshez két körülmény segíti: a technikai eszközök fejlődése és a föld eltartási kapacitásának elégtelensége.

Amikor egy négyzetkilométeren bizonyos számú ember eltartása betelt, a többlet megélhetését kénytelen háborúval kikényszeríteni. Ez a nomád gazdálkodás a legtöbb háborúnak, így a népvándorlási mozgalmaknak is okozója. Idővel a legbarbárabb nép is kénytelen a földnek ekével való hasznosítására áttérni, ami a nomadizálásnál biztosabb és békésebb megoldást nyújt.

Eleinte a földnek csak kisebb részét hasznosítják vetéssel, nagyobb része legelő és erdő marad. Ez a *legelőfüves gazdálkodás*. A földeket kicsiny foltokban, kapaszerű, görbe faággal felkarcolják és ebbe szórják el a magot. Így termelik a rozst, kölest, árpát, minden trágyázás és vetésforgó nélkül. Ha a talaj kimerült, tovább mennek a műveléssel.

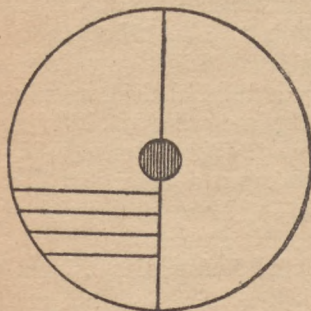
1. ábra.

Az eke felfedezése után is ez a rendszer uralkodik még sokáig, csak nagyobb területen, örök legelővel és égető gazdálkodással.

Ennek sematikus képe a következő:

Az 1. ábra köre jelenti a legelőt, az abba elhelyezett kisebb körök azokat a foltokat, amelyek a körön belül nomadizáló és a kis kocka

közeliében családjával sátrat vert földművelő fa-
ekéjével feltört és gabonával bevetett. Az illető
földdarabot addig művelik, míg az kimerül,
aztán a legelő másik részét törik fel. Ezen rend-
szerben a súly az állattenyésztésen van és a
földművelésnek csak ki-
egészítő szerep jut.

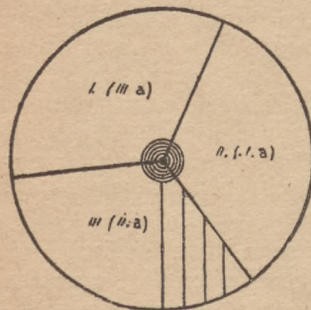

2. ábra.

Fejlettebb a két-
nyomású gazdálkodás.
Ilyen a primitív római
földművelés is, de álta-
lános ez minden letele-
pülő nomád népnél.

A 2. ábra mutatja,
hogy már nem az egész
határt legeltetik, hanem
azt két részre osztják.
Az egyik részt mint le-
gelőt, a másik részt par-
cellákban mint szántóföldet használják. Mikor
a föld kimerül, a sorrendet megváltoztatják.

A föld eltartási kapacitásának újabb foko-
zatát jelenti a háromnyomású gazdálkodás, ez
egészen a legutóbbi időkhöz európszerte ural-
kodott. Lényegét a 3. ábra mutatja:

3. ábra.

Az egész határt há-
rom részre osztják. Az
I. sz. nyomásba őszi
gabonát, túlnyomóan
rozstot (gyakran ezt
búzának nevezik), két-
szereset (búza és roz-
s keverék) és kisebb
mértékben tiszta búzát
vetnek. A II. sz. nyo-
másba tavaszi gabonát,
zab, árpa, köles, stb.,
általában rövid termő-
idejű és nagyhozamú

tavaszi növényt vetnek. (Fizet, mint a köles.) A III. sz. nyomást ugarnak hagyják, de fekete ugarnak, azaz felszántják és pihentetik. A sorrendet minden évben megcserélik (Ia, IIa, IIIa).

Mivel az utak, sőt a dűlőutak is általában hiányoznak, individuális gazdálkodás esetében megtörténhetnék, hogy a lusta gazdának a szorgalmas gazda már bevetett földjén kellene keresztlümmennie, vagy nem egyidejű aratás esetében a már learatott területen legelő jószág a szomszédos, lábön álló termést rongálná. Ezért a művelésnek kényszerrendre van szüksége. Ez a nyomáskényszer, amely nem jelent együttes termelést, csak annyit, hogy a megfelelő őszi vagy tavaszi nyomásban minden gazda csak azt vetheti, amit a faluközösség neki előír, s a vetés, aratás és betakarítás ideje fixirozva van. A dűlőben fekvő parcellák használati sorrendjét sorshúzás útján állapítják meg (nyilak segítségével). Később már csak az első haszonélvezőt sorsolják ki, a többiek az elsőtől számított szomszédság szerint részesülnek jogaikban.

Már a kétnyomású gazdálkodás is állandó letelepülést kíván, a háromnyomású pedig a falu és annak közös gazdálkodása nélkül elképzelhetetlen.

Az ekés földművelés az ember és a föld állandó kapcsolatát eredményezi és a középkori államilakulásnak, közigazgatásnak és államháztartásnak alapja lesz.

A letelepülés gazdaságtörténelmi szempontból korszakalkotó jelenség. Hatása napjainkig terjed, azzal a különbséggel, hogy míg akkor az emberhiány, ma a földhiány a település legnagyobb problémája. Miután akkor föld bőségesen állott rendelkezésre, az első település a legkönnyebben megszerezhető és legkönnyebben megművelhető talajon, többnyire síkságon és a folyók völgyében történt.

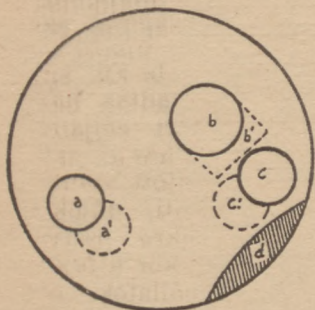
A középkori település nem lehetett olyan tervszerű, mint a mai telepítés. Az egyes törzsek és nemzetségek szállásait nagy mocsarak, szikes legelők és erdőségek választják el, mert az első foglalók az árvíz ellen védettebb, ivóvízben és jó legelőkben gazdagabb területeket keresték és az egyes telepek között hadi célokból pusztaságokat (gyepű) tartanak fenn. Csak később, lassú folyamattal használják fel ezeket az újabb generációk elhelyezésére, amit az új telepek: szállás, vágás, tanya elnevezése is bizonyít.

A település kétféle: népi vagy demokratikus, amikor az eredeti megszállásnál egy nép addig lakatlan vagy csak legeltetésre használt területet foglal el és földesúri vagy arisztokratikus, amikor az illető területet nem a törzs vagy nemzetség faji szokásai, hanem egy parancsoló fő elgondolása szerint veszik művelés alá, vagy egy hódító nép száll meg egy már földműveléssel hasznosított és betelepített területet.

Bármilyen legyen is a település jogi formája, annak technikai keresztülvitele nagyban és egészben egyforma, akár egy törzs szállja meg és osztja szét a nemzetségek között, akár egy törzsfő birtoka szolgál településre. Az egyes falvak határa egy nagyobb területből válik ki. A sátrak favázaiból kunyhók épülnek, ezeket szét lehet ugyan szedni és továbbvinni, de nem olyan könnyen, mint a sátrakat. Ez a primitív központ az illető nép faji sajátosságai és a geográfiai adottságok szerint lehet: sorfalu, körfalu, négyszögben épült köztérrel bíró falu; jegecesedési pontja a határfelosztásnak és az azon folyó földműves munkának. A falu és a rajta felépült művelési közösség azonos mindkét településnél, de a középkori település sémája a népi településnél tisztábban meg-

figyelhető, míg az eltérésekre a földesúri településeknél találunk példát.

Ha feltesszük, hogy a törzs által elfoglalt

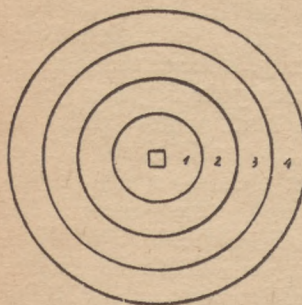
4. ábra.

birtok a 4. ábrán felrajzolt körnek felel meg, abban több nemzetségpár foglalhatja el a kisebb körökkel jelzett területeket (a , b , c , ez a falu és annak határa), amelyekén kívül eső földterület továbbra is a törzs közös tulajdona marad. Ha a letelepedettek a föld eltartási kapacitásához viszonyítva elszaporodnak, a fiatalság kiraj-

zik (ver sacrum), új területeket foglal el és új falvakat alapít (a_1 , b_1 , c_1). Végül, ha a népszaporodás annyira előrehalad, hogy az új telepek egészen elfoglalják a törzsi birtok területét, ennek közös tulajdonában nem marad más, mint egy-egy nehezen irtható erdő, mocsár vagy kopár hegyoldal (d).

Az 5. ábra a falu megtelepedését és a *faluközösség határbeosztását* mutatja. A falu határának sematikus ábrázolására szolgáló körök Thünen köreire emlékeztetnek. A központ a családok lakóházainak tömege. Az 1. számú körben helyezkednek el a kertek, közvetlen a házak és háziállatok primitív szállásai mellett. Ezek a mindennapi ételmezéshez szükséges ká-pásfélék, főzelékfélék és a ruházkodáshoz szükséges len és kender termelésére szolgálnak. Az eke használata előtt az egész mezőgazdasági termelést ezeknek termesztése jelentette és már akkor is az asszonyok munkaköréhez tar-

tozott. A kert hasznosítása kívánja a legtöbb egyéni munkát, s ezért ez kerül leghamarább magántulajdonba.

5. ábra.

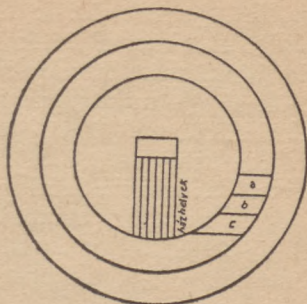
Nagysága átlagosan egy kat. hold. Az újkori telepítéseknel is kb. egy kat. holdat adtak házhely és kert céljaira. (A 2. számú kör az ekével hasznosított szántóföldet jelenti, dűlőkre és parcellákra osztva. A 3. számú kör a fejlődés haszonállatok részére egységben fenn tartott faluközösségi legelő, míg a rideg marha

a falu határán túl megmaradt közös törzsi területen legel a nomadizálás ősi joga szerint. A 4. számú kör a községi közös erdő, amely szigorúan megkülönböztetendő a közös törzsi erdőtől, ahonnan a törzs minden nemzetsége vihetett saját használatára épület-, szerszám- és tüzfát.

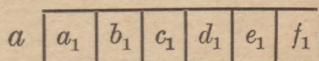
A középkori mezőgazdálkodás lényegét tekintve, legtöbb figyelmet a 2. számú, ekével hasznosított szántóföld köre érdemel, s ezért ezt külön ábrán vázoljuk fel (6. ábra).

Az ekével hasznosított szántóföldet a települő nemzetségek az első telkesítés (erdőirtás, legelőfeltörés) alkalmával különböző dűlőkre (a , b , c) osztották. E felosztásnál a határ különböző részeinek fekvése és a termőföld kvalitása volt irányadó. Minden ház után, minden dűlőben járt egy parcella (a_1 , b_1 , c_1 stb., 7. ábra),

aminek célja, hogy a faluközösség minden tagjának egyformán jusson jó- és rosszminőségű föld és a jégverés és más elemi károk ellen is egyformán legyenek biztosítva. A nemzetségek ezen első, fáradságos, közös munkájának emlékét ma is sok helyen őrzik a dűlőnevek, amelyek a faji származásra megbízhatóbb felvilágosítást nyújtanak a történelem folyamán sokszor változott faluneveknél. A dűlők száma nem állandó, mert a népesség szaporodása szertint eleinte a falu határának közös használatban maradt legelő- és erdőterületéből törnek fel újabb szántóföldeket és csak a nagyobbarányú népszaporodás után veszik igénybe a messzebbfekvő és nehezebben telkesíthető törzsi birtokot.

6. ábra.

7. ábra:

A középkori *demokratikus település* klaszrikus példája annak, hogyan lehet egyes családok egyéni termelését magasabb gazdasági keretbe foglalni, a nélkül, hogy ebből kommunisztikus gazdálkodás fejlődhetné ki. A közös legelő, erdő és nádas (összefoglalva: almende) használatának szabályozása mellett a faluközösség csak mint munkakeret működik, közös kalákamunkát végez az irtásnál, vízcsapolásnál, út- és házépítésnél, kútásásnál, összes többi funkciója a közösség alapsejtjének, a család

megélhetését biztosító *teleknek* (székelyeknél: az élet, germánoknál: Hufe) terjedelmét, fekvését, munkarendjének kezdeti és záróidejét megállapítani. Kisebb-nagyobb változással a telek alapja minden népnél a házat és az épületet körülvevő kert (kezdetről fogva szilárd családi tulajdon), ami rendszerint be is van kerítve és sok vidéken anyaföldnek, vagy tökeföldnek nevezik. A többi földhasználat ennek csak járuléka, így a határdűlőkben a talaj jósága, fekvése stb. szerint szétszórtan kiosztott, különböző nagyságú parcella, amelynek tulajdonjoga gyengébb, mint a házhelyé, mert nyomáskényszer alatt áll. Ez utóbbi eleinte térmérték szerint meg nem határozott, a közösség minden teljesjogú tagja által birtokolt jogosítvány, amelynek nagysága időben és faluk szerint különböző, később azonban állandó nagyságú terület lesz. Max Weber szerint irányadó volt ennél a germán szabad földművesnek, mint lovas katonának, eltartása lovával és családjával együtt.

A *dűlő* többnyire hosszú sáv és nem négyszögű, mint a rómaiak osztása, mert a germán eke fordító lemezzel hosszában szánt, míg a római keresztben is. Hosszúcsikú parcellákat azért osztanak, hogy egy fordulóban meg lehessen szántani. Ezek megmunkálásánál az egyes tulajdonos (család) köteles a faluközösség parancsait és tilalmát a művelés módjára és idejére betartani, annyival is inkább, mert a betakarításra kijelölt idő letelte után a fel szabadult tarló az állattenyésztő földművelés kiegészítéséül, legeltetésre szolgál. A szétszórt földek különben is egymásra utalják a falukösszességét. A határt a település első idejében évenként vagy bizonyos időszakonként újból osztják. A telek kiegészítő része még a határ

közös földjének (almende) használati joga. Ez a használati jog az újabb kutatások szerint a középkori ember existenciájának legerősebb alapja, akár falun, akár városban lakik. Az angol parasztság hanyatlása szoros kapcsolatban van az almende-használat földesúri uzurpálásával (bekerítés).

Használati jogok: legeltetés, favágás, gyógy- és gyógynövénygyűjtés, makkoltatás, stb., stb. Legfontosabb az irtás joga, új földterületek betelepítése céljából. A skandináv jog szerint az almindéből mindenki annyi földet törhetett fel magának, amennyire a fokosát el tudta dobni, de a megélhetésre szükséges területet azzal a korlátozással veheti eke alá a maga számára, hogy ha a közösségnek szüksége lenne reá, visszaadja azt. Az új törés lényegesen megváltoztatja a falvak eredeti térképét, ezenkívül fontos jogi következményei lettek. A kötöttebb nemzeti vagyoni mellett erősebb, személyi jogú birtokok keletkeznek, amelyek szabadon eladhatók. A teljes parasztságot mellett fél- és negyedtelkesek telepednek meg, akik a községben teljesjogú tagok ugyan, de az almindében kisebb jogokat élveznek. A telepesfalun régi egyenlősége megszűnik, kialakul a csupán házzal és kerttel rendelkező zsellérség is, akik munkájukért részbért kapnak, később földet, éspedig vagy örökhasználatra, vagy bérbe.

A népi település mellett kezdettől fogva feltalálhatók az *arisztokratikus vagy földesúri telepítések*, amelyek a hűbériség terjedésével, néhány erősen demokratikus vidéktől eltekintve (svájci, dittmarschi, székely, jászkún település), kiszorítják a faluközösségi település rendszerét és jogállását. De a folklóre szájhagyományai és szimboliztikája azt bizonyít-

ják, hogy a puszta területek földesúri benépesítésének technikai kivitele ugyanaz, mint a demokratikus településnél és a határ kisebb vagy nagyobb terjedelme ellenére, a földesúri falvak lakói sem ismerik a szélsőséges egyenlőtlenséget, bár a telek itt nagyobb, egy tagban van és az üzem magasabb technikai felszerelésű és már a megszállásnál magántulajdon vagy magánhasználat tárgya. Az irtást végző rabszolgák a földesúri terület mellett sokszor maguknak is irthatnak állandó robot és egyéb ellenszolgáltatás fejében parcellát.

Egy másik formája a földesúri gazdaságnak az, amikor a hatalmasabb családok az ideiglenes használatra kiosztott legelőt (ager publicust) eke alá veszik és azon rabszolgamunkával latifundiumot létesítenek. Később pedig a gazdasági viszonyok változásával kénytelenek áttérni a kis bérletekre (colonatus), amint ez már a római gazdaságtörténelemből ismeretes. A földesúri gazdaságok leggyakoribb formája azonban a hódításokkal kapcsolatos. Minden hazát szerzett nép (gótok, gallok, germánok, magyarok, szlávok stb.) rátelepedik az ott élő földműves lakosságra. A vendégek (hospites) a törzsi lakosságtól szállást és földjeik jövedelmének egy részét követelik. Ez a rész lehet $\frac{1}{3}$, de lehet $\frac{2}{3}$ is, a szerint, hogy szántóföldről, legelőről vagy kertről van-e szó. Az is természetes, hogy a győztes hadvezér a fejedelmi dominiumokat foglalja le és ezzel az őshaza szerény méretű birtoka által meghatározott egyenlőség megszűnik és a hódított területeken szerzett gazdasági hatalom az ősi agráralkotmányra is hatással lesz. Az eddig csak vadászattal és halászattal hasznosított hazai területeket is eke alá veszik. Ebben első a király. Mivel a vagyon mérve eredetileg nem a föld-

terület nagysága, hanem a megmunkáló családok és a marhaállomány száma, a király birtokának saját anyagi erejével meg nem művelhető részét a közigazgatási funkciók végzőinek hűbérrül, vagy fizikai termelő munkáért földműveseknek engedi át. A fejedelem példáját követik az egyházi és világi hűbéresek is, akik a királytól kapott földekből csak akkor várhatnak jövedelmet, ha az tényleg művelés alatt áll, mert a tizedet, kilencedet és egyéb szolgáltatásokat csak a megművelt telek tudja fizetni. A földesúr saját kezelésű birtoka — szabad bérmunkás hiányában — csak kis része a jobbágytelkek összességének és így ő is rá van utalva a robotmunkára.

A munkaerő megszerzésének legkönnyebb módja a hadifoglyok és az ellenség elől menekülő népek (nálunk a kunok) tömeges letelepítése. Ezek jogállása bizonytalan és a földesúrnak állandó nehézséget okoz a szabad, félszabad, jobbágy és rabszolga szolgáltatásainak különféle mértéke. Fokozza ezt a zavart az a körülmény is, hogy sok köznemes a földesúri telepítésnél saját szabad birtoka mellett jobbágybirtokot is vállal megművelésre, viszont nem szabad embernek a földesúr nemesi birtokát a saját kezelés bármely okú szünetelése esetén átveszik és részesedésért művelik, a nélkül, hogy akár személyileg szabadok volnának, vagy az illető földesúr jobbágyai közé tartoznának. Betetőzi a zavart a római clientélának felújítása, különösen az egyházi földesuraságnál, amelynek gyökere, a már Tacitus által is említett ősrégi germán szokás: a „munt“. A katonai szolgálat terheit nem bíró szabad paraszt kommandáció útján a földesúrnak ajánlja fel birtokát, aki azt csekély ellenszolgáltatás fejében neki és családjának örökhasználatra

visszaadja, állandó védelmébe veszi őket és helyettük a katonai szolgálatot is ellátja.

A déli és nyugati országok túlnépesedése folytán a település ott már a X. században lezárul. Nyugateurópából sok telepes vándorol a keleti részekre, földműveléssel foglalkozó szerzetes és katonai rendek (német lovagrend) birtokaira. A kisebb egyházi és világi földesurak telepítési vállalkozókkal (soltészekkel) dolgoznak a telepes munkások megszerzése, az erdőirtások, mocsarak kiszárítása, bányák művelése érdekében. A fennmaradt *soltészlevelek* szerint ez a munka szakértő vezetést és társas-termelést kívánt. A telepítés vezetője, a soltész, olyan területekről hozza az embereket, ahol a túlnépesedés vagy a földesúri szolgáltatások nagysága megélhetésüket megnehezítette. Mivel ezek egész felszerelésüket magukkal hozták, az akkori közlekedési viszonyok miatt sokszor egy évig is eltartott az átköltözés. A telepesek nem igényelnek nagyobb terjedelmű földeket, ritka a másfél vagy két telek. A nőtlenek vagy gyermektelen családok egy negyed telekkel is megelégednek. Csak a telepítő soltész kap nagyobb területet, esetleg privilégiumot a sörfőzésre, vagy malomjogot, örökölhető bírói tisztséget stb. Az ellenszolgáltatások sem nagyok és többnyire azokat is nem a telkesek, hanem az egész falu közösen fizeti.

A középkori *agrárgazdálkodás* három pilléren nyugodott. Kettő, a földesuraság és faluközösség, inkább csak összefoglalói a harmadiknak, a mezőgazdasági termelés tulajdonképpeni üzemeinek, a jobbágygazdaságnak és a földesúri sajátgazdaságnak (*terra salica*), amely alig több négy ekealnál (2—300 hold). Termelési célja a földesúr háztartásának, katonai kíséretének és a szántást-vetést és más

gazdasági munkát végző szolgálóknak eltartása. Ugyanilyen zárt családi gazdaság a kb. 30—60 holdig terjedő jobbágytelek is, amely a földesúri saját üzemnek, a naturáliákon kívül, a szokásos gazdasági munkánál lerögzített igás vagy kézi robotot ad.

Termelési, de főleg használati szempontból úgy a földesúri sajátbirtokot, mint a jobbágybirtokoknak a földesúri gazdaságba tagolt részét, a középkori agráralkotmány legtípusosabb intézménye: a faluközösség kapcsolja egybe. A *faluközösség* eredetileg a nemzeti közigazgatás szerve és csak azért válik magánjogi természetűvé, mert az állam a mezőgazdaság fejlesztésével a középkorban nem törődik, átengedi ezt a földesuraságnak, viszont a földesúr politikai és gazdasági hatalmának mértéke nem a birtokának nagysága, hanem a tőle függő személyzet száma. Ezért igyekezik minél több közjogi jellegű funkciót — mint magánjogosultságot — megszerezni, mert ezen az alapon megszorodik az alája rendelték száma. Különösen Németország földesurai törekedtek az *immunitás* megszerzésére, mert ez a mentesség legtöbbször bírói és közigazgatási hatalmat ad nekik az általuk birtokolt terület szomszédságában lakó szabad parasztok fölött is.

A földesuraság és az egyes jobbágytelkek közötti összmunka legerősebb kapcsa a közös használatban maradt hatalmas *erdőség*, *legelő*. Erre hajtják ki a földesúr állatállományát, ezen vadászik és halászik, ebből ad jobbágyainak területet új szántóföld irtására és más használati jogokat: épület-, szerszám- és tűzifavágást, szénégetést, cser- és kátránygyártást és az akkori zsírprodukciónál nélkülözhetetlen makkoltatást. Mind az a szolgáltatás, amit

robotban és naturáliákban a jobbágy földje vagy személye után évente fizet (gabona, jószág, szárnyas, méz, bor, viasz, vagy az adásvétel esetén a *laudemium*, halálozás esetén a *mortuarium*, vagy a házasodás esetében teljesített szolgáltatások), a földhasználat járuléka, amely mellett eltörpül az államot és az egyházat illető köszolgáltatás (*kilenced és tized*), amit a földesúr gyűjt be, esetleg az általa végzett közfunkciók ellenszolgáltatásaként. Még csekélyebb jelentőségűek a földesúri *kisebb haszonélvezetek*: a malomkényszer, serfőzés, bormérés, mészárszék jövedelmei, az erdő és legelő használati díja, végül a fuvarozás, az út- és hidépítés terhei, amelyeket az udvarházhoz közelebb fekvő falvak jobbágyaitól a tisztartó (*villicus*) a telek és szolgáltatási jegyzék (*urbarium*) alapján gyűjt össze. Távolabbi falvakban, szétszórtan fekvő porták járadékait földhasználattal jutalmazott kisebb nemesbirtokos vagy községi bíró szedi be. Maga a robot is csak azokon a helyeken nyomasztó, ahol a földesúr közjogi funkciót is végez, mert a mezőgazdasági munkán kívül itt vár-, hid- és útépitésre, sőt hadiszolgáltatásra is kényszerítve van a jobbágy.

A földhasználatot, vagyis, hogy a jobbágyokat összefoglaló faluközösség milyen területet vehet művelés alá, valamint az eredeti feltevést milyen mértékben terjesztheti ki, az *udvarjog* szabályozza. A földesúr többnyire nem az egyes jobbággal, hanem a községgel állott szemben akkor is, ha az eredetileg rabszolgajobbágy birtokjoga időileg meghatározott, tehát bérleti jellegű, vagy életfogytiglanra szól, méginkább, amikor a szabad parasztok és az eredetileg rabszolgák összeolvadásából egységes jobbágyosztály alakult, törzsöröklési jog-

gal és az urbáriumban lefektetett szolgáltatásokkal.

A *jobbágyközség faluközössége* nemcsak termelési közösség, hanem a földesurasággal szemben védőszervezete is a parasztságnak. A kettő üzemformája különben nem áll szöges ellentétben egymással, mert nemcsak földesurak, de szabad parasztok is telepedtek a falu határából kivált tanyákon, másrészt sok földesúri üzem a falu határában elszórt parcelláin a nyomásos gazdálkodás elveit követi, amely Sombart szerint eredetileg földesúri üzemforma és jóval a VIII. század előtt el volt terjedve. A földesuraság gyakran változik személyi és más okokból, míg a faluközösség, amely eredetileg vérségi szervezet, az idegekkel szemben elzárkózik és csak lassan alakul át szomszédsági kapcsolattá, ezért sokkal konzervatívabb és szilárdabb alakulat. Egyébként nagyon sok faluban örökosztály, donáció, vagy más címen több birtokos van és így egyetlen földesúr ezért sem kerülhet a termelési közösség fölé. Gazdasági tekintetben is egymásra vannak utalva, főleg a robot köti össze őket. Ha a földesúr igaképes jobbágyot kíván, úgy használati jogot kell adjon a közös erdőn és legelőn, elemi csapás esetén magtárából élelmet és vetőmagot kölcsönöz, épületfát, meszet, stb. ad az építkezéshez, kovácsról, molnárról és más szakiparosokról gondoskodik s a község számára is apaállatot tart stb., stb.

A *faluközösségen belül nincs szociális kérdés*, mindenkinek egyenlően biztosított a megélhetése. Amíg a falunak elég szántóföldje van, ezt az egyenlőséget hozzátelepítéssel igyekeznek fönntartani. Amikor pedig az egész határ megművelhető földje ki van osztva, s az úrbéresek birtokállománya örökosztály folytán a

telek felére vagy negyedére csökkent, ezt kiegyensúlyozza a falu közös legelőjére alapított állattenyésztés. A faluközösség elsősorban az *almende használatban* gyakorolt közhatalmat, szigorúan ügyelve arra, hogy ezt a közös földet jogosulatlanok ne bitangolhassák, a később telepedett zselléreket, sőt a szabadokat és nemeseket is kizárja a közös használatból. A középkor második felében itt kerül éles ellentétbe a faluközösség a földesúri gazdasággal. Nem annyira a jobbágyi szolgáltatások és a robot emelése, mint az irtási jog és egyéb földhasználat megszorítása oka az agrárforradalmaknak, amelyek a parasztság ereje szerint különbözőképpen végződtek. Békés megoldás esetén úgy a faluközösségen belül, mint a földesúrral való viták során, a kompromisszum alapja az volt, hogy a saját szükségletre való használatot megengedték, az iparszerű igénybevételt pedig tilalmazták. A legelő használatánál az volt irányadó, hogy senki több állatot közös legelőre ki nem hajthat, mint amennyit kiteleltetni képes.

A földesúri sajátüzemtől megkülönböztendő a *földesúri gazdálkodás*, amely nemcsak az udvarház zárt gazdasági területét jelenti, bár ez is számbaveendő egy olyan nagy fogyasztó és termelő egységénél, mint Corbiekolostor volt 822-ben, amely Sombart szerint 3—400 személyt tartott el, beleértve a növénydekeket és a szorgaszemélyzetet, akiknek számára 15 malom őrölt és évente 600 sertést vágtak le. Eucken Bobbio lombardiai kolostor gazdasági berendezkedését írja le. Birtokai 200 km körzetben részint saját, majorsági, részint 650 részes vagy pénzbérlő kezelésében vannak. A központ 36 gazdasági épülettel, pék, mészáros, takács, cipész, asztalos, kovács és perga-

me
év
ko
sz
ipa
pe
jós
és
ma
jok
dol
gy
az
vez
tör
há
cél
pol
kép
ter
tag
let
tés
sok
Kö
köz
ura
gaz
gy
nek
bev
dál
szá
mír
lete

ner
kul

menkésztő iparral rendelkezik. Pénzbevétele évi 200 arany szolidusz. Az *udvarház* a középkor gazdasági életében, inkább mint a szétosztottan fekvő birtokok igazgatásának és az ipari tevékenységnek központja, játszik szerepet. Itt laknak az egyházi földesúron kívül a jószágigazgató prépost, világiaknál a villikus és a többi gazdatisztek, itt vannak az istállók, magtárak, ipari műhelyek, ahová begyűjtik a jobbágyok szolgáltatásait, azt tárolják vagy földolgozzák. A király dominiumainak központját gyakran külön kiküldött felügyelők ellenőrzik, az egyházi rendeknél gazdasági számadást is vezetnek, amely ezekből az időkből a gazdaságtörténet legbecsesebb okmánytára. Az *udvarházakban* akkumulált munkaerő és naturáliák céltudatos vállalkozásokat: erdőirtást, vízlecsapolást, gazdasági építkezéseket, munkások kiképzését tették lehetővé, nem szólva az ipari termelésről és értékesítésről. És ha egyesek tagadásba veszik is, hogy a földesúri gazdaság lett volna a középkori haladás, főleg a telepítés, ipar és kereskedelem megindítója, a túlzásoktól óvakodva, meg kell említeni, hogy Középeurópa majdnem minden községe a középkorban keletkezett és ezeknél a földesuraságnak döntő szerepe volt. A háromnyomású gazdálkodás, takarmánynövények, hüvelyesek, gyümölcs, szőlő, kender, len, komló termesztésének gyors elterjedése és a rendszeres trágyázás bevezetése alig képzelhető az *udvarházi* gazdálkodás fegyelme nélkül. Az urbáriumok, számadáskönyvek, birtokjogi okmányok stb., mind a mezőgazdasági kultúra hatalmas lendülete mellett tesznek bizonyosságot.

A földesúri gazdaság, főként a kolostoroké, nemcsak a mezőgazdasági, hanem az *ipari kultúra középpontja* is volt. Ez különbözteti

meg kvalitatíve a jobbágyok zárt családi gazdaságától. Az udvarházi iparban kettős irány található. Az egyik az agrártermeléssel kapcsolatos tömegszükségletet, a másik a földesúr magasabbrendű szükségleteit kielégíteni hivatott munka. Az első rendszeres, a második kivételes jelenség. Az udvarháznak, bármily kis mértékű termelést folytat, szüksége van mezőgazdasági szerszámokra, épületekre, istállókra, magtárakra. A szolgaszemélyzet ruházataról, a harci eszközökről stb. szintén a földesúr gondoskodik. A mezőgazdasági ipar (sajt, sör, malom, pincészet); a sóbányászat és ezzel kapcsolatosan a hús- és halfeldolgozás is sok szerszámot és megfelelő berendezkedést kíván. Mind ezt a földesúr saját, e célra képzett embereivel készítteti. Ilyenek azok a kis textilmanufaktúrák is, ahol a földesúr feleségének vezetése alatt a ruházati dolgokat előállítják (ginecea), továbbá a szövet kallózása, festése és a lábbelikészítés.

Ha a szükséglet nagyobb mérvű, a termelést háziiparszerűleg a jobbágygazdaságok végzik, s a földesuraság csak összegyűjti a neki szükséges cikkekét, legfeljebb szakértő mesterekkel és a nyersanyagkiválasztással irányítja a termelést. Különösen a ruházati és élelmezési szükségletnél jelentkezik ez a háziipari együttműködés. A textilipar a jobbágy és családjának téli mellékfoglalkozása. A kender, len, gyapjú feldolgozása és fonása többnyire jobbágy munka, egyes vidékeken a szövés, sőt a ruha megvarrása is. A nagyszemélyzetű földesuraság a jobbágyok kézi őrlését és kenyérsütését is gyakran veszi igénybe, habár malma és kemencéje van. Sok helyen a sört, bort, olajat, sőt a só is a jobbágyok szolgáltatják. Az építkezés nagyobb része is házilag történik.

A kőfejtés, a mészégetés, zsendely-, zsup- és vályogkészítés — ács- és kőművesmunka — a jobbágyerő igénybevételével a birtokon folyik. A házi eszközöket, szerszámokat főleg fából, de a fegyvereket is, szakértő mesterek vezetése mellett, szintén a jobbágyok készítik, akik a nyersanyagot és a félgyártmányokat is szállítják, ha a földesúrnak megfelelő bányája van.

Külön szempontokhoz igazodott a földesúr *luxus építkezése* és egyéb luxus szükséglete. A földesúr várait, templomait, palotáit szakképzett idegen iparosok készítik, akik mint vándorló mesterek a munka elvégzésére külön szerződést kötnek és a sokszor évekig tartó munka tartamára az udvarházban kapnak szállást és ellátást. A királyok gyakran a középületek (főleg várak) fenntartását mint közszolgáltatást a földesurakra hárítják és ezért az ipari élet a XII. sőt a keleti országokban a XIII. századig túlnyomólag a földesúrnak ipari tevékenységgel kiegészített gazdaságában és az ezzel összeköttetésben álló jobbágyportákon folyik, amely tevékenység háziiparrá fejlesztve és bizományi üzletben összefoglalva, későbbi korszakok ipari fejlődését is befolyásolja.

Hatalmas és gazdag földesurak az építkezésen kívül egyéb luxusszükségeik kielégítésére is tartanak külön szakértő iparosokat. A kolostori gazdaságok pedig a római kultúra titkainak ismerete folytán, az ipart valósággal művészetté fejlesztik. A szerzetesek nemcsak kiváló építőmesterek, hanem az üvegfestésben, szobrászatban, műszövsben, egyházi ékszerkészítésben valódi művészek.

★

A középkor agrárfelének *tömegkereskedelme* (a luxuscikkek vándorkereskedelmén

kívül) főleg a földesúri gazdaságok speciális terménytöbbletére (sajt, bor, cser, szurok, hamuzsír, só, malomkő, zszindely stb.) támaszkodik, amellyel szemben áll a földesúr luxus- és a jobbágy szerszámszükséglete. A kettős irányban mozgó kereslet előbb a természetes cserét teszi intenzívebbé, majd ezzel kapcsolatban az áruszállítás organizálását. A fuvarozást vizen és szárazon az egyes községeken belül a jobbágyok látják el. Később új utak épülnek és a szállításban jártas jobbágyok ezt mint önálló foglalkozást, a mezőgazdasági munkától felmentve folytatják. Amikor a városi fejlődés — előbb Itáliában, majd Francia-, Német- stb. országokban — a mezőgazdasági cikkek számára piacot teremt, a földesúri gazdálkodásban a szükséglet számára való termelés elve lassankint háttérbe szorul. A földesúr is árutermelő lesz, aminek következményeit az egész vonalon igyekszik érvényesíteni. Mindenekelőtt az udvarjog átalakítására törekszik, hogy a faluközösség régi agráralkotmányát az almende terén megváltoztathassa, a jobbágyviszonyt pénz- vagy részesbérletté alakíthassa. A közbeiktatott villicus is arra törekszik, hogy földesurától függetlenítsse magát, akár egyszeri váltásdíjjal, vagy meghatározott évjáradék fizetése ellenében. Az udvarház megszűnik a szolgáltatások gyűjtőhelye lenni. A földesúri *regáliákat* (malom, sörfőzés, kallózás, bányászat) vagy bérbeadják, vagy saját kezelésben, megfelelő racionalizálással magasabb hozamra rendezik be. A legszorosabb értelemben vett mezőgazdasági üzemben is érvényesítik a racionalizálás elvét. Németország földesurai jövedelmeik biztosabb behajtása céljából a jobbágyot „röghöz kötik“, míg Olaszország és Anglia fejlődése a személyi szabadság irányában halad

és a gyapjúkereskedelemmel kapcsolatos juh-
tenyésztés, valamint bor-, viasz-, cser-, fater-
melés stb. érdekében a városok és szerzetes-
rendek birtokain mindinkább a földbérlet felé
tereli a jobbágy naturális és robotszolgáltató-
sait. Ez nemcsak az udvarjog változását, de a
faluközösség felbomlását is eredményezi. A
falu lakosságát a szabad halászat, vadászat,
makkoltatás, cser- és fatermelés, de leginkább
az irtvány joga érdekli, amely a megszaporod-
ott lakosság új nemzedékének elhelyezkedését
biztosította. A földesúr és jobbágy vitáját sok
helyen fegyverrel intézték el. Ahol a föld-
művesnép katonailag erős (svájciak, székelyek
stb.), ott a birtok használati-jogán kívül köz-
jogi előnyöket is kivív magának, ahol gyenge,
ott újabb szolgáltatásokra kötelezik. Az így
keletkezett új terhek súlyát azonban a nagy
számban létesülő városok és a falu élénkebb
árucseréje és a városba-költözés enyhíti.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Középkor. II.

A városgazdaság. A városok kialakulása. A város-
fejlődést előmozdító erők. A városok nagysága, lélek-
száma, ellátási politikája, pénzügyei. A középkor
ipara. A céhek. A középkor kereskedelme. A keresztes
háborúk gazdasági hatása. Kereskedő városok. A gilde.
A Hanza. A középkor pénzgazdasága. Az egyház be-
folyása a pénzgazdálkodásra. A pénzgazdálkodás be-
folyása a gazdasági élet átalakulására.

Az emberi település olyan tömeghelyeit,
ahol az együtt élő emberek számával a terület
nincs arányban és így a földművelésen kívül
közigazgatás, katonáskodás, iparúzés, csere
vagy kereskedelem képezi a megélhetés alap-

ját, az ó-, a közép- és az újkor egyaránt ismeri, de csak ebből a szempontból nem lehet a *középkori városokat* elbírálni, mert akkor nem lehetne eljutni a városgazdaság lényegének igazi megismeréséhez. A *középkori városgazdaság* különleges, magábazárt rendszer, amelyben a javak a termelőtől közvetlenül a fogyasztóhoz jutnak el. Minden város, mint települési központ, külön gazdasági egység és az őt körülvevő néhány négyzetmérföldes agrárvidékkel zárt ipari és kereskedelmi területet igyekszik kialakítani különféle jogokkal és privilégiumokkal. Az ilyen autarchikus városgazdaság más hasonló városgazdaságokkal alig cserél valamit. A középkori szállítási eszközök fejletlensége a várost a tőle függő agrár-környezetre utalja. Ez a függés nincs jogilag megalapozva, hanem különféle intézkedésekkel irányítják az agrárértékesítést. A földműves csak meghatározott piacon adhatja el terményeit és szerezheti be ipari szükségleteit. A közvetítőkereskedelmet ezért szabályozás alá veszik és az ipari kontárokot szigorúan üldözik. A háziipart megtűrik ugyan, de nagyon vigyáznak a megsabott határok betartására. A városból tilos az élelmiszert kivinni, a behozatalt viszont minden eszközzel előmozdítják. Csak később, a távolsági kereskedelem területi szervezésével és az ipar specializálásával erősödik az egyes városok forgalmi kapcsolata.

A középkori város lélekszáma és külső képe egészen más, mint a jelenkori, vagy mint a római vagy görög városoké. Igazi nagyváros alig van közöttük, Velence, Firenze lakossága sem éri el a 100.000-res számot. Olyan tekintélyes gócpontok, mint Basel, Frankfurt, Zürich mindössze 8—10.000 lakossal bírnak és

egészen ritka kivétel a 20.000 lélekszámon fe-
lüli város, pl. Nürnberg, Strassburg, Lübeck,
Augsburg, míg nagyváros Köln 30.000 lakos-
sal. Az átlagtípus 5000 lélekszámon alul ma-
rad. A német birodalom területén kb. három-
ezer ilyen közület van, mintegy 4—8 órai tá-
volságra egymástól. A városok külső képe is
egészen rendezetlen, különösen addig, amíg
falakkal nem vették körül. A megerősítés ki-
domborítja katonai jellegüket és némi egy-
öntetőséget hoz a városépítésbe. Olaszországban,
Flandriában, Franciaországban a népvándor-
lás viharai ellenére is sok római város maradt
meg, ahová a fejedelmek és az impériumot
gyakorló földesurak szívesen telepedtek, mert
könnyen renoválható épületeket és építésre
alkalmas anyagot találtak. Egyes tengerparti
vagy folyammenti városok még muncipiális
közigazgatásukat is megőrizték. Ezekben a je-
lentős kereskedelmi gócpontokban nemcsak a
középületek, templomok, hanem az előkelő ne-
mesi és fejedelmi családok palotáin kívül az
iparosok és kereskedők magánházai, raktárai
és műhelyei is szépen épültek. A kisebb váro-
sok külső képe azonban szegényes, piszkos, a
lealemibb egészségügyi berendezkedés is
hiányzik. Nem csodálható, ha az éhínség mel-
lett a pestis állandóan tizedeli a lakosságot és
a gyermekhalandóság akkora, hogy egy csa-
ládra átlag 1—2 gyermekszaporodás esik; egy-
egy századra 30—40 járványos év jut. A nyo-
morékok száma is óriási. Az egészségtelen la-
kás, hiányos táplálkozás, rossz ruházkodás és
primitív fűtés stb. állandóan szedi áldozatait.
Ezek ellenére a középkori városok lélekszáma
gyarapodik, mert a fejedelmek szabad beköl-
tözési jogot adnak minden rendű és rangú em-
bernek, akik szívesen költöznek a „szabadabb

levegőjű“ városokba. A fejedelmek már azért is előmozdítják a városbetelepedést, mert hűbéreseik sokszor kétséges támogatásánál biztosabban segíti őket a város úgy pénzzel, mint fegyverrel, mert szolgálataiért gazdasági autonómiát remél és kap a földesurakkal szemben. De vonatkozhatik az autonómia közigazgatási, katonai, bíraskodási jogokra, sőt jogszabályok alkotására is, ami egy modern államban elképzelhetetlen volna.

A középkori városok keletkezéséről folyó vita még ma sincs lezárva. A különféle álláspontok könnyen összeegyeztethetők volnának, ha az általánosítás helyett a vita során a fejlődés különböző fokait és a történelmi előzményeket vennék figyelembe. A régi vásárhelyek piaca — főleg, ha az ott székelő egyházi és világi közigazgatás áruszükségletével van alátámasztva — vonzotta a kereskedőket és ezek megtelepedéssel igyekeztek könnyíteni a távolsági kereskedelem nehézségein. (*Piac-teória.*) A népvándorlás pusztításainak tanulságai a földesurakat, iparosokat, kereskedőket, sőt az egyszerű földműveseket is a megerősített helyek felé terelik (*vár-teória*), valamint a szabad költözködés és más szabadságjogokban megnyilvánuló előnyök (*privilegium-teória*), mind nagymértékben előmozdították a középkori városalakulást. Viszont azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kereskedő ott üti fel sátrát, ahol elegendő vevőt remél és talál árucikkei számára, valamint azt, hogy egyes katonailag fontos helyektől eltekintve, csak azt a közületet érdemes fallal védeni, ami már megvan és csak az a lakosság kérhet és kaphat privilegiumokat, amely elég erős az ellenszolgáltatások teljesítésére. Hogy ezek az okok a városok keletkezését idézték elő, vagy a to-

vábbfejlődésnél érvényesültek, nem zárják ki a Sombart teóriáját sem, aki a régi udvarjogi teória átértékelésével a városok alapítását a földesurak jövedelméből, a *földjáradékból* magyarázza. Lakatlan és terméketlen területen nem tudott város alakulni. Itália és Hollandia városainak nagyságát a környező terület termékenysége és az ott elkölthető agrárjövedelem határozza meg. Utóbbi élvezői a „*város-alapítók*“.

Jövedelem tekintetében kiválnak az uralkodók. Az angol királyoknak már I. Henrik idejében, a XII. sz.-ban, majdnem hatmillió aranykorona jövedelmük volt. Nagy jövedelmet élveztek az egyházak, kolostorok, lovagrendek, hasonlóan az egyetemi és kereskedő városok is. A földesurak birtokairól sok nyersanyag került a városba. Gabona, len, kender stb. az ott székelő háztartási gazdaságokban lesz feldolgozva. Főznek, sütnek, vágnak, füstölnek, sört készítenek, gyertyát öntenek, szőnek, fonnak, ruhát és lábbelit készítenek. A foltozó és javító mesterek az úriházakhoz járnak. A műhellyel rendelkező iparos is sok helyen bérmunkás. A nyersanyagot a „Kundschaft“ adja, az iparos csak a munkát végzi. A földesúr szükségleteit számos önálló iparos elégíti ki. Pék, mészáros, suszter, borbély, építőiparos stb., ezek a „*várostöltők*“, akik sokszor évszázadok alatt organikusan fejlesztik a falusi székhelyeket városokká. A VIII. és IX. sz.-tól kezdve a házaló kereskedők is kezdenek letelepedni és ettől az időtől kezdve a vásári privilégiumok is szaporodnak. Már nem a kereskedő megy a vevőhöz, hanem a vevő keresi fel a kereskedőt. A városban megfelelően növekszik a fogyasztók száma. A szerencsevadászokon kívül odatódulnak a betegek, rokkan-

tak, az alamizsnás koldúsok, hogy a kolostorok jótékonyosságában részesülhessenek.

A középkori városi tömörülésben a legcsodálatosabb ennek a vegyeseredetű népességnek összeforrása olyan egységes, szolidáris felfogású és fellépésű közületté, amely csupán a privilégiumok azonosságából, a közös védelemből és a lakosság aránylag kis számából nem magyarázható meg. Ez a legdöntőbb bizonyíték a mellett, hogy a középkori város szervesen fejlődött a faluközösségből és mutatis mutandis a falu természetes gazdálkodását, vérségi és szomszédsági szokásjogát és szellemét alkalmazta a városi magánjogban, az ipari és kereskedelmi szervezetekben és mindenekfelett a város ellátási és termelési politikájában. Még a kereskedő városoknak a pénzgazdálkodáshoz átvezető politikája is a határfelosztást, az almendehasználatot, az új irtások és telepítések útjelzését veszi alapul, bár végeredményben már nem az ellátási elv, hanem a nyereszkeskedés irányítja.

A városban teljes a szolidaritás, az egyén rangjára és vagyoni helyzetére való tekintet nélkül, de a városi polgár számára minden idegen, ami a kapukon kívül történik. A város egyetlen nagy családnak érzi magát, különösen attól az időtől kezdve, amikor a patriciusok háttérbeszorításával a céhek befolyása növekszik a város gazdasági politikájában, amely mindenekelőtt ellátási politika. Úgy az élelmszer, mint a nyersanyag beszerzését, de tágabb értelemben a különböző foglalkozású városlakók tisztességes megélhetését is maga a város igyekszik biztosítani. Ezt előmozdítja a piac-tartási jog — ezzel minden város rendelkezik — és a ritkább árumegállítási jog. Mindkét jogosítványt a fejedelem adja a városoknak.

Az árumezállítási jog abban áll, hogy a kereskedő, aki a város határán átmegy, köteles cikkeket bizonyos meghatározott számú napra (3—7) az illető város piacán elárúsítás céljából kirakni. Ennek a jognak gyakorlása hozza magával, hogy az utak a városon keresztül vezetnek és hogy sok kereskedő el sem juthat rendeltetési helyére, mert az árumezállítási jog folytán az illető város a rajta átvonuló kereskedelmet mintegy monopolizálja.

E két jog gyakorlása képezi a város legfontosabb bevételi forrását. A városba hozott áruért vámot kell fizetni és a vásáron való részvétel is csak helypénz lefizetésével mehet végbe. Városi jövedelem az emelődaru, a mázsa, az átrakás, sokszor a kíséret díja. A város ezeket a jogokat finandális szempontból ki is használja, jóllehet adminisztrációs kiadásai jelentéktelenek, mert a falak megerősítésével kapcsolatos, esetleg más katonai kiadások terheit jórésben a céhek viselik. Mégis a különféle privilégiumok megszerzése, a földesúri jogok megváltása, a határ kibővítése, kegyúri terhek, templomok, középületek emelése, országos költségekhez való hozzájárulás stb. erősen érintik a város pénzügyi egyensúlyát. Az előrelátó magisztrátus tehát fedezetről gondoskodik, amit a város birtokainak racionális kezelésén kívül indirekt úton szerez a fentemlített vámok, díjak, adók stb. segítségével. Kivételes esetekben füstpénzt, fej- és vagyonadót, de más direkt adót is vet a polgárookra, sőt később a félszuverén vagy szuverén városok polgáraiknak kényszerkölcsöneit is alaposan kiaknázzák. Ennek általános formája a járadékvásárlás, ami a városok költségvetését jelentékenyen megterheli és fedezet keresése céljából a bevételek szaporítását teszi szükségessé főleg az iparosodással kapcsolatban.

A középkor iparát a földesurak és jobbágyok háziiparából a városi fejlődés alakítja ki. Egyes falusi lakók kivételes ipari ügyességük miatt a földművesmunka alól mentességet kapnak és természeti bérért dologznak a földesúrnak, vagy a falunak. Ezeket később a földesúr idegeneknek is dolgoztatja, munkájukat értékesíti.

A tipikus középkori ipar nem tömegmunka, hanem sajátos keveréke a fizikai munkának, a teremtő művészetnek és a kis vállalkozásnak. Az ipar székhelye a műhely, lényegében oikos, amelyben az egész család tevékenykedik. Élelme nagyrésztét kívülről, csere útján szerzi meg és mégis, mint a háztartással szoros összefüggésben lévő termelés, a kiterjesztett családi üzem képét mutatja. A középkori iparos sokkal szakképzettebb, mint a mai. Munkájában benne van az öröm-momentum, az alkotás büszkesége és nemcsak szervezi és vezeti a termelést, hanem úgy az eladásnál, mint az anyagbeszerzésnél kiváló kereskedő.

A fejedelmek és városok eleinte privilégiumokkal csalogatják magukhoz a tanult iparost, mert a technika fejletlen és az empirikus kiképzés nehézkes. A hosszú tanulási idő megnehezíti az ipar fejlődését és a mesterek utánpótlását. Az északi és nyugati népek építkezése, háztartási berendezkedése már a klimatikus viszonyok miatt is sokkal differenciáltabb, mint a keleti és déli népeké, és így sokkal több iparúzóit kíván. A középkori ipar túlnyomóan vagy megrendelésre, vagy a piac ismert vevőköre számára, tehát korlátozott mennyiségben termel. Fejlődését az is megnehezíti, hogy az agrárnépesség nem adja át az iparnak minden feleslegét, hanem azt újabb telepítésre használja fel. A termelési idő is

igen hosszú, egy-egy templomot, vagy városházát évtizedekig, de sokszor évszázadokig építenek. Egy jó lakat elkészítése 14 napot igényelt.

Bücher a középkori iparosság számát a városi lakosság 60—50%-ára, az összlakosság 10%-ára becsüli. Eulenburg még kevesebbre. Utóbi szerint a XIV. sz. első felében Párisban mindössze 6000 iparúzó volt, beleszámítva a detailkereskedőiket és segédeküket is. Heidelbergben ebben az időben az ipari üzemek 53%-a legény nélkül dolgozott, 27%-a egy, 12%-a kettő és 5%-a három legénnyel. A középkori ipar egyéni kisüzemeinek értékes meg-elevenítői Dürer képei, amelyek az egykori ipari életet tükrözik vissza. Ezeknek a képeknek a hangulata is azt igazolja, hogy a mester az egész középkoron át ipari munkás és nem vállalati vezető. A képek érthetővé teszik azt is, hogy az iparos miért nem érzi magát a fogyasztóval szemben függetlennek és a tőke miért marad a középkori városgazdaság periódusában a munka mögött. Az ipar technikai berendezése nem igényel nagy tőkét, az értékesítés jórészt a műhelyből vagy a helyi piacon történik. Az egész ipar a munkaszolgáltatás minőségén nyugszik és a termelés a közösség igényeinek megfelelő specializálódás felé viszi a termelést még ott is, ahol a helyi szükségletet meghaladóan, exportra termelnek. A középkor iparosra feltétlen ura munkájának és munkatermékének.

Egyetlen iparág fejlődik ezzel ellentétes irányban, amelyről a tájékozódás kedvéért meg kell emlékezni, jóllehet kivételes helyzete folytán sem a városi gazdaságba, sem a céhszervezetbe nem illik bele. A középkorban a nemesfémeken kívül a só, a réz, vas, ólom

és ön játszik szerepet, amelyet felszíni gyűjtéssel, vagy primitív tárnaműveléssel hoznak össze és nagy erdőségekben levő kemencékben olvasztják ki. A *bányászat* sem az ókorban, sem napjainkban nem követi ugyanazokat a szabályokat, mint a többi ipari termelés. A középkorban a hűbéri jog szabályai szerint ez a regália a földesúré, aki a kutatás, a feltárás és az üzembentartás jogosultságát megfelelő ellenszolgáltatás fejében a bányaművelő szövetkezeteknek engedi át. Egészen szórványosan és csak a felszíni bányászatnál fordul elő az egyéni üzem, de a földalatti aknák berendezése és még inkább az ércolvasztás a középkorban csak szövetkezetszerű bányásztársaságokkal lehetséges. A munkások szakképzettek, közösen művelik a bányát és egyenlően osztzkodnak a nyereségen. A bányaüzem legfeljebb hét primitív tárnából áll, amelyben 2—5 munkás dolgozik és amint a mélyebb művelés, alátámasztott aknáival, vízlevezető és szellőztető készülékeivel több befektetést igényel, már a munkások között is bekövetkezik a differenciálódás. Ilyen esetben egyesek csak a befektetés költségeit viselik, a többiek pedig fizikai munkával járulnak a vállalkozáshoz. Az ércolvasztás és érckereskedelem, de egyes érceknél (ezüst, arany) a fejedelem által elrendelt művelési kényszer is, a bányák tömörülését idézi elő. Ez a bányaközösség aztán az összes bányák fejlesztéséről, kohókkal való kapcsolatáról gondoskodik. Képviseli a tagok érdekeit a földesurakkal szemben, akiknek szavatol a bányabér és más járulékok megfizetéséért. A bányatársaságok körében alakul az első szociális biztosítás intézménye is: a bányatársulada.

A középkori gazdálkodás megkívánja a

termelők tömörülését. Függetlenségük biztosítéka ez a szövetekezés, amely úgy a földművelőnek, mint az iparosnak és kereskedőnek olyan hátvédül szolgál, mint a tőke a kapitalisztikus termelésben. A középkori ipar ezen sajátosságai termelik ki az ipar legfontosabb szervét, a *céhet*, amely az ugyanazon szakmában dolgozó kézművesek tömörülése. Ezek különböző országokban és a fejlődés különböző fokain az önkéntes, társas összejövetelektől az érdekképviseleti kényszertömörülésig, más és más képet mutatnak.

A középkori iparnak a *céh* ad karaktert — Gierke szerint a munka jogát és becsületét olyan elismeréshez juttatva, mint aminővel soha előbb, de utóbb sem dicsekedhetett --, és a benne tömörült iparosok megélhetésének biztosításával, kereseti lehetőségének technikai és gazdasági egyenlősítésével, a termelés minőségének ellenőrzésével, a szakmabeli és általános műveltségnek állandó fejlesztésével, a legnagyobb befolyást gyakorolta a városi polgárság kialakulására. A *céh* védi az iparost, úgy a megrendelővel, mint a vevővel és a kereskedővel szemben, függetlenséget biztosít neki a földesúrnál, mint a városi hatóságoknál felmerült vitákban. Amint a földműves a faluközösségben nem egy felette álló, az érdekeitől különvált igazgatási szervet, hanem segítő munkaközösséget lát, ilyennek tekinti az iparos is a *céhet*, amely az egyes mester munkáját szövetekezetszerűleg szabályozza. De ilyennek tekinti a várost is, amelynek élelmezési, anyagbeszerzési politikája, piacjoga és esetleges kereskedelmi privilégiumai az iparos és a *céh* életterét nagyobbítják. Éppen ezért a *céh* és ennek minden tagja nemcsak békében támogatja a várost (közcélu adományok, templomok,

városház-építés stb.), de háborúban, mint a polgárőrség egyik csapata, életével és vérével is védi.

Kisebb közületekben, ahol az iparosok száma csekély, az egy szakmához tartozó iparosok egy nagyobb város céhéhez fordulnak privilégiumokért. Ez ellenszolgáltatás fejében a saját céhlevelét adja tovább az illető község iparosainak. A céhszabályzatot adó céh: az anyacéh, vagy: főládacéh. Vannak közös céhek is, amikor egy városban az egyforma ipart űzők száma kevés, s ezért különféle, de rokon ipart űzők tömörülnek céhbe. (Pl. kovács és lakatos.) Előfordul az is, hogy több város vagy község iparosai egyesülnek. Az ilyen „szövetkezett céhek“ a kebelükben egyesülteket lakóhelyre való tekintet nélkül védik különféle támadásokkal szemben. A vándoripar is céhbe tömörül, pl. a felvidéki tótok, akik városról-városra járnak textiliák és apróbb cikkek árusításával.

A céhek eredetéről majdnem annyi és éppen annyira eltérő vélemény alakult ki, mint a városok keletkezéséről. Egyesek arra utalnak, hogy már az ókorban, különösen a hanyatló Rómában felfedezhető a céhek intézménye, amit Bizánc is átvész és valószínűleg a kereszteshadjáratok alkalmával onnan ültetik át Nyugat-Európába. Ezt valószínűvé teszi a primitív céh elnevezése: „Fraternitas“ és vallásos jellege (külön oltár, zászló, misék), mert a céh védőszentjének tiszteletét, az elhunyt tagok ünnepélyes temetését, emlékük ápolását tűzi maga elé. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy úgy a római, mint a bizánci céhek a természetes adókiivetés és behajtás kényszerestül-

letei voltak, míg a nyugateurópai céhek első idejükben jobbra szabad társaságok, amelyek vallási célkitűzéseik mellett, sőt azzal kapcsolatban (halotti tor, búcsú stb.) szívesen áldoztak a társaságbeli kedélyességnek.

A régebbi írók a céh keletkezését az udvarjogból magyarázták. A földesúri gazdaságban az egy mesterséget folytató iparosok (ministerium) egy felügyelő (magister) alatt dolgoztak és amikor a földesúri székhely várossá lesz, a földesúr iparos jobbágyainak megengedi, hogy neki fizetendő ellenszolgáltatás fejében, — amit a céh élére állított előljáró garantal — idegeneknek, sőt a piac számára is dolgozhatnak. A városképződés különböző fokozatain a céh kivívja később az előljáró kijelölési jogát, majd a földesurakkal szemben külön céhlevelébe foglalt privilégiumokat kap a fejedelemtől. Az újabb írók arra utalnak, hogy már az udvarházaknál is dolgoztak a jobbágyiparosok mellett szabad mesterek és ezek céhei is minden gazdaságtörténeti korban fellelhetők.

A fejedelmek eleinte a céhek ellen foglalnak állást. Nem szívesen adják meg a kézműveseknek az iparüzés szabad gyakorlatát, még kevésbé az önkormányzatot és az ipari bíráskodás jogát, amelynek legalább büntetéspénzeit igyekeznek a maguk számára lefoglalni. De amikor felismerik a céh városfejlesztő hatását és főleg a szolgáltatásaiból eredő jövedelem biztonságát, maguk is támogatják az ipari szervezkedést és nagyszámban osztogatják a céhleveleket és azokban a mindinkább szaporodó privilégiumokat (mentesség a földesúr joghatósága, különböző szolgáltatások stb. alól). A ki-

rályok a hűbéresekkel szemben mindig számíthatnak a céhek fegyveres és anyagi támogatására, különösen, amikor a városokat megerősítik és a céhek az egyes kapuk és tornyok felépítését és őrzését magukra vállalják. A privilégiumokért fizetendő egyszeri és visszatérő szolgáltatások, a városi adók és katonai költségek biztosítása megkívánja, hogy azok alól egy iparos se vonhassa ki magát és ezért minden céh előbb-utóbb kényszertömörüléssé alakul át, amely igyekszik politikai befolyást nyerni és az iparhatóság jogkörének kisebb-nagyobb mérvű megszerzésével, kvázi közjogi szervezetté válni. A középkorban a céh olyan autonóm-jogok birtokába jut, amelyekkel az ipar sem előtte, sem utána nem rendelkezett.

Ezeken a jogokon épült fel a céhek külső és belső politikája, amelynek kitűzött célja, hogy tagjainak tisztességes megélhetést biztosítson. A céh kifelé — más céhekkel, helyi és távolsági kereskedelemmel, idegen vagy céhbe nem tartozó iparosokkal szemben — igyekszik magának munkát biztosítani. Pontosan meghúzzák ezért a határvonalat az apró részletekig meghatározott munkakörű céhek között. Pl. az asztalos vasszeget nem használhatott, mert mindennemű vasalási munkát át kellett a kovács- vagy lakatos-céh valamelyik tagjának adni. Technikai munkamegosztás helyett szakma szerint tagolódik a munkakör és amennyiben lehetséges, a fogyasztóhoz kerülő áru szerint. Így pl. van külön magyar szabó és német szabó; cipész- és csizmadia-; lakatos, sőt kardkészítő-céh. Van olyan nagyobb középkori város, amelyben kétszáz céhet lehet megkülönböz-

tetni. A munkának ez az elhatárolása számtalan új iparosexisztenciának biztosít kenyeret. A védekezésnek — városi és idegen kereskedőkkel szemben — leghatályosabb eszközei: az árszabályozás és a termék állandó ellenőrzése. A mívlátó mester a vásárokon az idegen kereskedők és iparosok áruit megvizsgálja. Az idegen detailárúsítást nem folytathat, amit egy kísérő ügynök ellenőriz. Ugyancsak ellenőrzi a vámok és illetékek hiánytalan megfizetését is, amelyetől a céhbeli iparos fel van mentve. Az idegen konkurrencia ellen a leghatályosabb védekezés mégis a kontárok *iparüzési tilalma*. A céhnek jogában állott a város területén és annak körzetében (Bannmeile) az iparüzésből kizárni az olyan iparost, aki az iparát nem tanult ki, vagy ha ki is tanulta, a céhbe nem lépett be, vagy oda nem vették fel. A hatóság az ilyent kinyomozta és szigorúan büntette. Ez az intézkedés úgy a vándoripart, mint a falun üzött háziipart súlyosan érintette. Csak a földesúri és kolostori ipar birkózott meg ezzel a tilalommal, de az sem mindenütt eredményesen, mert maguk a városok teljes súlyukkal a céhmonopólium mögé állnak. Kivétel csak a városok élelmezési politikája, ahol a különböző céhek érdeke ütközött össze. Sok város, hogy a céhmonopóliumot e téren lehetetlenné tegye, maga létesít malmot, végóhidat, pékműhelyt stb. s ezeket úgynevezett szabad mesterekre bízta. De maguk a céhek is érzik a városi fogyasztók érdekeinek elsőbbségét, így kezdenek tehát a termelés és fogyasztás szempontjait összhangba hozni és gondoskodni arról, hogy az ellátás szakképzett mesterek, vagy nyersanyag hiányában hátrányt ne szenvedjen. Így pl. több XIV. sz.-beli céhszabályzat kötelezi a mészáro-

sokat, hogy állandóan friss húst tartsanak, a pékeket, hogy friss kenyeret süssenek. A mészárosok kötelesek a nyersbőrt a timároknak, a faggyút a szappanfőzőknek átengedni. Ilyen módon a céh nemcsak a középkori iparnak, hanem a városok ellátásának is nélkülözhetetlen szerve lett.

Még a külső verseny távoltartásánál is jobban körülbástyázzák a céh minden egyes tagjának lehetőleg egyforma megélhetését, továbbá a céh és céhtagok tekintélyét. Ezt a célt elsősorban az oktatás és képzés szigorú eszközökkel igyekeznek elérni. A céh jó hírét elsősorban az garantálja, hogy a céhtagok kifogástalan árucikket hozzanak forgalomba. A minőséget nemcsak a nyersanyag beszerzésének állandó ellenőrzésével, a használatos szerzők, ércöntésnél pl. a keverés arányának stb. vizsgálatával, hanem a tradicionális termelési módszerek szigorú betartásával igyekeznek elérni.

A *kiképzés megfelelő* szakiskolák hiányában empirikus és a mester magánüzemében történik. Az üzemi titkokat a céh őrzi, ezeknek továbbadása a készség megszerzése útján, egyéni oktatással történik. A céh már az inasfogadásnál erős cenzúrát gyakorol. Inas csak tisztességes szülők gyermeke lehet, egyes foglalkozásbeliek, vagy alacsonyabbrendű céh kötelékébe tartozók gyermekei magasabbrendű céhek tanulói nem lehetnek. A jelöltnek fogadalmat kell tennie, s mivel ekkor kb. 8—10 éves mindössze, két kezet kell állítani, akik kezességi díjat tesznek le a fogadalmat betartására. Ha az inas a fogadalmat mégsem tartja meg, a pénz a céhládáé.

A *tanulási idő* szakmák szerint különböző. Általában 2—8 évig terjed. A mester fia

rövidebb időn belül szabadul fel. Az inas nemcsak a műhelyben, hanem a házimunkában is köteles segédkezni. A tanítást a mester felügyelete alatt a legények végzik, de a kiképzésért, az erkölcsi és vallási nevelésért a mester felel. Szakmájukban hiányosan képzett, vagy nőtlen mesterek inast nem tarthatnak. Az inasévek eltöltése után az illető tudását megvizsgálják, a céhgyűlésen ünnepélyes formák között felszabadítják és átadják neki a céh pecsétjével és a céhmester aláírásával ellátott szabadító-levelet. A *legény* még egy évet rendesen abban a városban dolgozik, ahol felszabadult, de aztán a személyi adatait tartalmazó vándorkönyvvvel megkezdí vándoréveit. Ezzel a könyvvvel jelentkezik a másik város illetékes céhénél. Az atyamester megvizsgálja adatait, szállást ad neki és munkát keres számára. Amennyiben munkát nem talál, segílyezi, hogy más városban kereshessen foglalkozást. Ha a legény erkölcsi magaviselete ellen kifogás merül fel, vagy a vándorlókönyv bejegyzéseinek folytatólágossága megvan szakítva, az atyamester nem fogadja szállásra mindaddig, amíg az esetet ki nem vizsgálja. A legények bére és a felmondás ideje szabályozva van. A felmondási idő általában két hét, nagyobb ünnepek vagy vásárok előtt egy hónap. Ezt az időt mind a két fél köteles betartani és a munkaviszonyt alapos ok nélkül egyik sem bonthatja fel.

A vándorló évek befejezése után a legény tanulóhelyén vagy más helyen a mesterek közé való felvételét kéri. A céh ekkor kijelöl egy mestert, akinél még egy évig kell dolgoznia az úgynevezett remekmű elkészítésén és ha ezt a céh elfogadja, meghatározott díj lefizetése és a mesterlakoma után, ünnepélyes formák kö-

zött mesterré avatják. A mestermű elkészítésében senki sem segíthet, erre vigyáznak a látómesterek. Mesterré avatás után teljes jogú részese lesz a céhprivilegiumoknak, védett iparát szabadon űzheti és bizonyos tisztségekre megválasztható.

A céh már saját tekintélye és a katonai szolgáltatások szempontjából is igyekszik tagjainak lehetőleg *egyforma megélhetést* biztosítani. Úgy választott tisztségeivel — különösen a mívlátó és bejáró mesterekkel —, mint az ipari rendészettel gondoskodik arról, hogy a középkorban alárendelt jelentőségű tőke meg ne ronthassa a céhtagok egyenlő kereseti lehetőségét. Senki egynél több ipart nem űzhetett. Senki sem társulhatott idegennel termelési célból. Rendszerint más mesternek nem dolgozhatott, idegen produktumokat nem árulhatott. Ha valaki másnak vevőkörét, inasát vagy legényét elcsalogatta, azt szigorúan büntették. Meg volt határozva az inasok és alkalmazható legények száma, nehogy valaki olcsó munkaerővel a másikat lekönkurálhassa. A mívlátó mester a céhtagok tevékenységét, a munkaidő betartását (rendszerint napkeltétől napnyugtáig), a nyersanyag felhasználását, sok helyen magát a termelési processust, a legtöbb helyen azonban a piacra vitt termékeket megvizsgálja. Ha ezek nem felelnek meg a követelményeknek, úgy azok árusítását megtiltja, az idegen iparosok selejtes áruját pedig elkobozza. Kisebb hibákért pénzbüntetés jár, nagyobb visszaéléseket az előnyösebb árusítási hely elvonásával és a legeldugottabb áruhelyek kijelölésével büntetik. Ugyancsak ellenőrzik a munkaeszközök számát, főleg a textiliparban és végül a nyersanyagbeszerzést. Ha valaki olcsóbb nyersanyagforrást talált, köteles ezt a céhnek jelen-

teni, hogy a többi tagok is elláthassák magukat, sőt ha a céh mint ilyen, raktárt nem tartana, a nyersanyagból kifogyott céhtársnak beszerzési áron köteles átengedni a föltétlenül szükséges mennyiséget. Végül a céh az egyes árucikkek minimális ártarifájával megakasztotta a tisztességtelen versenyt úgy a tagok, mint az idegenek részéről. (A felső határt a hatósági ártarifa képviseli.) A késői középkorban a termelési technika erősen fejlődött, különböző nagy üzemek — szövetfestés, kallózás, papír-, fűrész- és dróthúzó malmok stb. stb. — tették könnyebbé és kvalifikáltabbá az ipari munkát. Nehogy ez a céh egyes vagyonosabb tagjait előnyösebb helyzetbe hozza, ezeket, mint közös üzemet, maga a céh létesítette, vagy ha nem volt elég anyagi ereje, a városi előjáróságot szorította ilyen közös nagyüzemek berendezésére, amelyek aztán minden céhtagnak, egyforma feltétel mellett állottak rendelkezésére.

Különös figyelmet érdemel *szociális gondoskodásuk* az elaggott, megrokkant mesterekről, özvegyekről és árvákról, sőt a legényekről és inasokról is. Az öreg mester mellé a legügyesebb legényt osztják be és a legelőnyösebb elárúsító helyet adják a piacon számára. Az elhalt mester fiának tanoncéveiből vagy vándoréveiből egy bizonyos időt vagy esetleg az egészet is elengedik. Ha nem maradna fiú hátra, az özvegy a céh által kijelölt legénnyel folytatja a mesterséget, aki őt többnyire el is veszi. Ha az inas vagy legény beteg, a céhláda terhére részesül orvosi kezelésben és ápolására a társai közül a céh rendel ki valakit. A céhhez tartozóknak (még az inasoknak is) temetésén minden céhtag köteles megjelenni, tisztességes

temetésről, gyászmiséről stb. a céh gondoskodik.

A tagokat illető szociális gondoskodáson kívül jelentékeny kötelezettségei a céhnek a vallási és társadalmi célok anyagi támogatása. Templomok, oltárok építésére, zászlók beszerzésére, székházak létesítésére gyakorta használják fel a céhláda jövedelmeit. Ezek az inasok, legények, mesterek felvételi díjaiból, okmányok illetékéből (szabadulólevél, vándorlevél stb.), kántornapokon fizetett mesterdíjakból, büntetéspénzekből stb. gyűlnek össze. A céhnek nincsenek adminisztrációs költségei. Az évente választott *céhtisztviselők* (*céhmester, mívlátómester, atyamester* stb.) tisztségüket vagy teljesen ingyen, vagy csekély díjazásért végzik. A legnagyobb hatáskör a céhmesteré, aki a céhládát őrzi a céh pénzével, ő képviseli a céhet a hatóságokkal szemben, ő hívja össze lakásába a céhgyűlést, ellenőrzi a tagok gazdasági tevékenységét, erkölcsi és társadalmi életét. Az atyamester ügyköre hasonló ehhez, csakhogy ő a céhmesternek alá van rendelve és a legények és inasok ügyeit intézi. Ezek a tisztségek jó előkészítői a városi közszereplésnek, s a céhtagok ezért igyekeznek minél nagyobb számban elnyerni a városi tanács vagy képviselőtestület tagságát.

A céhek eleinte minden képesített mestert felvettek tagnak, csak amikor ezek termelése a város környékének fogyasztókéességét meghaladta és így a tisztességes megélhetést veszélyezteti, térnek át a numerus clausus elvére, amely ellen a mesterré nem avatott legények forradalmi megmozdulással védekeznek. (Firenzében 1378, ciompi lázadás stb.) A középkor vége felé a céhek nyugodt fejlődésében a numerus clausus elvének alkalmazásán kívül a

kivitel számára való termelés és az ezzel kapcsolatos külkereskedelem idéz elő nagy változást. A legények vándorlása s az ezzel járó technikai készség gyarapodása, szintén megfelelő átalakulást eredményez. Az ellátási elvvel szemben az egész vonalon a nyereszkeskedő vállalkozás jelei mutatkoznak. A középkor végén már jelentkezik a céhkapitalizmus és a kereskedelem uralmát a kézművesipar felett ki-munkáló bizományi üzlet.

A középkor első, agrárkorszakában a *kereskedelem* mindössze a római világgazdaság töredéke. Bizanc és vazallusai igyekeznek ugyan Nyugatot finomabb iparcikkokkal ellátni (Merovingok idejéből származó sírleletek), Skandinávia wikingjei is eljutnak Hollandiába, Franciaországba, Spanyolországba stb., Nagy Károly capitulareiban is található intézkedések az utak, hidak karbantartásáról, előfogatokról, vámokról stb. és mégsem lehet ebben az időben rendszeres és nagyobbszerű kereskedelemről beszélni, mert ez csak szórványos és kivételes jelenség. Amint azonban a városi fejlődés megteremti a rendszeres munkamegosztást az iparúzó város és az agrárvidék között, azonnal megváltozik a helyzetkép. Ez a fejlődés persze nem egyik napról a másikra megy végbe. A várossalakulásnak a földjára alapján való magyarázata utal arra, hogy az első időkben maga a város is jelentékeny agrártermék felett rendelkezik, a földesúr és kisérete és maguk az iparosok is elsősorban földjeik hozadékát fogyasztják. A városi polgárság lakóházaikhoz, illetve háztelkeihez még a késői középkorban is éppen úgy hozzátartozott a határrész, az almende-illetőség, mint a falusi telkekhez. Csak később, mikor a városok lakosága bevándorlás folytán megduzzad és a fo-

gyasztás reá lesz utalva a környék élelmi-szerére és nyersanyagára, akkor telepednek nagyobb számmal határrészjogosultság nélkül telket vásárló kereskedők a városba. A természetes gazdálkodás azonban még ekkor is szűk határokat húz a helyi kereskedelem elé. Azt a csekély szükségletet, ami az önellátó városi családok fogyasztásán felül jelentkezik, a helyi piac két termelő osztálya közvetítő nélkül, árucserével bonyolítja le. A kereskedőnek csak a piaci határnapok közé eső időszakban nyílik alkalma üzletkötésre, és ebből a tevékenységéből csak néhány — céhben szervezkedni alig tudó — existencia keletkezik. A távolsági kereskedelem azonban már ebben az időben jelentékeny. Ez, a vándorló kereskedőkön kívül, különleges alkalmakkor — nagyobb egyházi és világi ünnepeken — luxuscikkeivel rendszertelenül, az iparúzéshez szükséges nyersanyaggal (kátrány, szurok, enyv, érc stb.), rendszeresebben keresi fel a városokat. Hogy az idegen távolsági kereskedők a helyi kereskedőkkel összeköttetésben voltak-e, általánosságban nem tudható, de a céhek nyersanyagbeszerzési politikája arra enged következtetni, hogy az ipar lehetőleg nem vette igénybe a helyi kereskedelmet, amíg akadtt mester, aki a nyersanyagért távolabbi vidékekre is elment. Bőséges adat van ellenben arra, hogy az iparosok messzebb vidékekre utaznak árusítani és az országosvásárokról a nekik szükséges nyersanyaggal térnek vissza. A helyi kereskedelemnek tehát az első időben nem a távolsági kereskedelem a versenytársa, hanem a földesúr és jobbágy által termelt nyersanyagok feleslegeinek árusítója és az ipari céhek.

A *helyi kereskedelem* hatáskörét a földesúri és jobbágygazdaságokkal békésen osztja

meg, de annál jelentékenyebb vitákba sodródik az ipari céhekkel. Ezeknek a vitáknak ki-
különböztetésére kénytelen maga is céhszervezetet alakítani és megszerezni mindazon privilégiumokat, amelyek a középkori ipart megerősítették. A tanulási idő, minősítés, autonómia, majdnem ugyanazokat az elveket követi, mint amilyeneket az ipari céhek előírtak. Alapjában véve ez sem volt nehezen megoldható kérdés, mert a középkori kereskedő — s ebben a vonatkozásban nincs különbség helyi vagy távolsági kereskedő között — alig különbözik a kézműiparostól. Nem kapitalista és nem is törekszik a mai értelemben vett vállalkozói nyereségre. A középkori kereskedő alig más, mint szakképzett technikai munkás, aki az áruéhes közönségben mindig talál vevőt, sok számítás és piacismeret tehát nem kell munkájához, viszont annál nagyobb személyes bátorságra van szüksége. Gyakran hónapokon át védi áruját fegyverrel a távoli vidékek veszedelmeivel szemben.

A kereskedelmi ismereteket — áru, mérték, pénzismeret stb. — empirikusan tanulják. Olvasni és írni eleinte kevesen tudnak, de a fejszámolásban mesterek. A könyvvezetés sem kifogástalan. Híres kereskedők könyvvezetése inkább csak feljegyzésekből áll, melyekben tarka összevisszaságban, inkább csak globálisan bejegyzett üzletek találhatók. Az arab számok meghonosítása nagy haladás, mert ez, a számok helyi értékével, lehetővé teszi a pontos összeadást és könyvvezetést, továbbá feleslegessé teszi az eddigi segédeszköznek, az abakusnak (számolási tábla) használatát. A könyvvezetés először Velencében és Firenzében honosodik meg. A kereskedők az írásbeli munkák elvégzésére főleg szerzeteseket alkalmaznak.

Az üzleti tevékenység csak lassan válik ki a háztartási gazdaságból, még a Mediciek könyveiben is gyakori a két külön rendeltetésű tételcsoport összekeverése. A kettős könyvvezetés kezdetleges formája Olaszországban csak a XIV. sz.-tól lelhető fel.

Gyökeresen megváltozik a kereskedelem helyzete a *keresztesháborúk* alatt. Ez a nagy népmozgalom kiragadja az emberiséget évszázados helyi kötöttségéből és újra felkelti a vándorlási szellemet. Az idegen országok szokásainak és kultúrájának ismerete új szükségleteket és igényeket támaszt. A távoli harc más felkészültséget igényel, mint a hűbérurak otthonról élmezhető hadakozásai. Új életre kel a pénzgazdálkodással együtt a hadseregszállító kereskedelem, amely a Szent Föld és az otthon között állandó kapcsolatot létesít. A *Keleten megismert luxus* (fűszerek, piperecikkek stb.) fenntartja ezt a kapcsolatot akkor is, amikor a kereszties hadjáratok már véget érnek. A kereszteshadak szükségletei az otthoni gazdaság struktúráját is megváltoztatják, mert egyes városok ipara (fegyver, posztó stb.) az agrárkörzet vásárlási és termelési képességén túlfejlődik és a nagy népmozgalom lezáródása után kénytelen ipari termékeinek más vidéken keresni elhelyezést, ahol azokért nyersanyagot talál. Ez a fejlődés az exportipari céhek és a kereskedelem között állandóvá teszi az összeköttetést, de gyakorivá a surlódást is. Különösen amikor az egyes céhek (flandriai, strassburgi, ulmi, szepesi posztósok) maguk is nagykereskedői üzleteket alapítanak, aminek kedvéért városaik kénytelenek idegen kereskedőknek viszonzási kedvezményeket nyújtani, a helyi detailkereskedelem rovására. Enyhít a surlódáson az a körülmény, hogy alig van ipari

és kereskedő céh, amely egyik vagy másik oldalról ne érintkeznek egymással. Below a kölni Hanza 230 kereskedőjéről megállapítja, hogy fele ipari céhekbe tartozott. Szerinte tisztán kereskedelmi céhek a XIV. sz.-ban: a festőanyag- és fűszerkereskedő, haláros, rőfös és bormérő céhek. A posztósok és borkereskedők között viszont sok patrícius is akad, akik nem tartoznak céhkötélékbe.

A korai középkor kisarányú élelmiszer- és nyersanyagszükségletét a késői középkor városi és ipari fejlődése úgy mennyiségben, mint minőségben felfokozta és *kereskedelmi cikké tette*. A gabonán, zsír, szalonna, sózott és füstölt hal, méz, viasz, bor és sörön kívül nélkülözhetetlen tömegnyersanyagokká lesznek: a gyapjú, kender, len; bányatermékek közül: az ón, az ácheni ólom; a tiroli, cseh, magyar réz, vas és nemesfémek. Nélkülözhetetlen ipari nyersanyagok: a festőnövény, kátrány, szurok, enyv, hajófa, prém, nyers és kikészített bőr és ezeknek konfekcionált cikkei. (Sapka, kesztyű, öv, tárcsa, ruhanemű, ujjas, kabát stb.) Végül a luxuscikkek zárják be a sort, az arany, ezüst ékszerek, drágakövek, himzett öltönyök; fűszerek, déligyümölcsök, piperecikkek stb., stb. Mindezeket a távolsági kereskedelem szállítja, ezért a helyi kereskedelemnek erősebb védelemre van szüksége a részesedés biztosítása céljából, mint az ipari céhek versenyével szemben. Ez a magyarázata a helyi kereskedelem és ipari céhek közt létrejött békének és együttműködésnek. Az érdekközösséggel tudták csak ellensúlyozni a távolsági kereskedelem túlsúlyát, amely tőkeerősebb; nagyobb mennyiségű és kvalifikáltabb árut szállít és alkalmi kereskedői között sok a befolyásos nemes úr is (várurak, kolostorok, tanácsurak

stb.). Már ezek hatalmas súlya is a távolsági kereskedelem javára billenti a mérleget, de maga az áruéhes közönség is megakadályozta volna ennek a kereskedelemnek kizárását a kontárkodás jogcímén. Ezért a helyi kereskedőcéhek — amelyek inkább iparoscéheknek tekintik magukat —, a piackényszeren, az üzem nagyságának meghatározásán, az áruhalmozás és a vevők elcsalogatásának tilalmazásán kívül, leginkább a *kicsinyben való árusítás jogát* bástyázták körül. A távolsági kereskedő bárholonnan, bármennyi árut hozhat a városba (természetesen a vámok és illetékek megfizetése esetén), de kicsinyben, rőf- vagy fontszámra nem árulhat. Ezért kénytelen áruját az iparos és kereskedő-céh tagjainak eladni. Ezt a jogot biztosítja, az idegenek számára kötelező, úgynevezett vendégjog, mely lényegesen különbözik a városban megtelepedett kereskedő jogától. A legsúlyosabb méltánytalanság az egyetemes felelősség volt, ami abban állott, hogy ha egy idegen kereskedő nem tud fizetni, helyette egy másik honfitársát fogták el és annak árujából egyenlítették ki a tartozást.

Az *idegen kereskedő jogképessége* általában kisebb. Csak megbízott útján köthet üzletet, s az úgynevezett patronus, akinél megszáll, állandóan ellenőrzi tevékenységét. (Gazdakényszer.) Az idegen kereskedők még maguk között sem folytathatnak árucserét, csak abban az esetben, ha belföldi kereskedőt választanak alkalmi társnak. Az ügynök, aki az eladást közvetíti, illetékekből élő hivatalnok, nem folytathat önálló kereskedelmi tevékenységet: csak a feleket hozza össze. (Ügynökkényszer.) Az idegen kereskedő csak bizonyos napokon, órában és csak a hatóság által megjelölt helyen, megfelelő ellenőrzés mellett árusíthat,

még a piaci és szekérről történő eladásnál is. Ezeknél az intézkedéseknél különben az volt irányadó, hogy az illető város milyen mértékben foglalkozott maga is kereskedelemmel. Velence pl. valósággal rendőri felügyelet alá helyezte az idegen kereskedőket, míg az orosz és skandináv városok, ahol áruhiány uralkodik és a kereskedelem fejletlen, nagy szabadságot engedélyeztek nekik.

Ezeknél — a mai fogalmak szerint — az erőszakos intézkedéseknél is hatályosabban védik a helyi kereskedelmet a középkor sajátos jogi, gazdasági és szállítási viszonyai. A kereskedelmet gátoló erők között legnagyobb a partikularizmus és a rendi jogszolgáltatás. Minden vidéken más a pénz, a mérték, a jogszabály. A fejedelmek, városok, de egyszerű földesurak is a vámok, révek, hidak, sokszor használhatatlan utak illétékeit és bevételeit tekintik legbiztosabb jövedelmi forrásnak. Az áru dézsmálása, a felfordult szekérről leeső árunak, a hajótörésnél partravetett uratlan jószág gyanánt való kezelése: a „tengelytörési jog“, az árut szállító szekerek kirablása stb. mind kockázatai a kereskedelemnek. A panaszt és jogvédelmet megnehezíti az a körülmény, hogy a rendi bírászkodás értelmében a kereskedőnek igazolnia kell hivatását ahhoz, hogy megfelelő fórum elé kerülhessen. A kár a nagyobb forgalom révén sem térülhet meg, mert ilyen nincs.

A hajók ürtartalma kicsi, ritka a 150 tonna és még a tengeri hajók sem érik el az 500 tonnát. A szárazföldi szállítás (háton, öszvéren, szekéren) még kisebb tömegeket tud megmozdítani. Leszámítva a római korból megmaradt közutakat (Észak-Olaszország, Dél-Franciaország, Bizanc felé), az utak rosszak, rendszertelenek, kivéve Flandria, Anglia és a Bal-

tikum útvonalait. A kereskedő ezeket sem használhatja tetszése szerint, mert különféle veszélyek miatt fegyveres kíséretre van utalva, s így be kell várnia, amíg az útra többen, karavánná verődnek össze. A hivatásos karavánvezetőket a középkorban a városok tartják. A szállítási viszonyok csak a XV. sz.-tól kezdve javulnak, amikor Bajorország, Tirol, Svájc, megszervezik a gyorskocsi-intézményét. Ebben is leginkább a kolostorok vesznek részt. A földesúr lovat, öszvért, kocsit ad és a lóváltást az erre a célra felszabadított jobbágyok végzik. Ahol a fuvarozást a város látja el, ott a fuvarozók is céhbe tömörülnek, vezetőt választanak, aki a felekkel tárgyal és meghatározott sorrend szerint osztja ki a munkát. A behajózás szervezete országok szerint különböző. A földesurak, ha szállítási monopóliumot élveznek, azt saját hajóval, tutajjal és szakképzett munkásokkal bonyolítják le. Ezek a munkások aztán előbb-utóbb megszerzik maguknak a hajózás és tutajozás jogát. A városokban szabad hajóscéhek alakulnak, a Dunán és Rajnán a hajózási céhekből és szövetkezetekből hajóstársaságok fejlődnek, a hajózás monopóliumát azonban a legtöbb helyen maga a város tartja kézben. A tengeri forgalmat vitorlás hajók bonyolítják le, habár a vitorla olyan használatát, hogy a hajó a szél ellen is tudjon haladni (lavírozás), csak a késői középkorban találják fel. Az iránytűt a XIV. sz.-tól ismerik, a szilárd kormányrudat a XIII. sz.-tól. A sarkcsillag, napóra, hold azok a támaszpontok, amelyekhez igazodnak, ezért nem csodálható, ha egy-egy kereskedelmi út gyakran évekig tart és az, hogy Velence is csak két kereskedelmi flottát indít évente Kelet felé.

A középkor második felében a távolsági

kereskedelem Európa, Ázsia és Afrika közt nagyarányú munkamegosztást hozott létre. Egyrészt a keresztes háborúk során megismert levantei áruk: fűszer, festőanyag, déligyümölcs, nádcukor, másrészt a barchent-gyártás folytán nagyjelentőségű gyapot nélkülözhetetlen anyag lett egész Európában. A levantei áruk több piacon keresztül jutnak Európa különböző országaiba. Beszerzési helyük Perzsia, Szíria, Egyiptom, Arábia, India, sőt Kína is. (A pápa 1245-től kezdve keresi vele a missziós összeköttetést. L. Marco Poló velencei kereskedő út-leírásaiban.) Az első bevásárlóhely Konstantinápoly, amidőn a mohamedán előnyomulás folytán Bizánc ázsiai és afrikai birtokait elveszti, Alexandria. A konstantinápolyi piacon Ravenna, Itália keleti részének több kikötővárosa, főleg Ankona és Bari és Velence mint hűbéres tartomány természetesen előnyben részesül. Az alexandriai piacon Amalfi lép előtérbe. Amalfi a bizánci bíborszövet árusításában monopóliumot szerez; tengeri hatalmát Pisa törli meg, amely város az Arno-menti Firenze textiláruit is szállítja keletre és Spanyolországba. *Génuával* eleinte szövetségben, az arabokat kiveri Szardiniából, majd egymással meghasonolva, a XIII. század végén tengeri hatalmát elveszti és ettől kezdve a levantei árukért csak Velence és Génua küzdenek. Génua már a rómaiak alatt jelentős tengeri kereskedelemmel bír. A középkorban városállam, amelynek gyapjú- és bőripára mellett a hajózás, az áru- és pénzkereskedelem az életforrása. Bizánctól a kereszteshadak segítségével a Fekete-tenger partján gyarmatokat szerez, de a kereskedelmi monopólium miatt Velencével vetélkedve, 1380-ban ez tengeri erejét legyőzi és így gyarmatait, majd állami függetlenségét

elveszti. Kereskedőinek helyes érzéke nyugaton keres kárpótlást és ezért jelentősége az újkorban is megmarad.

Velence városbirodalom, amely tengerhajózása révén világhatalommá küzdi fel magát. Virágzásának tetőpontja a XIV. és XV. század, amikor a hanyatló Bizánc gazdasági erejét is magához vonzza. Állami bankja, aranypénze, monopolisztikus kereskedelmi berendezkedése, konzuli intézményei századokra biztosítják gazdasági hatalmát. Ipara: üveg, harangöntés, fegyvergyártás, bőr-, gyógyszer, aranyművesség, selyemszövés, cukorfinomítás, hajógyártás részben még ma is virágzó. Gazdagságának igazi forrása, a hajózás ma már jelentőség nélküli, éppúgy, mint pozíciója a levantei forgalomban, amelyből a vámok és az ügynöki közvetítés évi 5 millió arany forgalmat és 20 ezer arany vámjövedelmet eredményeztek. Hatalmát és erejét fokozta az is, hogy a Pó-síkság kitűnő termőföldjeinek ura volt, ami élelmiszerellátását biztosította. 3000 hajója 25.000 tengerészt foglalkoztatott. Államformája arisztokratikus köztársaság volt, élén a kelet-római császár által megerősített Dogéval, akit később az előkelők testülete önállóan választott.

A levantei cikkek Velencéből német közvetítéssel jutnak Európa északi részébe a Kis- és Nagy-Szentbernáton, a Brenneren és Szentgotthárdon keresztül. A Bódeni-tó és a Rajna felső vidékének német városai (Konstanc, Bazel, Strassburg, Mainz), de a középnémet (Nürnberg, Augsburg) és a Dunamenti városok (Regensburg, Bécs stb.) szállítják a levantei cikkeket és az olasz ipar művészi termékeit elsősorban Európa kereskedelmének akkori központjába, Flandriába, de Magyar-, Cseh- és

Lengyelország felé, továbbá Spanyol- és Franciaországba. Velence rendőri intézkedésekkel örökös kereskedelmi monopóliumának megőrzésén. E célból a Nagycsatorna mellett két szállásházat rendez be a Keletről és Nyugatról érkező kereskedők számára. (*Fondaco dei turchi* és *fondaco dei tedeschi*.) Az idegen más helyre nem is szállhatott és áruját nem rakhatta ki. A német fondacónak 56 lakása (gyakran a folyosók is tele vannak áruval), közös kápolnája és ebédlője van. A telepeknek nincsen autonómiája, élükön egy-egy velencei konzul áll, aki ellenőrzi, hogy a két telep lakói sem egymással, sem velenceivel alkusz közvetítése nélkül ügyletet ne köthessenek. Az alkusz hivatalos személy, akinek a közvetítésből évi 100 arany jövedelme van, s ezért sokan, még neves festők is (Tizian, Bellini) pályáznak erre az állásra.

Amikor a mohamedánok a levantei kereskedelmet teljesen elzárják, Velence hatalmának is vége. Már az arabok megnehezítik az alexandriai kereskedelmet, felügyelet alá helyezik és külön városrészbe szállásolják az olasz kereskedőket, áruraktáraikért és kikötőjeikért magas díjakat követelnek és a mohamedán közigazgatás és jogszolgáltatás alá vetik őket. Konstantinápoly eleste után Ciprus, majd Málta szigetére helyeződik a levantei árucseré, később jelentősége egészen megszűnik.

A középkor forgalmában *Nyugat* még nem játszik döntő szerepet. Párisnak és a Campaigne-nak híresek ugyan a vásárjai, de Franciaország a gabonáján és finom borain kívül éppen olyan kevés cikket ad a távolsági kereskedelemnek, mint Anglia, amely a sajton kívül csak ónt és főleg a szerzetesi házak által termelt finom gyapjút szállítja. A később olyan

nagy jelentőségre emelkedő kikötők, mint Lisabon, Marseille, London ebben az időben nem játszanak szerepet. A gazdasági élet középpontja Kölnön kívül (ahol a XIII. századbéli német áruforgalom koncentrálódik), Flandria és Németalföld, amelynek úgy finom posztó- (Brügge, Ypern, Gent, Antwerpen) és rézipara, mint okos kereskedelmi politikája, biztosítanak jelentőséget. Flandria nemzetközi vásárain a távolsági kereskedelemnek teljes szabadságot engedélyez, ami által a délről jövő olasz, német és levantei cikkek legfontosabb piaca s az északról és keletről jövő áruk találkozóhelye lesz. Bérbeadott kikötői, raktárak, szállítási eszközök, a közvetítés jövedelme és a viszonylagos forgalmi szabadság nyomában járó mérhetetlen gazdagság a középkor végén a pénzgazdálkodás középpontjává teszi Németalföldet.

A távolsági kereskedelem ezen főirányai-
ból kisebb utak ágaztak el a kereskedelmileg
kevésbé fejlett országokba és a kisebb jelen-
tőségű városok felé. Ezt a forgalmat már nem
a hatalmas városok, vagy városszövetségek
kereskedő-testületei bonyolítják le, amelyek-
nek útjait lakóhelyük fegyveres erje és keres-
kedelmi szerződésai teszik símává, hanem egyes
merészebb kereskedők, akiket egy sajátságos
alakulat: a kereskedelmi gilde oltalmaz és segít
vállalkozásukban. Ezekről és már a városszövet-
ségek védelmét élvezőkről többféle feljegyzé-
sek maradtak fenn. Below (Probleme der Wirt-
schaftsgeschichte) néhány középkori kereskedő
számadási könyvét ismerteti. Ezek közül a
hamburgi Vico von Geldersen (XIV. sz. végén)
faluról költözik Hamburgba, ahol nemesi bir-
toka után járadékot élvez, a tanács tagja és
követe a Hanza-gyűléseken. Nem tagja ugyan
a posztókereskedő-céhnek, de nagyban impor-

tál posztót és más árukat is. Ezeket hajón szállítja Hamburgba és onnan vásznat, vasat, mézet és füstölthúst visz Németalföldre. Angliában is vásárol posztót, vászon ellenében. Az importált árukat részben en gros adja el kereskedőknek, részben rófszámra is árul. Fügével, mandulával, olajjal, borssal és más fűszerrel is kereskedik. Hamburgban, Braunschweigben, Kielben, Lübeckben ügynökeit, mint „vendéget“ szívesen látják.

Flandria nemzetközi piacán a levanteli árukért főleg a Hanza cserélt sózott és füstölt heringet, nemes prémeket és más cikkeket az északi országokból.

A középkori városok kereskedelmi életének legérdekesebb alakulata: a Hanza, az Északi- és Keleti-tenger partvidékein fekvő halászvárosok kereskedelmi szövetsége e terület agrártermékeinek, de főként a heringnek és az oroszországi prémnek értékesítésére. Szervezete: tagvárosok, kerületi és közgyűlés Lübeckben, törvényhozás, legfelsőbb bíróság, szárazföldi és tengeri haderő, évi taghózzájárulások. Sikerei jelentékenyek. Megszerzi a bizánci kereskedelem monopóliumát az orosz nemesprém piacon és onnan kiszorítja a skandináv vikingek, sőt a német lovagrend baltikumai kereskedelmét is. Eredetileg csak a vendvárosokat (Lübeck, Rostock, Stettin) egyesíti, de a kölni konföderációban (1366-ban) a szász és a Rajna-weszfáliai városok is csatlakoznak hozzá. Nyugaton a Zuider-tóig, a Maas mellett a francia Dinantig, a Rajna mentén Andernachig és a Harz-hegységig, keleten Revalig és Krakóig minden jelentékenyebb város hosszabb vagy rövidebb ideig kötelékébe tartozott. Tagjainak száma bizonytalan. Virágkorában 200-ra is felemelkedik, de aktív csak 70—100, akik tag-

díjat fizetnek és a Lübeckben tartott Hanza-gyűléseken vagy a kölni, braunschweigi és danzigi kerületi gyűléseken megjelennek.

A Hanza szervezete magán viseli a különféle államhoz való tartozás és a területi bizonytalanság minden jelét. Dacára, hogy állandó székhelye és vezetősége van Lübeckben, közös hajóhadat, a dán, svéd, angol, lengyel stb. udvaroknál követségeket tart fenn, a tengerek rendőri tisztjét ellátja (egy alkalommal Hamburg piacán 150 kalózt fejeztet le), a német lovagrend és dán király ellen háborút visel, sőt a dán királyválasztásban hozzájárulási jogosultságot vív ki, mégsem tud Velence mintájára szuverénitáshoz jutni és csak a közösen birtokolt és gyakorolt privilégiumainak (főleg vámkedvezmények) érvényesítésében nagyhatalom. Az idegenekkel szemben elzárkózást parancsol tagjainak. Hanzavárosbeli leány nem mehet idegenhez feleségül. Idegen a Hanzavárosban négy hónapnál tovább nem tartózkodhatik, ipart, kereskedelmet nem űzhet, hajót nem építhet. Angol és hollandi kereskedőnek nem engedi, hogy oroszul tanuljon, stb., stb. Jóllehet, hogy a hűtlenséget szigorúan bünteti (Köln egy ízben súlyos váltságdíjat fizetett és vezekelt), a privilégiumok növekedése vagy csökkenése szerint változik tagjainak száma is.

A Hanza sok pénzt költ telepeire, raktáraitra, szállásházaira, kikötőkre, mólókra, világítótoronyok létesítésére, elizaposodott folyótorkolatok tisztítására. Ez a hanzatagokra, de természetesen az illető országokra is előnyös. Ebből magyarázható, hogy a fejedelmek szívesen adnak privilégiumokat a Hanzának, ami egyben a vám- és fogyasztási adóbevételeket is növeli. E privilégiumok és kereskedelmi forgalmának mineműsége szerint rendezi be a Hanza négy

főtelepét. A *londoni Staalhof*; a *bergeni Kontor*; a *Nowgorodban* létesült *Gootenhof* és *Peterhof*; Kowni, Oslo, Lemberg és Riga kisebb telepei az árugyűjtést eszközlik, amit főleg természetes cserével bonyolítanak le. Ezek a helyeken megszerzi a Hanza a vámkedvezményeken kívül a kicsinyben való árusítás jogát is, ami nélkül árucseré szinte lehetetlen. Az így összegyűjtött anyag nagyban való eladásának székhelye a *negyedik főtelep*, a *brüggei Kontor* és a kisebb jelentőségű amsterdami telep — *Haus der Osterlinge*. Ezeknek a telepeknek a berendezése s jogállása a szerint különbözik, hogy az illető ország reá van-e szorulva a Hanza árucikkeire vagy sem. Flandriában a levantei cikkek, Olasz-, Spanyol- és Franciaország áru kerülnek eladásra, valamint az angol gyapjú, ön, a német érc és a Hanza speciális cikkei. Flandria, a forgalmi szabadság álláspontján, szabad mozgást enged a Hanza tagjainak, önálló bíraskodási jogot, vám- és kisebb kereskedelmi kedvezményeket is ad nekik, de monopóliumot nem. Nagyobb jogokat szerez a Hanza az angol királyoktól a londoni *Staalhof* számára, amely csak névleg áll a polgármester felügyelete alatt. Az „*acéludvar*“ nevet a gyapjúzsákokat lezáró acélpecsétől kapta. Londonban a Hanzának falakkal védett lakóhelye és áruraktára van, a kereskedőknek külön temploma és előjárósága, amely ellátja a közigazgatást és a bíraskodást is. Az *acéludvar* 1280 körül alakul. Legjobban megépített, egész külön városrész a *bergeni Kontor*. Külön mólókkal, nagy közraktárral, két templommal, lelkészekkel, két közösséggé szervezkedett nagyszámú hanzavárosbeli lakókkal rendelkezik, akik maguk választják az előjáróságot — ennek határozatai ellen a lübecki tanácshoz lehet fellebbezni — és nem-

csak saját jogaikkal élnek, hanem vámokat és fogyasztási adókat vetnek ki, vagyis idegen állam területén szuverén jogokat gyakorolnak. A bergeni, még inkább a pallosjoggal is rendelkező *nowgorodi Kontor* tagjai katonai fegyelem alatt élnek. A telep kapuit este lezárják és őrséget állítanak. Nősülniök nem szabad. A telep alkalmazottait 2—3 évenként leváltják. Oroszországban gyakori az összeütközés a város és a Kontor között, amíg végül Iván moszkvai nagyherceg 1494-ben a Kontort megszünteti.

A Hanza legfontosabb cikkéről, a heringről, külön kell megemlékezni. Ennek halászata Schonen félszigeten történt. Dánia királya erősen megvámolta a Hanzát, amely nyáron és kora ősszel itt szerezte be heringszükségletét. A Hanza halászhajói, az ácsok, kádárok, kötélverők s a márkázást végző tisztviselők itt szabadon mozoghattak, monopoljogot azonban nem élveztek.

A Hanzára két körülmény mért sorsdöntő csapást. Az egyik a heringvonulás megváltozott iránya (a holland halászhajók által előbb megszállott Laaland sziget felé), a másik az orosz prémkereskedelem monopóliumának eltörlése. A Hanza vezetősége sem a tőkehal feldolgozásában rejlő újabb üzleti lehetőséget, sem Ferdinánd császár gyarmatszerzési politikáját nem tudta megérteni és ezért azzal próbálta helyzetét egyensúlyba hozni, hogy a skandináv államokban a hollandokkal és angolokkal szemben monopóliumait szigorította, csakhogy ezek akkor már fejlettebb hajózásukkal felülmúlták őket és a privilégiumokért magasabb illetéket fizetve, megnyerték a skandináv uralkodókat is a maguk pártjára. A Hanza még néhány kalandos kísérletet próbál a francia és portugál kereskedelmi kapcsolatok megteremtésével, de ez már a vég kezdete, mert a tengerentúli ke-

reskedelemben nem tud önálló tényezőként szerepelni. Az utolsó hanzagyűlést, amelyen már csak Bréma, Lübeck és Hamburg jelennek meg, 1641-ben tartják. Ezen államjogilag konstruálódtak s az önállóságnak 1934-ig birtokában maradnak.

A Hanza azonban csak külső keretét adta a kereskedelmi lehetőségeknek, mintegy őrt állott a kebelén belül megalakult kereskedelmi szervezetnek. A magában álló kereskedő akkor sem kísérelte volna meg szívesen az áruszállítást idegen országba, ha őt az illető fejedelem hívja és részesíti különleges védelemben, mert a városok és földesurak privilégiumaival szemben, valamint a gyakori erőszak ellen hatálytalan a védelemlevél. Ezért a középkori kereskedő egy félig-meddig közjogi, túlnyomórészt azonban társadalmi szervezettel segít magán, és ez a: *gilde*. — A *gilde* célja és keletkezése egyezik a céhével. Eredetileg azoknak baráti összejövele, akik rendszeresen keresték fel az idegen városokat, hosszabb ideig tartózkodtak ott, vagy rokonaik laktak azon a helyen, az akkori hírszolgálat és üzenetküldés céljából is. A társaság tagjai nemcsak kereskedők, van közöttük jogász, gyógyszerész, festő stb. Az idegenből érkező kereskedők karavánjai először ezt a társaságot keresik és azoknak a tagjai közül választanak a gazdakényszer miatt el nem mellőzhető patronust, rendszerint olyan valakit, aki már náluk is megfordult és akinek hasonlóan ők is segítségére voltak. Bizonyos kölcsönösség fejlődik ki, ami a további üzletkötés, utazás, vállalkozás stb. kiindulópontja, s amibe a nem kereskedő gildetagok is bekapcsolódnak. A *gilde* összejövelein az idegen pontos tájékozódást kapott az illető város statutumairól, mérték, pénz stb. rendszeréről

és minden más fontos tudnivalóról. A rendi bíraskodás miatt jut ez a szervezet először közjogi funkcióhoz, mert tagjai, mint *esküszövetkezet*, igazolják az idegen kereskedőt, ha az panaszával az illetékes bírósághoz fordult. Később már minden jogvita esetén, főleg a város körzetében gyakorolt földesúri önkénnyel szemben a Gilde vérbosszuig terjedő segítséget ad tagjainak. Ha egy kereskedőt pl. meggyilkoltak és örökös nem maradt, a vérdíj a Gildeé illeti. Ezzel szemben a Gilde szavatol tagjainak tartozásáért. A Gilde igyekszik a régi nemzeti jogszokások helyett (párbaj, Istenítélet stb.) a kereskedők különleges társulati jogát kialakítani és azt mindenütt, ahol a Gilde tagjai laknak, egyformán érvényre juttatni.

A Gilde, mint államközi vagy legalább városközi intézmény, szerkezetében egészen más, mint a céh. A belépés önkéntes. Közjogiilag szervezve nincs, így a tulajdonképpeni vezetőség is hiányzik. Vannak kereskedelmi gildék belföldi kereskedők számára is, különösen Kínában és Indiában, ahol a tea- és fűszer-exportőrök valósággal kasztvá fejlődnek. Nyugat-Európában azonban a Gilde jogilag szabadabb intézmény, mert alapítói és tagjai a legtekintélyesebb kereskedők, tanácsurak, birtokosok, akiknek származása, vagyoni helyzete és vállalkozási kedve a céhek kispolgári kereteit nem bírja el, viszont üzleti tevékenységük több olyan jogterületet érint, amelyekeken városuk hatalma szankciót biztosítani nem tud, mint a céhszabályok betartásánál. Angliában a gildék adóbérléssel is foglalkoznak és a nagyobb kereskedelmi székhelyeken igyekeznek a politikai hatalom megszerzésére és az egyházi patronátusra is, hogy ezek birtokában a város közjogi és gazdasági cselekvéseit irányítsák.

Velencében egy időre a katonai hatalmat is magukhoz ragadják.

A Gilde csak külső keretét adja tagjai távolsági kereskedelmének. Üzletileg ezt, az egyes kereskedővárosokban sokszor csak bizonyos útra vagy ügyletre alakult *kereskedelmi társaságok* bonyolítják le. Ilyen volt a ravensburgi társaság, a Bodeni-tó melléki posztókereskedők egyesülete, a Konstanz-i, Lindau-i stb. takácsok szöveteinek értékesítésére és nyersanyaggal való ellátására. Százéves fennállása alatt nemcsak nagy jövedelmet mutatott fel, de politikai hatalommá is emelkedett. Dacára a gildék befolyásának, a legtöbb város nem szívesen engedélyezi az idegen kereskedők állandó megtelepedését, sőt rendszerint azok megbízottja: a factor is csak rövid ideig tartózkodhatik a városban. Az idegen kereskedő helybeli kereskedőt factornak nem jelölhet, így filiálét (fiókot), de még raktárt sem tarthat, kénytelen tehát esetről-esetre szállítani az árut, ami elég kockázatos vállalkozás. Ezért az alkalmi társulatok a kárveszély kiküszöbölésére szövetkezeteit alakítanak, amely először a tengeri és folyami kereskedelem hajószövetkezeteiben nyer kifejlődést, de később megfelelő változtatással alkalmazást nyer a szárazföldi karavánkereskedelemben is. Ez a forma az ókorból ismert *commenda*, amelyet a középkori hitelpolitika is felhasznál a kamatvételi tilalom kijátszására. Lényege, hogy valamely árutulajdonos a portékáját egy szállító kereskedőre bizza, aki azt a sajátjával együtt eladja, esetleg megbízásból visszarakományt is hoz és a nyereségen vagy veszteségen osztozkodnak.

A *hajószövetkezet* részben a kalózkodás, részben a kezdetleges hajóépítési technikában

találja magyarázatát. A hajónak lehet egy tulajdonosa, de többnyire hajóstársaságoké az $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{64}$ részig terjedhető tulajdonjog. Az üzletvezető maga a kapitány, aki szintén részes az üzletben. A hajószövetkezet vagy állandó vagy alkalmi szállításra vállal árut, amellyel együtt utazik a kereskedő is. A hajó építése céhszerűen történik. A fa beszerzését, a kész hajó eladását a város szabályozza, esetleg meg is tiltja a versenytársak miatt. A hajóépítés — mint a középületeké — az építtető és a mester dolga, külön tervező vagy vállalkozó nem kapcsolódik bele. A hajógyárat többnyire a város létesíti és bérbeadja a hajóépítő cégnek. Az egyes hajós, vagy a hajóstársaság ettől rendeli meg a hajót. A kockázat megosztására az összes résztvevők egyesülnek. Más építi a hajót, más a szállítmányozó, más a hajótulajdonos, de ezek mind részesei az áruszállításnak is. A legénység és a hajóistiztek sem kapnak fizetést, hanem ők is vagy a maguk portékáját hozzák vagy részesednek a szállított áru nyereségéből. A hajón többféle áru is mehet. Hajótörés esetén az érdekeltek felosztják a kárt. Gyakran tőkések is betársulnak az ilyen vállalkozásba megfelelő kölcsönrel. A kamatláb ilyen ügyleteknél néha a 35%-ot is eléri.

*

A távolsági kereskedelemnek a gilde mellett nagy szerepet játszó intézménye és a kereskedelmi forgalomnak egészen különös formája a középkori *vásár*, amely módot és alkalmat nyújt szélesebbkörű és biztosabb árucserére.

Mivel a fejedelemnek nagy jövedelme van az árukíséretből, piaci bíraskodásból, pénzváltásból, vám és forgalmi adókból stb., igyekszik a vásárok alkalmait megszorítani. A nemzet-

közi vásárok tartama alatt a kereskedelmi szabadság nagyobb, nincs lakás- és raktárkényszer, nincs ügynökkényszer és a régi adósságerért nem foghatják le a kereskedőt, sőt a régebben elkövetett bűncselekmények üldözése is tilos. A nemzetközi vásárokon — ellentétben a mai tőzsdékkal és árumintavásárokkal —, csak jelenlevő árut hozhatnak forgalomba és ezért akik a vásárra jönnek, áruikkal együtt fokozott védelemben részesülnek. A vásár többnyire valamilyen egyházi ünneppel kapcsolatos. Tartama szigorúan meg van határozva (1—3 hónap), és ha ez az idő lejár, minden idegen kereskedőnek el kell hagyni a várost. Leghíresebbek a champagnei és flandriai vásárok, de ismeretesek az Olaszországban, Svájcban és Németországban tartott vásárok is. Ezek folyhatnak a városon belül, de tekintettel a különleges vásári jogszolgáltatásra és közigazgatásra, jobban szerették azokat a városok határában megtartani. Az első hét a kipakolás és rendezés ideje, az úgynevezett „szabad napok“. Aztán nagy ünnepségek mellett megnyitották a vásárt, melyen a legkülönbözőbb nemzetiségű kereskedők vesznek részt. A párisi vásár megnyitásán az egyetem rektora és diákjai is megjelennek, mert a pergamenvásár csak akkor vehette kezdetét, ha már az egyetem szükséglete kielégítést nyert. A vásár első 1—2 hete a textilgyártmányoké. A vevő az árut leméreti, a céh pecsétjével ellátja és durva szövetbe csomagolva, a szállítmány eredetét, hosszát és az árát feltüntető jegyzékkel együtt elszállíttatja. A posztóvásár után egy hétig a bőr- és szőrmevásár következik, de ezekkel egyidejűleg más iparcikket és fűszert is árusítanak. A vásár csak napvilágnál folyik, este bezárják. Akkor a különféle szóra-

kozások és mutatványok következnek. Agrárcikkeket a vásár egész tartama alatt szabadon lehet árusítani. A fizetés, a kölcsönös adásvételre tekintettel, leszámolással, illetve beszámítással történik, amit a vásár utolsó hetében az erre a célra berendezett pénzváltóüzletekben bonyolítanak le. A legnagyobb hitelt az egyházi személyek élvezik, mert ha ezek a vásár után négy napig sem fizetnének, úgy az egyház kiközösíti őket. A vásár tartamára külön kereskedelmi törvényszéket létesítenek, amely vitás esetekben azonnal dönt.

*

Egyébként a középkori kereskedelem nagygáról a mai forgalomhoz szokott ember alig tud helyes fogalmat alkotni.

A *középkori forgalom*, amint azt a vámkönyvek igazolják, nem nagy. A XIII. században Anglia alig 14.000 zsák gyapjút, mintegy 30.000 q súlyban exportált, 4—5 millió aranypengő értékben. A XIV. sz.-ban a Hanza-városok forgalma, beleszámítva a gabonakereskedelmet is, 1—2 tehervonatnyi rakomány, 2—3 millió pengő értékben. Hamburgban ugyanekkor 6—12 gabonakereskedő van; az angol gyapjú fentemlített kivitelében pedig összesen 250 kereskedő vett részt. A XIV. sz.-ban Lübeckbe évente 1300 hajó futott be, 100—200 tonna ürtartalommal. A rakomány legnagyobb része nagy volumenű gyapjú, gabona és sör. A szárazföldi kereskedelemre jellemző, hogy a baseli kereskedők egyik karavánjukat rablók kifosztották és az egész érték nem volt 10.000 frt, pedig 61 kereskedő volt benne részes.

A középkorban senki nem vállalt vagyont meghaladó kötelezettséget és ezért az akkori kereskedők vagyoni helyzetéről szóló adatok egyben a forgalom nagyságát is feltünté-

rik. Baselben pl. mindössze 5 kereskedőnek volt 4000 aranyforintnál nagyobb vagyona; 30 kereskedő 1000—4000, 14 kereskedő 500—1000, 22 kereskedő 100—500 aranyforintnyi vagyonnal bírt, míg hat 100 forinton alul maradt. Ebben a században Augsburgban 70 polgárnak volt 6000 forintonál nagyobb, 15-nek 15.000 forinton és csak négynek 30.000 forinton felüli vagyona.

Nagyobb munkamegosztással dolgozó kereskedőcégek csak Itáliában találhatók. Velencében a XIV. sz. elején egy kereskedő 80 szobát tartott fenn az alkalmazottai számára, 30 ügynökkel, 40 eladóval, 38 csomagolóval dolgozott. Az ilyenek azonban ritka kivételek.

Figyelmet érdemel azonban a pénzgazdálkodás és a tőkegyarapodás a középkor vége felé, amely a távolsági kereskedelem fő útvonalainak gócpontjaiban, különösen Velencében, Genuában és Flandriában mutat jelentős eredményeket egyrészt a politikai okokból emigrációba szorult főúri családok pénzkölcsönzése, bányá- és adóbérlete, de másrészt e városok textil- és szűcsiparának bizományi ügylete révén, amely a távolsági kereskedelemnek csereanyagot szolgáltatott.

A középkori gazdasági élet fokozatosan halad a *pénzgazdálkodás* felé. Ez a római birodalom bukása után sem szűnt meg egészen, mert a limeseken élő barbár népek tele voltak arany- és ezüstérmékkel. De a hanyatló római császárság természetes gazdálkodását átvette Bizánc, a frank királyok és a többi fejedelmek és a középkor első felében, sőt a városgazdaság korában is ez az uralkodó gazdasági rendszer. A középkorban általában nagy a pénzhiány. Európa nemesfémkészlete a XV. század végén kb. 7 millió kg ezüstre és 500.000 kg aranyra

becsülhető, aminek összértéke nem haladja meg a 4 milliárd pengőt. Vannak írók, akik ennek a feltételezett értéknek csak egyharmadát fogadják el. A nemesfém túlnyomóan ékszer, arany- és ezüstedény, a pénzítésre kevés maradt. A legtöbb nemesfémet a kolostorok őrizetében teaurálják. A középkori pénzhiányt bizonyítja az is, hogy gyakran kényszerítik a lakosságot arany- és ezüstedényeinek beszolgáltatására és még a törvénykönyvek is büntetés-pénz helyett vagy mellett, a szarvasmarhát, gabonát, sőt, borsot, tömjént, sőt bőrt és prémet is említik. Egyes uralkodók a pénzt kiviteli tilalom alá helyezik. A pénznek inkább fizetési jellege alakul ki. A belföldi pénz az adó, vám, regáliák ellenszolgáltatásait, katonák és tisztviselők fizetését szolgálja. A külföldön is forgalomképes cserepénz ellenőrzés nélkül azok birtokában van, akik törvényes vagy tényleges hatalom alapján a pénzverést gyakorolhatják. A XI. századtól kezdve ezt a jogot a területiális uralkodók igyekeznek kisajátítani, hogy az úgynevezett *lucrum camerae* maguknak biztosítsák. A szélirattal el nem látott pénzt körülnyírták, vagy az újabb pénz anyagába rosszabb ötvözetű fémet kevertek. Ez az illegális jövedelem a XIV. században a Nagy Károly által veretett *solidus* értékét egyhatedére csökkentette és teljesen megingatta az ezüstpénzbe vetett bizalmat.

A kereskedelem természetesen sínyli a fix értékmérő hiányát, ezért a városok igyekeznek az állandó devalvációtól szabadulni olyan módon, hogy a pénzverés jogát egyszeri váltságösszeggel, vagy évi bérösszeg fizetésével megváltják. A pénzverést azután szövetkezetekre bízák, amelyek az egyes érméket igen magas (25%-ot is kitevő) előállítási költséggel úgy ké-

szít
a
érn
ros
szö
és
De
ad
mó
ezü
mi
vá
va
lék
az
An
XI
va
an
id
Fo
té
du

te
va
hi
né
fo
sá
ré
na
be
ka
m
er
m
n

szítik, mint a mai plaketteket, de garantálják a pénz nemesfémtartalmát. Miután birodalmi érmeszabályozás létrejönni nem tud, egyes városok, továbbá a Hanza, úgynevezett *érmeszövetséget* kötnek területükön állandó értékű és forgalmi képességű valuta megteremtésére. De ez csak a XVI. században lesz általánosabb, addig a kereskedők a valutáris bajokon oly módon igyekeznek segíteni, hogy veretlen ezüstrudakat visznek magukkal, mert ezeket mindenütt elfogadják, vagy ha ez nincs, akkor váltóval fizetnek, amit később egyenlítenek ki, vagy esetleg egy idegen cég fizeti ki azt a mellékelt rendelvénnyre. Ezeken túlmenő segítség az általános érvényű pénz megteremtése, amire Anglia, Franciaország és Németország már a XII. századtól kezdve törekedtek. Átütő ereje van a *Florenzben* (1252) *vert 3½ gramm súlyú arany solidusnak*, azaz forintnak, ami hosszú időn át általános kereskedelmi értékmérő lesz. Forgalmi képessége maradandóbb, mint a szintén változatlan értékű velencei aranynak, a dukátnak (1284).

A *pénzkereskedelem* fejlődésére a keresztes háborúk vannak legnagyobb befolyással, valamint Velence, Génua, de más olasz városok hitelpolitikája is. A középkori sokféle pénznem mellett a pénzkereskedés jövedelmező foglalkozás és hatályosan egészíti ki a távol-sági kereskedelmet. A keresztes háborúkban résztvevő fejedelmek, földesurak a nekik járó naturális szolgáltatásokat igyekeznek pénzben beszédni, mert ezt könnyebben vihetik magukkal. Sokszor a kényszerűség is hajtja őket, mert bevételeiket előre elzálogosítják a pénzembereknek, hogy magukat és kíséretüket megfelelően felfegyverezhessék. E példa nyomán a köz- és magánháztartás járadék- és

jövedelemkezelésében is mindjobban tért hódít az a szokás, hogy követeléseiket globális összegért a beszedőknek bérbeadják. Egyes országokban a péterfilléreket is így kezelik.

A középkor vége felé mind nagyobb jelentőségre emelkednek a közhatalmi testületek, fejedelmek, de leginkább a városok *hitelszükségletei*. Az egyes polgárok is igénybeveszik a hitelt ingatlanaikra, amiről elzálogosító okiratot állítanak ki. Képletesen ez helyettesíti az ingatlant. A hitelező a záloglevelet harmadik személynek is eladhatta. Az ingatlan az adós birtokában maradt, de annak jövedelméből egy kb. 10%-os *örökjáradék* illette az okirat mindenkori tulajdonosát. Az adósság visszafizetése történhetett tőketörlesztéssel is, de gyakoribb a hitelezőknek biztosított életfogytiglani járadék. A városi kölcsönök is előszeretettel választják ezt a formát. Életjáradék vagy örökjáradék fejében kölcsönt vesz a város polgáraitól, mindkettő előnyös forma az özvegyek és családtagok biztosítására. Úgy az olasz, mint a német városok gyakran és bőségesen használják ezt a hitelforrást hadicélokra, elemi csapástól sujtottak és tengeri károsultak kártalanítására. Gyakori a kényszerkölcsön formája is, különösen azokkal szemben, akik valamilyen városi vagy állami monopóliumot élveznek. Nem kicsiny hiteligényekkel lép fel, különösen háború idején, az állam és az egyház.

Szervezett pénzkereskedelemtől mégsem lehet a középkorban beszélni, mert hiányzik ehhez a megfelelő tőke és maga a pénzület is kézműszerű. Közjellegetű hitelintézet, mint az ókori templombank, nincs. A magánbankárt arról az asztalról nevezik el (banko), amelyen pénzeszacskóit üzleti tevékenysége közben elhelyezi. Főleg kisösszegű, rövidlejáratú hitel-

nyújtással és pénzváltással foglalkozik. Aki az érmekeket veszi és felváltja, annak az érmeke valódiságát és fémtartalmát illetően szakismetre van szüksége. A középkori bankároknak olyan gyakorlatuk van, hogy legtöbbször szemmel és pengetéssel megállapítják az érme értékét. A kezdetleges könyvvizetéshez, mérlegkészítéshez is kell érteniök, mert a nemzetközi vásárokon és a távolsági kereskedelemben az araboktól átvett váltólevél és zsró mindjobban meghonosodik. Egyes magánbankházak már a középkor végén olyan fejlődést érnek el, hogy pl. a firenzei Peruzzi-cégnek 16 fióküzlete és 150 ügynöke van. Angliában, Franciaországban lombardiai bankárok bonyolítják le az áruhitelezési, letéti és váltóüzleteket, a fejedelmeknek és városoknak kölcsönöket adnak, a péterfilléreket és az adóbérletet is ők kezelik. A közjellegű kölcsönök biztosítékául megszerzik a vámok, adók és bányák bérletét, de a vesztes háborúk a visszafizetésben súlyos fennakadást idéznek elő. A legkorábbi, félig nyilvános, félig magánbankok, az úgynevezett montik, az állam hitelezőinek és adóbérlőinek egyesülései érdekeik védelmére és a károk megosztására. Az első ilyen bank Velencében alakul 1157-ben, a Banco de giro. Leghíresebb a XIII. században alakult *genuai Szent György*-bank, amely bizonyos államgazdasági feladatokat is ellát, pl. a krími gyarmatok és Korzika gazdasági kezelését. Főüzletága a letéti és zsróüzlet. Ebből az időből származnak az első részvények, amelyek az állammal szemben támasztható követelések alapján lesznek kibocsátva és a beléjük fektetett apróbb tőkéknek kamatot biztosítanak. Az olaszok a kisebb tőkék összegyűjtését és kereseti

lehetőségét a lottójáték meghonosításával is próbálják előmozdítani.

A középkori pénzgazdálkodás és pénzkereskedelem fejlődésének legerősebb akadályá az *egyház kamatvételi tilalma volt*. IX. Gergely pápa még a tengeri kölcsönt is (*commenda*) uzsorának minősíti, mert csak a fogyasztási hitelt ismeri. Ugyanezt a felfogást tükrözi vissza Aquinói Szent Tamás tanítása, mely az egész középkor felfogását meghatározza. Nem kis mértékben ez a tilalom az oka annak, hogy a legtöbb középkori pénzület — az egyház fennhatósága alatt nem álló, főleg zsidó és izmaelita — idegenek kezébe megy át, s a kamat 20—46%-ig emelkedik, aminek következménye a nyugati államokban több ízben kitört zsidóüldözés.

A vetőmag- és állatkölcsönnél figyelték meg először a hitel által előidézett vagyonszáporodást, majd a pénz tőkejellegét. Ilyen apróbb kölcsönöket, részben naturális alapon, sok kolostor, de egyházi alapítvány is adott a parasztságának. A XV. században a ferencesek által Orvietóban és Perugiában alapított és a legszegényebb néposztály kisebb hiteligenyeit szolgáló zálogházak már kezelési költséget szednek.

De a vállalkozói hitel más utakon gyorsabban tör az érvényesülés felé. Az állandó belpolitikai harcok miatt száműzetésbe menekült olasz patríciusok, idegenben pénzkereskedelemből kénytelenek magukat fenntartani. Az egyház kamatvételi tilalmát a *commendával* kerülik meg, ami abban áll, hogy a tőkés pénz ad a kereskedőnek és kamat helyett a nyereségben osztozkodik. Ilyen rejtett kamatvétel a késedelmi díj kikötése is a fizetési terminus be nem tartása esetére olyan feltételek meg-

határozásával, hogy az betartható egyáltalán ne legyen. A járadékvásárlás és végül az ingatlanok színleges vásárlása és visszavásárlása s az ezzel kapcsolatos örökjáradék, mind az egyházi törvények kijátszására nyújtanak módot.

Az adóbérlet és az adóelőlegezés már a kereszteshadjáratok alkalmával kikezdi az egyház kamatvételi tilalmának gyakorlati érvényesítését. Olasz kereskedőházak, amelyek az áruüzletet a pénzüzlettel is összekötik, a Szentföldön harcolók és zarándokok számára pénzváltóüzleteket rendeznek be, sőt az egyházi lovagrendek, főleg a templáriusok, mint pénzkezelők és vállalkozók szerepelnek. A XVI. században Európában a legnevezetesebb banküzlet a templáriusok párisi központja, amely Londonban, Franciaországban és a levantei kereskedelem nevezetesebb székhelyein tart fiókokat. Ezek beszedik az egyházi és világi adókat, ellátják a keresztvesztékek pénzügyleteit, járadékokat kezelnek, sőt az angol és francia királyoktól letéteket fogadnak el.

A XV. században a nagy bankárcsaládok (Medici, Peruzzi és Bardi) tagjai részint az egyházi kölcsönök révén, részint magas méltóságra jutva, nemcsak a fogyasztási és vállalkozói hitel megkülönböztetését viszik át az egyház gazdasági politikájába, hanem az akkori világ pénzügyi ismereteit és felfogását is. A nagy bankházak üzleti tőkéje még nem vált el a család vagyonától, ez a vagyoni szétkülönülés csak a század vége felé kezdődik. Ezért a család minden tagja, akár mint aktív üzletember, akár mint egyszerű járadékos, kénytelen a bankház vagyonkezelésével törődni.

Lezárva a középkor mérlegét, megállapítható, hogy a XV. század vége felé nemcsak a fogalmi, hanem a pénzgazdálkodás is fejlődik.

A tőke többnyire még áruban fekszik, de az értékálló pénz (florezi arany) megteremtése óta a pénztőke szerepe a gazdasági élet minden vonatkozásában erősödik. A középkorban az egyház tanításától befolyásolt közfelfogás és a szolidáris berendezkedés olyan szociális és vallási kötelezettségeket ró a nagy vagyonok és jövedelmek birtoklóira, hogy e miatt a vagyonszerzés öncéllá nem fejlődhetett. A kamatvételi tilalom és a nyerészkedés megnehezítésén kívül az egyház törvényei az igazságos munkabért, a méltányos árat követelik és az ezt megsértő gazdagot különféle szociális rendeltetésű alapítványok, kórházak, szegényházak stb. létesítésére kötelezik. A materiális javak után való törekvés a családi gazdaság fejlettebb rendszerében sem tud hatalmi vággyá erősödni. Csak a pénzgazdaságon alapuló szabad vállalkozás keresi kímélet nélkül a nyereséget, megszüntetve vérségi és minden olyan kapcsolatot, amelytől a középkor vagyonszerző bankárja vagy kereskedője még nem tudja magát függetleníteni.

Nem lenne teljes a kép a középkornak a gazdaságtörténeti újkorra gyakorolt hatásáról, ha a szellemi és anyagi téren bekövetkezett változásokról meg nem emlékeznénk. A könyvnyomtatás, a puskapor és az iránytű felfedezése éppúgy, mint a humanizmus és a renaissance előkészítői voltak az új gazdasági rendnek. Kelet elzárása éppoly mértékben oka Columbus, Dias Bertalan és Vasco da Gama felfedezéseinek, mint a föld gömbölyűségéről szóló tan.

HATODIK FEJEZET.

Újkor. I.

Közgazdasági és köztörténeti áttekintés. Felfedezések. Gyarmatosítások. Korai kapitalizmus. Olasz bankházak. Fuggerek, Welserek. A céhek hanyatlása. Bizományi üzlet. A merkantilizmus kora. Etatizmus. A merkantilizmus egyes európai államokban. Merkantilista iparpolitika és kereskedelem.

A gazdaságtörténeti újkor három részre oszlik: a korai kapitalizmusra, a merkantilizmusra és a modern kapitalizmusra. Ezeket köztörténeti beállítottságukban is kell mérlegelni. A földrajzi felfedezések okozta fellendülést a tengerparti államok vetélkedése, Spanyolország, Portugália, Hollandia és Anglia összeütközései, a harmincéves vallásháború; a Habsburgok ellentéte a francia királyokkal; majd a török elleni hadjáratok a merkantilizmus gazdasági rendszere felé terelték. A nagyhatalmak kialakulásának velejárója volt a kisebb vagy nagyobb intenzitású állami gazdálkodás, amelynek kinövései ellen a fiziokraták, a klasszikus közgazdák és a felvilágosodás bölcselői, gyakorlatban pedig az európai forradalmak lépnek sorompóba. A XIX. század második fele, kisebb összeütközésektől eltekintve, a fehér faj kultúráját a tengerentúli országokra is átviszi, a modern kapitalizmus világforgalma és gazdasági fellendülése bizonyos mérvű politikai nyugalmat is teremt, amelynek a XX. században a gazdasági érdekekellentétek által előidézett, főleg a gyarmatokért vívott nagy háborúk vetnek véget. A hadigazdálkodás a szabadpiac és a nemzetközi munkamegosztás rendszerét a merkantilizmus szelleméhez és intézményeihez vezeti vissza.

A gazdaságtörténelmi újkor valójában akkor kezdődik, amikor a középkori *tisztességes megélhetést szolgáló gazdasági tevékenység, nyereségre való termeléssé alakul át*. Ez a termelés is a szükségletek kielégítésére törekszik, de abból az elvből indul ki, hogy minden cikk megtalálja a maga vásárlóját és az előállítás költségeinél magasabb áron adható el, tehát előzetesen nem kell mérlegelni az igénylést. Így a termelést, amint azt Marx a „Tőke“ című munkájában kifejti, nem a szükséglet, hanem az elérhető nyereség irányítja. A nyereségvágy által irányított árutermelés a prehisztórikus korban is előfordult, viszont ma is található olyan termelés, amely elsősorban a szükségletkielégítést célozza, mint pl. államgazdaság, municipiális vállalkozás, szövetkezetek stb., csak míg a prehisztórikus korban a nyereséget munkáló tőke szerepe nem döntő, addig ma a gazdálkodást általánosan jellemző irány nem a szükségletkielégítés, hanem a tőkés termelés.

Az ó- és középkorban a gazdasági fejlődés határa a hazai mezőgazdaság szolgáltatásának maximuma volt, az újkorban ez a probléma háttérbe szorul, mert a nemzetközi szabadforgalom az egész világ agrártermelését, a nemzetközi munkamegosztás révén az egész emberiség közös élelmezési alapjává teszi. A világpiac nemcsak az összes termelt javak találkozóhelye, de értékük megmérője és átcserélésük alkalma is. A modern kapitalizmus ismeretlen és bizonytalan szükséglet számára termel, míg az ókorban és középkorban az ismert szükségletre való termelés a kockázatot vagy egészen kiküszöbölte, vagy a kockázatot háritotta és így a termelő existenciája biztosított volt. Ma ezt a kockázatot rendszerint maga a termelő, illetve annak sorozatos üzleti cselekvényeiből össze-

tett és a termelési költségek és az eladás által egyensúlyozott vállalkozása viseli, amiből következik, hogy a gazdasági tevékenység igazi alanya ma a *személytelené lett vállalat*, amelyet a nyereség szempontja irányít.

A modern kapitalizmus nem máról holnapra keletkezett. Fejlődésére döntő hatással volt Amerika és az indiai út felfedezése, a modern állam kialakulása, a vallási felfogás változása és a technikai találmányok alkalmazása.

Az újkor gazdaságtörténelme szoros összefüggésben van a köztörténeti eseményekkel, a *reformációval*, az európai nagy háborúkkal és a gyarmatosítással, amely Európa megnövekedett népességének új életlehetőségeket biztosított. A reformáció háttérben bizonyos germán ellentét érvényesül a latin kultúra és az Olaszországban rohamos fejlődést vett pénzgazdálkodás és ennek nyomában járó luxus ellen. Viszont kétségtelen, hogy a középkorban kialakított szolidáris gazdasági rend szankcióit meggyengíti a Luther, de még inkább Calvin tanaiban hirdetett gazdasági racionalizmus, amely a kolostorok takarékos vagyongazdálkodását, szabályozott fogyasztását a világiak üzletvezetésére is kiterjeszti. Az új gazdasági szellem a Calvinhoz hajló Hollandiában, Angliában és az Egyesült Államokban ver először gyökeret. Fra Luca Pacciolo, minorita szerzetesnek 1494-ben a kettős könyvelésről írott munkáját 1543-ban flamand nyelvre fordítják és a XVII. sz. elején Hollandia legtöbb kereskedőháza alkalmazza. Ebben az időben kezdik meg ott az első szakszerű kereskedelmi oktatást és a kereskedelmi tankönyvek írását is, ezeknek nyomán terjed el az üzleti könyvek eredményének lezárása és a leltárkészítés. A reformáció visszahat az állam és a gazdasági élet viszonyára is.

Az államegyház a szekularizáció következtében a fejedelmek gazdasági hatalmát növeli és ezek centralisztikus politikáját segíti a hűbériség csökevényeinek kiküszöbölésében és a város-gazdaságnak territoriális gazdasággá való átalakításában.

A Habsburg-ház spanyol és német ágra válása, az ellenreformáció, a francia királyok féltékenysége, a török diadalmas előtörése a Balkánon és hazánk területén, mind közrehatnak a vallási (smalkadeni és harmincéves stb.) háborúk kitörésében, amelyek Németország gazdasági fejlődését megakasztják, népességét és gazdasági erejét a pusztulás szélére juttatják. A tönkrement területek gazdasági felújítása parancsoló alkalom a merkantilista állam berendezkedésére, éppen úgy, mint az angol trónviszályok, egyéb európai államok külső és belső háborúi és az ezek nyomán járó súlyos államháztartási bajok. A XVII. sz. második felétől kezdve, a westfáliai békében nyert területi és hatalmi gyarapodásra támaszkodva Mazarin, majd XIV. Lajos igyekeznek Európában a francia túlsúlyt biztosítani úgy fegyverrel, mint a gazdasági élet megszervezésével. Ennek a századnak legnagyobb köztörténeti eseménye Bécs rosszul sikerült ostroma és Buda felszabadítása után Törökország visszaszorítása a Balkánra. A spanyol örökösödési, valamint Nagy Frigyes és Mária Terézia között kitört háborúk szintén jelentékeny gazdasági változást idéznek elő a XVIII. század Európájában és újabb alkalmat adnak a merkantilizmus terjeszkedésére és az átmeneti hadigazdálkodásra.

Az emberi gazdálkodás átalakulására legnagyobb hatással a *francia forradalom* volt, amely ugyan a XVIII. sz. végére esik, de kö-

vetkezmenyei a XIX. sz.-ban lesznek érezhetőek. A folytonos háborúk, az elhibázott gazdasági reformok, a monopóliumokkal és prémiuumokkal együttjáró korrupció, az udvar pazarlása, olyan pénzügyi válságot idéznek elő, hogy az államcsődöt (4 milliárd livres adósság) sem Turgot, sem Necker pénzügyminiszter megállítani nem tudja. Elkerülhetetlen a parlament összehívása 1789-ben, de segíteni már ez sem tud. Franciaország 1792-ben köztársaság lesz, a konvent pedig az egész ország sorsának irányítója. A csőcselék rémuralma, amely Franciaország intelligenciájának nagy részét elpusztítja, 1794-ben megbukik, nagyrészt az infláció okozta drágaság és a nemzeti termelés felbomlása miatt. Az állam vezetését a direktórium veszi át, ebből nő ki Napoleon császársága, aki azután Európa népeit és országait úgy államjogilag, mint gazdaságilag teljesen felforgatja. Az általános védkötelezettség és a néphadsereg behozatala mellett, a kontinentális zárlat volt Napoleon úttörő katonai rendszabálya, mert ezzel a modern háborút nemcsak a katonaság, hanem a népek gazdasági erejének mérkőzésévé tette. De az eredmény nem az lett, mint amit Napoleon gondolt, mert nemcsak a kontinens ipara, de Anglia mezőgazdasága is erőteljesen fejlődött a zárlat hatása alatt és az általános drágulás Európa népeit általános csempészkedésre serkentette, Napoleon ellen ingerelte s ennek bukását idézte elő.

*

Amilyen fontossággal bírt a római birodalom fejlődésében a provinciák megszerzése, éppen olyan döntő erejű az újkorban a *gyarmatosítás*, mert földrajzi *felfedezésekkel* (Columbus és Amerika 1492; Vasco da Gama körülhajózza Afrikát stb.), és a kapcsolatos gyar-

matosításokkal, megváltozik a gazdaságtörténelem szintere is, a Földközi-tenger mellékéről áttolódván az Atlanti-óceán partvidékére. A gyarmatosításban első Spanyolország és Portugália. V. Károly spanyol király és német császár új birodalma egészen római méreteket ölt. Megbízottai nemcsak aranyat és ezüstöt hoznak Mexicoból és Dél-Amerikából (kb. 25—30 milliárd pengő értékben), hanem városokat alapítanak ott, bányákat tárnak fel, ültetvényeket létesítenek. Nevezetes fordulópont a gyarmatok történetében *Spanyolország és Portugália* perszonális úniója 1580-ban. Portugália t. i. nemcsak amerikai gyarmatokat, hanem a pogány fejedelmektől kereskedelmi privilégiumokat is szerez Afrikában és Ázsiában, ahol raktárházakat épít, rendszeres hajójáratokat létesít Kína, Japán és az annámi partvidék felé.

Velence helyett *Lisszabon* lesz az indiai fűszer- és luxuskereskedelem székhelye. Az indiai kereskedelem passzív mérlegét a kínai és japán ezüsttel hozza egyensúlyba. A hajózást ezeken az útvonalakon úgynevezett királyi hajók látják el, amelyeket a kereskedők bérberevehettek. Ázsia déli és keleti részén a portugál kereskedelem olyan arányokat ölt, hogy nyelvük a távol Kelet általános kereskedelmi nyelve lesz. A portugáloktól tanulják el a keletázsiai népek a korabeli technikai vívmányok ismeretét. Portugália ebben az időben ugyanazt a pozíciót tölti be Kelet- és Dél-Ázsiában, mint annakidején Karthágó és Fönícia a Földközi-tengeren.

Anglia és Hollandia, függetlenül a spanyol és portugál felfedezésektől, Észak-Amerika területén a XVI. sz.-ban önálló gyarmatosító politikát kezd. (Erzsébet uralkodása alatt Vir-

ginia.) A XVIII. században Amerika területén már tizenhárom önálló gyarmatbirtoka van. Ebben az időben szerzi meg Oroszország is Szi-bériát és Krasnojarsk, Tobolsk és Tomsk városokat kereskedelmi központtá fejleszti.

Anglia gyarmati politikája kétirányú: kereskedelmi monopóliumok szerzésére törekszik (India), Észak-Amerika békés megszállása mellett. Amint az angolok Erzsébet királyné alatt lerázták a Hanza kereskedelmi uralmát, levantei társaságot szerveznek és mikor 1591-ben megtalálják a Kelet-Indiába vezető utat, rövid időn belül (1600-ban) megalapítják a Kelet-indiai Társaságot tizenöt évre nyert privilégiummal, 30.000 font alaptőkével. Ezzel szemben Hollandia 1602-ben 6½ millió holland forinttal megszervezi a Holland-Keletindiai Társaságot, Jávát gyarmatosítja, összeköttetést létesít Japánnal, megszerzi Batáviát, Ceylont és 1621-ben megalakítja a Nyugat-Indiai Társaságot is, főleg cukornád-ültetvények és faktoriák létesítésére. A két protestáns Állam gyarmati előretörése Spanyolország és Portugália rovására történt, de később Anglia és Hollandia is egymás ellen fordult, nemcsak vallási és dinasztikus kérdések miatt, hanem mert az angol és holland kalandorok és kalózkodók egymás hajóit mérhetetlen kapzsisággal vadásszák és zsákmányolják. Anglia Hollandiát a mai New-York és Sanfrancisco területéről kiszorítja. A Cromwell által kibocsátott hajózási akta megerősíti Anglia tengeri hatalmát, az utrechti (1713), majd a párisi (1762) békek pedig Észak-Amerika túlnyomó részét angol kézre juttatják. 1760-ban angol gyarmat lesz India, míg ezzel szemben a hollandok Afrikában a Fokföldön, Transwaalban; Ausztráliában,

Újzélandban és Tasmania területén vetik meg lábukat.

Németország elég későn érdeklődik a gyarmatosítás iránt. A Welserek kereskedelmi gyarmataitól eltekintve, mindössze az Afrikai Kereskedelmi Társaságot alapítja meg hasonló céllal. Elég sikertelen marad Svédország gyarmatosítási törekvése is; Dánia pedig mindössze néhány jelentéktelen nyugatindiai szigetet tudott szerezni.

Franciaország XIV. Lajos alatt ébredt a gyarmatosítás fontosságának tudatára. 1664-ben megalakítja a Francia-Keletindiai Társaságot, faktoriákat, helyesebben megerősített áruraktárakat létesít Indiában, Afrikában és Amerikában a Nagy Tavak mellett az indián cserekereskedelem lebonyolítására.

Úgy gazdasági, mint világtörténelmi szempontból a legsúlyosabb Anglia küzdelme Franciaországgal Észak-Amerika birtokáért, mert nemcsak gyarmati, de kontinentális háborúhoz vezet, amely hosszabb vagy rövidebb megszakításokkal XIV. Lajostól Napoleon bukásáig tart. A spanyol örökösödési háború igazi oka is az volt, hogy a Bourbon származású spanyol dinasztia Franciaországnak tekintélyes kereskedelmi kedvezményeket adott és Párisban kereskedelmi társaság alakult a Peruval és Mexicóval létesítendő gyapjú- és rabszolgaforgalom lebonyolítására. Dacára, hogy még a XVIII. sz. közepén is az északamerikai angol gyarmatok az Atlanti Óceán partvidékének csak egy keskeny sávjára terjedtek, míg a franciák Kanada és Új Skócia területén kívül a Mississippi vidékét is bírják, a széjjel szórt francia telepeken mindössze 10—11.000 gyarmatos élt, akik állandó harcot folytattak a bennszülött indiánokkal és mintegy 200.000 le-

telepedett angollal. Franciaország nem tudott amerikai telepeseinek megfelelő segítséget nyújtani, mert európai háborúi minden erejét lekötötték és így kénytelen volt Canadát a Mississippiig más területekkel együtt az angoloknak átengedni.

De a győztes Anglia sem örvendhetett sokáig amerikai hódításainak, mert háborús adósságai majdnem 3 milliárdra növekedtek, amit az anyaország adófizetői már nem igen tudtak viselni. Kénytelen tehát a teher egy részét az amerikai telepésekre áthárítani, akik ezt vállalták volna, ha az angol parlamentben képviselőket és a költségvetésre befolyást nyernek. Viszont ezt Anglia az írek miatt nem merte engedélyezni és a törlesztés egy részét bonyolult vámrendszerrel hárította az amerikaiakra. A hatalmas arányú csempészet ezt a rendszabályt eredménytelené tette, s hogy Anglia valamiképpen kárpótolja magát, a teára 25% fogyasztási adót vetett. Erre az angol gyarmatosok Bostonban egy kb. 400.000 pengő értékű megvámolt teaszállítmányt a tengerbe dobtak és *Washington* vezetése alatt megindították a *függetlenségi harcot* (1776), amibe Franciaország, Hollandia, Spanyolország is beavatkozott. 1781-ben a versaillesi béke biztosítja az Egyesült Államok függetlenségét és a szövetségesek előbb elvesztett gyarmati területeik egy részét visszakapták. Az új világrésznek ez a felosztása egyidőre nyugalmi helyzetet teremtett, ha eltekintünk az európai eseményektől és az amerikai belső forradalmaktól, amelyek Észak- és Dél-Amerika bennszülött lakossága és a bevándorlók között, valamint a rabszolgakérdés miatt az Únió területén lezajlottak.

A tőke szerepe már a középkorban fel-

ismerhető, a *korai kapitalizmusban* szereplő bankházak (Bardi, Fugger, Welser stb.) kialakulásánál. De a középkori gazdasági rend sokkal mélyebb gyökeret eresztett az emberiség felfogásába, közjogi intézményeibe stb., semmint néhány nagystílű üzletember földvásárlása, birtokbérlete, a földművelés iparosítása és racionalizálása, a céheken és a távolsági kereskedelmen belül érvényesülő bizományi üzlet ezt a rendszert máról holnapra átformálhatta volna. Még magában a kivételes jellegű bányászatban sem fejlődhetett zavartalanul a kapitalizmus, pedig már a középkor végén a bányajogot és a vele kapcsolatos intézményeket racionalizálják. Az azonban bizonyos, hogy *tekinthetlyes vagyonok már a középkor végén is találhatók*. Cosimo Medici vagyonát Firenzében, 1458-ban 115.000 aranyforintra, Pietro Medici vagyonát 1469-ben 240.000 ar. frt-ra becsülik. A Mediciek kereskedelmi tőkéje 42.000 ar. frt., földbirtokuk értéke 59.000 ar. frt., államkölcsonkbe kihelyezett tőkéje 220.000 ar. frt. volt. A németországi bankárok vagyona Strieder adókönyvi kimutatásai szerint a XVI. sz. elején általánosságban 300.000 ar. frt. körül mozog, de a Fugger-vagyon $4\frac{3}{4}$ millió ar. frt. körül van, annyira, hogy már III. Frigyes császár idejében szóvátesszik a németbirodalmi gyűlésen a tőke hatalmának korlátozását és azt kívánják, hogy sem magánosok, sem ezek társasága tizezer forintnál nagyobb üzleti tőke felett ne rendelkezék és az ezt meghaladó összeget az állam foglalja le, hogy abból a kis vállalkozóknak adhasson kölcsönt.

Ehrenberg ezt a korszakot a *Fuggerek* korának nevezi — bár a Welser-ház hasonló szerepét sem szabad feledni —, mert az eredetileg posztó-, fűszer- és érckereskedő cég, háziipar-

ral, bizományi üzlettel, birtokszerzéssel, földjáradék akkumulálásával, takarékossgal, telekspekulációval, a fejedelmeknek adott kölcsönökkel és az ezzel kapcsolatos vám-, adó- és bányabérletekkel, különféle monopóliumok megszerzésével, ma alig képzelhető politikai hatalomra tett szert. V Károlynak császárrá választásakor a már előbb kölcsönadott 624.000 a. frt-on kívül újabb tekintélyes kölcsönt folyósít, aminek fejében a spanyol lovagrendek birtokainak és higanybányáinak bérletét megszerzi. A pápa is reábízza a péterfillérek kezelését. Császárok és királyok követeket küldenek hozzá és a XVI. sz. vége felé öt millióval érdekelve a spanyol király és német császár háborús vállalkozásaiban, zálogjogot nyer a tengerentúli arany- és ezüstszállítmányokra. A nép annál jobban gyűlöli a Fuggereket, ezt bizonyítja a magyar történelemben is nagy szerepet játszó ügynököknek, Fortunatus Imrének a sorsa és a magyar „fukar“ szó, amely egyértelmű a spanyol fucar szóval és a Fuggerekből származik. A Fuggerek tengerentúli kereskedelemmel is foglalkoznak, de pontosan vezetett könyveik és levelezésük szerint a bányaművelésben specializáltak magukat és igyekeztek a leobeni és steyeri vas-, a szász cin-, a magyar rézbányatermékek monopolisztikus megszerzésére. Nagy érdemeik vannak a bányafeltárásokban és az akkori technikai találmányok értékesítésében, amellyel különösen a bányavíz ellen tudnak hatályosabban védekezni és az ércolvasztást eredményesebbé teszik.

A többi bankár családok közül (Paumgartner, Höchstetter stb.) csak a *Welserek* üzletvitelével foglalkozunk bővebben. Ezek tipikusan távolsági kereskedők. A legrégibb adatok

szerint már 1480-ban megtalálhatók Spanyolországban és Portugáliában a Welsler-család kereskedelmi telepei, amelyeknek legfőbb árucikke a sáfrány és a déligyümölcs. Amikor Vasco da Gama felfedezi az indiai utat, a Welserek mindjárt vámkedvezményeket szereznek Immanuel portugál királytól és a keleti kereskedelem szokásos cikkein kívül rezet szállítanak Indiából Lissabonba. A Fuggerek mellett ők is jelentős hitelezői V. Károlynak, amiért Spanyolországban is kedvezményeket kapnak és Saragosában és Sevilleben (a Welsler-ház későbbi gazdasági székhelye) telepeket létesítenek. A sevillei bérletet azonban hatévenként meg kell újítaniuk. Nagymértékben kifejlesztették tengeri hajózásukat, külön hajójáratokat tartanak Antwerpen és az Ibériai-félsziget között és az V. Károlytól nyert privilégium alapján a spanyol gyarmatokon csak az ő hajóik köthetnek ki. A Welserek látják el a spanyol gyarmatokat állattal, szerszámokkal, iparcikkkel, amikért fűszert és gyarmatárut hoznak Spanyolországba. 1528-ban megszervezik a nagy jövedelmet hajtó rabszolgakereskedelmet. Rabszolgára maguknak is szükségük volt, mert maguk is termeltek gyarmatárut hatalmas ültetvényeiken. A földrajzi felfedezések úttörői többnyire a Welsereknél tanultak. Amerikában Venezuelát egyik Welsler-ügynök fedezi fel és ennek gyarmatosításában majdnem államalkotó szerepük van. Először ott, majd Mexicóban tárnak fel ezüstbányákat, melyeknek művelésére Németországból hoznak képzett bányászokat, egyszerű munkásokul pedig Afrikából néger rabszolgákat.

*

A korai kapitalizmus két legnagyobb világcégét, de a kisebbiket is, az úgynevezett

családi vagyonkezelés jellemzi. Az egész szervezet, munkarend, jövedelemelosztás eltér a mai személytelen tőke felhasználásától. A modern kapitalizmust jellemző személytelen tőke az akkori családi vagyonkezelésben a tradíciók, vallás, szokás és egyéb középkori kötöttség folytán korlátozva van. Ezek a cégek is elfogadnak ugyan kisebb-nagyobb betéteket kamatfizetés ellenében, különösen bányavállalkozásaikban, de a felhasznált tőke mégis túlnyomóan családi vagyon. A távoli világrészekre kiterjedő üzleteket természetesen idegen munkaerő nélkül nem lehetett volna lebonyolítani. A tngerentúli faktoriák élén fizetett alkalmazottak állnak ugyan, de az üzletvezetés a családtagok kezében marad, ezek közül a családi tanács választja ki a legmegfelelőbb családtagot, hogy a cég élén korlátlan hatalommal rendelkezék. A Fuggerek családjában a legnagyobb üzletember Fugger Jakab, aki zsenialitásával, szervező és vállalkozó képességeivel a Fugger-házat világhatalommá emelte, eredetileg pap volt, akit a család a pápa külön engedélyével állít a vagyonkezelés élére, míg a sokkal nagyobb vagyonrészes családtagok, az általa kijelölt üzletkörben, neki alárendelve, tevékenykednek. Az üzleti eredményből első sorban a családtagok nyernek rangjukhoz méltó megélhetést, míg a fölöslegből új vállalatokat létesítenek, vagy ingatlant szereznek.

Erre a családi vagyonkezelésre egészen a trianoni békéig Magyarországon is találunk példát. A Fuggerekkel rokon Thurzók alapítottak Árva megyében egy hitbizományt, amelynek igazgatását a Thurzó-vagyonban döntően részes családok kiküldöttei (öttagú tanács) intézték, akik maguk közül egy teljes hatalmú vagyonkezelőt választottak. A jöve-

delmet az alapítótól való leszármazás foka szerint osztották meg és így a százezres jövedelemrészesedéssel szemben némely köznemesi család egy pár pengő évi osztalékot kapott.

A korai kapitalizmus legelső nagytőkései leginkább a közhatalommal való kapcsolat révén szerezték óriási vagyonukat, de ez volt a végétük is. Az 1557-ben bekövetkezett spanyol államcsőd, amelyben a Fuggerek $3\frac{1}{4}$ millió arannyal voltak érdekelve, megingatta a bankház hatalmát és 1637-ig már csak az olasz, főleg génuai bankárok segítségével tudták magukat tartani. Az is segített rajtuk, hogy a családi vagyont elválasztották a vállalkozói tőkéttől, mert amelyik bankház ezt nem tette, a XVII. sz. végéig teljesen eltűnt a gazdasági életből. Az óvatosabbak vagyonuk roncsait földbirtokba fektetik és így a Fuggerek ma is, mint főurak, tekintélyes birtokállomány felett rendelkeznek.

A fejedelmek és az államok háztartása a bankár-családok tönkrementjével hitelező nélkül maradt és ezért más forrás után kellett kutatniok, hogy a gyarmati vállalkozásoknál és a háborús bonyodalmak közt jelentkező tekintélyes hitel igényeket kielégíthessék. Ez már nem volt olyan könnyen kezelhető, mint a családi alapon szervezett bankházaké, amelyeknél a fejedelmi kegy rangemelésé, vagy monopóliumok osztogatása milliókat biztosított az állami hitelszükséglet számára. Elsősorban tehát a gyarmatokkal rendelkező államok (de az ilyenek nélkül szűkölködők is) kénytelenek voltak a mezőgazdaságban, iparban és kereskedelemben jelentkező apró tőkefeleslegeket összegyűjteni és megfelelő kamatszolgáltatásért igénybevenni. Az államnak szakítania kellett nemcsak a közfelfogásban, hanem a tör-

vényalkotásban is az egyház kamatvételi tilalmával és kénytelen volt a közvetítő kereskedelem lehetőségeit is minden eszközzel előmozdítani.

Ennek a változásnak, amely közelebb hozza a családi vagyonkezelést is a részvénytársasági üzletvitelhez, első nyomai és következményei apróbb tőkefeleslegekben jelentkeznek. A tőkék jóvdelmező elhelyezést keresnek és miután a nagy bankcsaládokba és az államkölcsonökbe vetett bizalom az államcsődök következtében megrendült, kisebb banküzletek és kereskedők segítségét veszik igénybe. A tönkrement olasz és német pénzkereskedelem, a gazdasági élet súlypontjával együtt azokban az Atlanti Ocean partján fekvő városokba helyeződik át, ahol a középkori nemzetközi vásárok helyett a gyarmatárúk (kávé, tea, dohány, indigó stb.) cseréje lebonyolódott és ennek pénzügyi leszámolásai mentek végbe. Nemcsak a magánvállalkozás, hanem az államok is itt keresnek kölcsönöket. A hiteligénylések többnyire a pénz- és árukereskedők közös üzleti akcióval nyernek lebonyolítást. Ezek egy tipikus intézményt teremtenek az üzleti bonitás elbírálására és a vele kapcsolatos tőke-hozzájárulás megszervezésére. Ez a *tőzsde*, amely eredetileg a nemzetközi vásárok pénzügyeit bonyolította le. A brüggei (XV. sz.), antwerpeni és lyoni (XVI. sz.), majd az amsterdami (XVII. sz.) stb. tőzsdéken főleg kisebb tőkék keresnek elhelyezkedést, a váltó, majd részvény és végül a terményügyletekben. Ezeket a tőzsde bankárai, különböző államok vallási és politikai menekültjei, meglehetősen fáradsággal gyűjtik össze. Zsidókon kívül az olasz városállamok száműzöttei, majd a francia hugenották az első bankárok, akiket semmiféle tradíció nem fe-

szélyez magasabb gazdasági tudásuk érvényesítésében. Saját tőkéjük csekély, ügyfeleiktől tehát rövid lejáratú, kamatozó betéteket fogadnak el. Vállalkozásuk szabad ugyan, de azért az állam jóindulatát nem nélkülözheti.

A nyereségre irányuló termelés elve, legnehezebben a mezőgazdaságban tud érvényesülni. Európa legtöbb országában a középkori agráralkotmány és a háromnyomású gazdasági rendszer hirtelen megváltoztatása a folytonos háborúk miatt alig lehetséges. Csak a tengerparti városok, továbbá Olaszország nagyobb városállamainak körzetében a szerzetesrendek, lovagrendek, Fuggerek és más pénzemberek birtokain vesz a termelés olyan irányt, hogy a szükségleti termelésen túl a piaci értékesítés jelentékenyebb pénzjövedelmeit célozza. De az eredménynek csak egy része válik tőkévé, viszatarterve a mezőgazdasági termelésbe, a nagyobbik részét luxusépítkezésekre, fényűzési tárgyak beszerzésére fordítják.

A hűbéri jog általában nem kedvez a földbirtok akkumulálásának. A feudális kötöttség és az adományrendszer a szabad birtokszerzésnek korlátokat szab és így a földesurak terjeszkedése egyelőre a jobbágyság birtokállományának rovására történik. A földesúr a háborúk, pestis és egyéb csapások folytán elpusztult jobbágytelkeket nem tölti be, hanem birtokához csatolja és ugyanígy igyekszik a közös legelő és erdőhasználat területeiből minél többet a sajátjához foglalni. Spanyol- és Olaszország egyes vidékein egész jobbágyfalvak tűnnek el a földesúri nagy gazdaságokban és a jobbágyok telkei helyén apró zsellérparcellák keletkeznek, a piaci termelést végző, kitelepedett városi proletáriátus számára. A juhászatanál, de a szőlőtelepítésnél, kertészetnél

a jobbágmunka, tekintettel a föld értékének emelkedésére, igen drága és ezt a parcellabirtokkal is kielégíthető olcsó zsellérmunka kiszorítja. Ez a változás Európa különböző országaiban nem egyformán halad előre, amint a kiindulás is különböző volt és olyan események, mint a harminc éves háború, nálunk a török hódoltság, más országokban a jobbáglázadások stb. azt erősen visszavetették.

A korai kapitalizmus lényeges változást a mezőgazdaság középkori szervezetében és termelési módszerében főleg a gyarmatosító államok tengerparti városai körül idéz elő, az odaözönlött üzletemberek és a tengerjáró hajók megnövekedett élelmiszer- és ipari nyersanyagszükséglete miatt. Nem pusztán véletlen, hogy a korai kapitalizmus pénzkereskedelmének és tőzsdéinek székhelye körül először Hollandiában vetik be az ugart takarmánynövényekkel (főleg lóherével), majd öntözőműveket építenek, több tengerentúli növényt honosítanak meg és nagyarányúvá fejlesztik az állattenyésztést és a sajtipart. A gabona rovására lendületet vesz a zöldség-, gyümölcsstermelés, sőt a virágkertészet is.

A középkori agrárszervezet és termelési irány felbomlása Angliában a legteljesebb. A fejlődő textilipar nagymennyiségű gyapjút igényel és ezért a kiterjedt szántóföldeket juhlegelőkké alakítják át. Több ezerre menő, kitűnő gyapjút szolgáltató nyájak vándorolva legelnek az angol mezőkön és teszik tönkre a jobbágyok vetéseit. Ennek nyomában óriási elégedetlenség nő. Az úgynevezett angol „bekerítési jog” parasztlázadásokhoz vezet és a nyugtalanság állandó mindaddig, míg a gyár-
ipar az elszegényedett falusi proletariátust munkához juttatja. A jobbágyok kis darabka

legelőjüket, amit hasznosítani úgy sem tudtak volna, eladták a nagybirtokosnak és a kapott pénzzel nem mindig sikeres bérletbe kezdtek. Angliában meghonosodik a kisbérletekre épített latifundiális rendszer, a parasztság pedig parcelláinak jobb kihasználása céljából intenzívebb gazdálkodásra kényszerült: szántóföldi takarmánytermelésre és istállózásra.

Franciaországban a földesúri gazdálkodás szintén kisbérleti rendszerré, főleg *pénzbérletté* alakult. Németországban, elsősorban a Keleti-tenger partvidékén, megmarad ugyan a földesúri és jobbágygazdálkodás, de a jobbágyterheket igyekeznek *naturáliák* helyett pénzszolgáltatássá változtatni.

Ebben az átalakulásban az államhatalomnak vagy semmi, vagy csak csekély része van. Mindössze az előfeltételeket teremti meg, amikor az egyes országokban, főleg a földesurak és kereskedővárosok befolyása alatt korlátozza a fejlődési központoktól távolabb eső városoknak azt a makacsul védett jogát, hogy a tilalmazott körzetben idegen kereskedő gabonát és állatot ne vásárolhasson. A gabona- és állatkereskedelem szabadságának engedélyezésénél a hadseregellátás kérdése volt a döntő. A különböző érdekek összeegyeztetése a legtöbb helyen kompromisszumhoz vezet. A gabonaforralmat felosztják földesúri és jobbágygabonára, előbbi szabad, utóbbi kötött. Sok helyen a megosztás időszerinti, az év bizonyos hónapjától kezdve lehet csak kivitelre gabonát vásárolni. Ugyanígy szabályozzák az állatkereskedelmet is.

*

Különösnek tűnik fel, hogy a kapitalizmus térhódítása később érezteti hatását az *iparban*, mint a mezőgazdaság szervezetében, holott a

tőkés fejlődés mélyebben gyökerezett az ipar talajában. Ennek oka abban keresendő, hogy az újonnan kialakuló államhatalom egyelőre nem tud a városi autonómia és az annak lényegét képező városgazdaság fölé emelkedni. Ez pedig előnyösebbnek tartja és jobban őrzi gazdasági életének zártságát és egyensúlyát, mint az egyénileg irányított és a nyereszkeskedés elve alapján könnyebben racionalizálható nagybirtok. A céhek szervezete elég erős, hogy monopól-jogait hiánytalanul megvédje, viszont a technikai találmányok még nem olyan jelentősek (lőpor, könyvnyomtatás), hogy a céhkényszeren alapuló munkaalkotmány összeomlását előidézhetnék volna. A XVI. és XVII. század még szaporítja is a céhek számát és erősebbé teszi speciális termelési munkamegosztásukat.

Mégis az ipar tőkés fejlődése magában a középkori munkaalkotmányban veszi kezdetét. A különböző céhek között kitört harcok, a kereskedővárosokban a merkantilérdek által vezetett gazdasági politika; az úgynevezett *céhkapitalizmus*, amely a céhek által létesített közös üzemeket egyes gazdagabb céhtagok és családjaik kezére juttatja, a mesteri állásoknál bevezetett numerus clausus, a legénysztrájkok és forrongások teszik szükségessé, hogy a fejedelmek beavatkozzanak az ipar általános, vagy iparágankénti szabályozásába. Így történik, hogy a XVI. sz.-tól kezdve Brandenburgban, Ausztriában, Württembergben a céhek ügyét országosan rendezik; ezt gyakran maguk a céhek kívánják (Hanza városok, strassburgi takácsok). A szabályozás eleinte csak a visszaélések kiküszöbölésére szorítkozik, de a céhkényszeren nem változtatnak, sőt a céhes ipar számára újabb kedvezményt bizto-

sít az árumegállítási jog korlátozása. Mégis a fejedelmi szabályozás olyan elemeket visz a korai kapitalizmus munkarendjébe, amelyből később, a merkantilizmus uralma alatt, a tőke növekvő befolyása és a technikai találmányok révén, a modern kapitalizmus legjellegzetesebb formája: a gyáripár kialakult. A *megbízási vagy háziiparral* kapcsolatban a fejedelmek a céheken kívül is adtak privilégiumokat az ipar szabad üzésére, főleg azért, hogy az udvar számára ilyen módon honosítsák meg azokat az új iparágakat, amelyek céhszerűleg szervezve nem voltak. A katonaság ipari szükséglete is alkalmat adott ezeknek a szabadiparosoknak és a földesuraknak, valamint a nagy tőkével rendelkező kereskedőknek és más vállalkozóknak bizonyos tömegcikknek háziipari előállítására. A hangsúly az ipari termékek bizományi értékesítésén volt, amely eredetét szintén a középkori céhes termelésben leli. A középkorban gyakori, hogy a távoli vidékek vásárjainak felkeresésében akadályozott kisiparos házaló kereskedőt bíz meg árucikkeinek (kés, fegyver, ércedény stb.) eladásával, illetőleg nyersanyagra való átcserélésével. A XIII. sz.-tól kezdve a finomabb árucikkeknél (főleg a textiliparban) szokássá válik, hogy a fonást, szövést és az esetleges konfekcionálást más és más céhtag végzi és a kész árut az adja el, aki a munka utolsó folyamatában tevékeny. Amíg a félig kész gyártmány eladása, egy céh kebelében és piackész állapotba helyezés céljából megy végbe, nincsen érdekösszeütközés. Változik a helyzet azonban ott, ahol a vagyonos céhtag a korai kapitalizmus nyerészkedő szelleme szerint a szövőszékek és az alkalmazott legények számát szaporítja, főleg a céhszerűleg nem szervezett iparágakban (selyemszövés, napernyőké-

szítés stb.). A túlságosan előretörő és fizikai munkát alig végző céhtagokat, az iparos nagymestert, kényszerítik, hogy a kereskedő-céhbe menjen át. A kereskedő- és iparoscéhek között először Angliában, de később Európa minden fejlettebb országában kitör a harc, mert a kereskedők nemcsak az elproletarizálódott céhtagok elől vásárolják össze a nyersanyagot, hanem kényszerítik őket, hogy velük közös áruszállításra szerződjenek. Kölcsönökkel és az eladás központosításával a szegényebb céhek fölé kerekednek és igyekeznek működésükbe a vidéki földesúri és jobbágyháziipart is bekapcsolni. Ugyancsak a bizományos foglalkoztatja az iparilag kiképzett, de a céhek elzárkózása miatt mesterré elő nem lépő örökös legényeket is, akiknek folytonos nyugtalankodása majdnem annyi gondot ad a hatóságoknak, mint a kenyérét vesztett agrárproletáriátus elhelyezése a háziiparban. A korai kapitalizmus ipari fejlődésének legnagyobb változása, hogy a tömegipar falura helyeződik át és a bizományi üzletben az ipar képesítéshez való kötése megszűnik.

A korai kapitalizmus igazi tőkeképző ereje a *kereskedelem*, amelynek belföldi, sőt kontinentális iránya a középkori utakon jár. A tengerentúli kereskedelem és hajózás, a hazai iparcikkeknek a gyarmatokra való szállítása, a visszrakományként hozott gyarmatárúk és nyersanyagok, a nyerészkedés legbővebb forrásai.

A tengeri kereskedelem ezekben az időkben elég kockázatos vállalkozás. A kockázat megosztására, a commenda mintájára előbb alkalmi, majd állandó *kereskedelmi társaságok* keletkeznek. Utóbbiak összetétele kezdetben egészen laza, a tagok saját számlára dolgoznak.

A XVII. sz.-tól kezdve azonban minden tag köteles egy meghatározott összeget a társaság alaptőkéjéhez befizetni, az expedíciókat közös számlára rendezik és a lebonyolítás után a veszteségen vagy nyereségen osztozkodnak. A befizetés (primitív részvény) felmondható, de a részesedés nem ruházható át másra. Később megszűnik a társaság alkalmi jellege s a tagok által befizetett tőke is folyamatosan szolgálja az üzletmenetet. A mai részvénytársaság közvetlen elődje a „Szabályozott Társaság“, amely bizonyos üzletág összes vállalkozásait kartellszerű, közjogokkal és közkötelezettségekkel felruházott egyesülésbe foglalja. Még később a szükséges tőkét meghatározott részekre osztják, ez eleinte névre szól, később azonban névtelenül állítják ki, hogy a részvény forgalmi képességét emeljék. Hollandiában a gyarmati vállalat alaptőkéjét a privilegizáló és állandó ellenőrzést gyakorló állam az egyes tartományok között arányosan osztotta fel, nehogy egyetlen város polgárai (kereskedők, tisztviselők stb.) jegyezzék le azt.

Az angolok által alapított Keletindiai, majd Déltengeri Társaság, a hollandok Kelet- és Nyugatindiai Társasága főleg az indiai, az afrikai és a csendesóceáni kereskedelmet igyekeznek megszerezni és megtartani. Ebben a társaságokat az állam fegyveres erővel is támogatja, mert az anyaország államháztartása a segítség fejében jelentékeny összeggel gyarapodik. A koncesszionált társaságoknak alapszabályai, a közjogi és magánjogi elemek összefüggését tartalmazzák. Közgyűléseik a parlament utánezatai, bár az évi mérleg és leltár felállításának kötelezettségét csak a XVIII. sz.-ban, több nagy társaság csődbejutása következtében rendelik el. Azokon a területeken,

ahol szilárdabban megvetik a lábukat és az állam gyarmatosító politikájának úttörői lesznek, maguk bírászkodnak, önállóan veretnek pénzt, a szomszéd fejedelmekkel szerződéseket és szövetségeket kötnek, szóval felségjogokat gyakorolnak, beleértve a háború és a béke jogát is. Csak amikor a gyarmatok megerősödnek, küld az anyaország nagyobb számú katonaságot a kereskedelmi gyarmatokra, ami aztán szankcionálja az illető terület politikai birtokbavételét is. Anglia Kelet-Indiát 1784-ben veszi állami igazgatás alá a Keletindiai Társaságtól. A franciák és több más állam igyekeznek Anglia és Hollandia nyomába lépni és különböző kereskedelmi társaságokat (balti, levantei, moszkvai) alakítani, ezek azonban meg sem közelítik az előbbieket jelentőségét.

A gyarmati kereskedelemnél is nagyobb hatása van a tőkés fejlődésre a gyarmatok be rendezésének és a *gyarmati gazdálkodásnak*, amelyeknek példája és eredménye buzdítja az európai államokban az abszolút fejedelmi hatalmat merkantilista gazdálkodásra.

Az arany- és ezüstabányák barbár kiakná zása, a bennszülöttek munkaerejének pusztulásig menő kizsákmányolása, mérhetetlen kincseket zúdítt a XVI. sz.-ban Európára. A XVI. sz.-tól 1800-ig kb. $2\frac{1}{2}$ millió kg arany és 100 millió kg ezüst jött be, ami a pénzverés szabadsága mellett az ezüstpénz értékének rohamos esését idézte elő, különösen attól az időtől kezdve, amikor a mexikói és perui bányák amúgy is óriási arányú ezüsttermelését az ezüstnek higannyal történő kivonása megsokszorozta. A pénzbőséggel kapcsolatos a szükségleti cikkek áremelkedése, 1510—1560-ig 50%-os, míg 1560—1610-ig 100%-os. A rablógazdálkodás a gyarmatok nemesfémkészletét

gyorsan kimeríti és a gyarmatosító gazdálkodás kénytelen új vállalkozási lehetőségeket keresni. Erre példát az ázsiai kereskedelemből kiszorított portugálok szolgáltattak, akik kárpótlásul braziliai gyarmataikon cukornád-, gyapot-, dohány-, kávé- stb. ültetvényeket létesítenek. Nem új kikezdés ez részükről, mert az ültetvényes gazdálkodás már a középkorban is fellelhető, éspedig a cukornád termelésénél, amelyet a Kr. u. 900 körül a perzsák honosítottak meg. Tőlük tanulták az arabok és átvitték Dél-Spanyolországba. Őket utánozták az olaszok Ciprusban és Sziciliában. A nádcukor kivonásának erősen komplikált munkafolyamata csak nagyüzemi termelés alapján gazdaságos, a cukormalmok berendezése is nagy tőkét igényel. A portugálok a Kanári-szigeteken a cukornád mesterséges öntözésére néger *rabszolgákat* alkalmaztak. E minta nyoma alkalmaztak. E minta nyomán a bennszülött indiánokat fogták kényszermunkára, majd amikor 1543-ban Las Cases dominikánus páter agitációja nyomán Spanyolország megtiltja a bennszülött indiánok rabszolgaként való alkalmazását, az ültetvényekre Afrika négereit fogdossák össze. Amerika felfedezésétől a XIX. századig kb. 15 millió négert hurcolnak el spanyol, portugál, holland és angol gyarmatokra. Különösen a portugálok úzték jobb ügyre méltó buzgalommal az embervadászatot, kicsi hajókba zsúfolva szállították a szerencsétlen feketéket Amerikába, akik közül már az úton sokan meghaltak. A spanyolok a XVI. sz.-ban évi 4000 rabszolgára adnak szállítási engedélyt és erre a tömegre az 1528-ban koncessziót nyert Welserek kötelezik is magukat. A nyereségből természetesen a spanyol állam is részesedik. Hogy ez a nyereség nem lehetett cse-

kély, azt következtetni lehet abból, hogy Hollandia 1636—1645-ig 23.000 négert szállított Braziliába és ezért 56 millió holland frt-nál többet vett be. A rabszolga az ültetvényes bűnség jövedelmének éppen olyan tényezője volt, mint az általa termelt cikkek kereskedelmi monopóliuma. Az ültetvényes a védtelen rabszolga munkaerejét korlátlanul kizsákmányolta és felette a halálbüntetés kiszabásáig terjedő fegyelmi jogot gyakorolt. Dacára annak, hogy az embertelen bánásmód a rabszolgák halandóságát 20%-nál magasabbra emeli és dacára a rabszolgamunka csekély eredményének, egy-egy rabszolga évi 15—20 angol font értékű tiszta hasznot biztosított urának.

Az angol, holland és később a francia gyarmatosítás általában más, mint a spanyol vagy portugál ültetvényes gazdálkodás. Ennek oda az éghajlatszabta termelési viszonyokban és a gyarmatosítás népanyagában rejlik. A holland gyarmatokon Jáva, Szumatra, Celebes szigeteken fellelhető ugyan a rabszolgákkal művelt ültetvény, de a mai Egyesült Államok északi területén inkább az európai gazdasági rendszerhez hasonló termelés folyik, amely nagyobb számú rabszolga alkalmazását nem teszi jövedelmezővé. Visznek ide kényszermunkára fegyenceket is, de a telepések nagyrésze vallási vagy politikai okok miatt kívándorolt szabad ember, aki ott nem zsákmányolni akar, hanem állandó megélhetést keres és ezért falvakat, városokat alapít, annak közigazgatását autonóm alapon a legteljesebb szabadság és egyenlőség elvét követve rendezi be és az anyaországból hozott polgári minta szerint folytat termelést.

A tengerentúli gyarmatok elfoglalása,

fenntartása és velük az állandó összeköttetés biztosítása (akkor elég bizonytalan a tengerhajózás) nem lett volna lehetséges az állam fegyveres segítsége nélkül. Már az első hódítók, a spanyolok, bányaművelésük eredményeinek elszállítására rendszeres hadi és kereskedelmi flottajáratot indítanak az anyaország és a gyarmatok között, Peruban és Mexikóban alkirályságot létesítenek és azokat katonailag szervezik. Kénytelenek így eljárni a faktoriák biztosításánál a portugálok, sőt Ázsiában az eredetileg magánvállalkozásként szereplő kereskedelmi társaságok gyarmatpolitikájának védelmére Anglia és Hollandia is. A kereskedelmi monopóliumok gyakorlása szintén megkívánja az állami beavatkozást, a privilégiumoknak csak úgy van értelme, ha azt az állam nemcsak jogilag, de ultima ratióként fegyverrel is garantálja. A monopóliumból kizárt államok háborúi, a kalózkodás és csempészkedés stb. mind erősebben vonzzák az állam céltudatos beavatkozását a gazdasági életbe. Ez a beavatkozás tetemes kiadást jelentett, amit az államnak a gyarmatok jövedelméből kellett fedeznie. Így született meg a merkantilizmus gazdasági rendszere, a modern kapitalizmus előkészítője.

A korai kapitalizmus gyarmatpolitikája, a vele kapcsolatos monopolisztikus elzárkózás, az Európába özönlő nemesfémáradat, valamint ennek gazdasági következményei; az egyes államok belső és külső háborúi, a törökök letörése, stb., stb., az emberiség gazdasági fejlődésében olyan kaoszt idéznek elő, amelyben előbb-utóbb rendet kellett teremteni: a rendszerint más nem lehetett, mint az állam. A középkori államrend, még a legerősebben szer-

vezett monarchiákban is meglehetősen laza, mert a fejedelem fegyveres hatalma és az ezt alátámasztó gazdasági erő kicsi. A *fejedelmi hatalom modern kiépítését* Spanyolország kezdi meg, amikor a spanyol király, gyarmatainak jelentékeny bevételeiből, „saját üzembe“ veszi zsoldos hadseregét, tengeri flottáját, és a gyarmatok gazdasági, katonai és egyéb igazgatását saját tisztviselőivel látja el. Ezt az abszolút uralkodást példázzák aztán a többi, gyarmattal rendelkező európai államok; végül a XVII—XVIII. század folyamán ebbe az irányba tér a kontinentális országok államvezetése is.

A XVI—XVIII. század állama sajátosság alakulat, amelyben fellelhetők az ókor deszpotikus rendszerének, a római császárok uralmának, a keletrómai birodalomnak és néhány centralizált középkori államnak (főleg II. Frigyes szicíliai államának) alapvonásai. A különböző államok központi hatalmának és közigazgatásának berendezése és fejlődése természetesen tarka képet mutat, de lényege mindenütt ugyanaz: az államhatalom növelése, amely egy ember akaratán nyugszik, *egy személyben testesül meg*, akár királynak, akár lord protectornak nevezzék azt, akár meghallgatja a rendek tanácsát, vagy a parlamentet, akár nem. Az abszolút uralom szöges ellentétben van a középkori kiváltságokkal, ezért a fejedelem azokat megszüntetni, a jogéleletet, közigazgatást egységesíteni törekszik, ami különösen a privilégiumaikra féltékeny feudális urak és hatalmas városok ellenállása miatt sokszor csak hosszas harcok árán volt keresztülvihető. A fejedelem akaratát a *hadsereg* hajtja végre úgy a belső ellenállással, mint a szomszédos államokkal szemben. Az abszolút állam hadserege a fejedelemé, aki tudatában e hatalmi eszköz

fontosságának, azt teljes erővel, sőt sokszor erején túl is fejleszteni igyekeznek. A korai kapitalizmus hadserege zsoldoskatonákból állott. Wallenstein és a többi vezér a hadi vállalkozást úgy tekinti, mint pl. egy üzleti expedíciót a gyarmatokra. Vagyonukat katonák toborzásába és kiképzésébe fektetik és azokkal együtt stratégiai tudásukat is a háborút viselő fejedelmeknek rendelkezésére bocsátják. Olasz condottierik sokszor gondolkodás nélkül mennek át az ellenség szolgálatába, ha ott magasabb zsoldot kapnak. Ez a rendszer tehát nemcsak drága, hanem megbízhatatlan. Ezért a fejedelmek a zsoldos katonaság tartását saját kezelésbe veszik, ami természetesen jelentékenyen megnöveli az állam kiadásait. Sombart szerint Spanyolország állami bevételeinek 70%-át, de más szerepet vivő államok is bevételeiknek legalább $\frac{1}{2}$ -át hadi célokra költötték a XVI. és XVII. században. Franciaország XIV. Lajos alatt 400.000 főnyi szárazföldi hadsereget, 267 hadihajót és 78.000 haditengerészt tart.

A fejedelmi hadsereg felállítása elsősorban az *iparban idéz elő változást*. Az egyenruha, az egységes felszerelés, különösen a lőfegyverek és a munició gyártására a céhek nincsenek felkészülve. Ehhez járul az abszolút uralkodó tekintélytalapozó luxusa épületekben, ruhában, eszközökben, amely kiterjed a fejedelem udvari népére, tisztjeire, az egész előkelő világra, sőt lassanként a polgárságra és a gazdagabb parasztságra is. A hazai ipar fejlesztése mindenezen szükséglet kielégítése céljából annyival is kívánatosabb volt, mert az új világrészből beözönlő nemesfém és a folytonos háborúk által előidézett árforradalom e cikkek külföldről való beszerzését szinte lehetetlenné tette. Vol-

tak azonban olyan anyagok és gyártmányok is, amelyeket csak külföldről lehetett vásárolni s a kereskedelmi monopólium rendszere éppen e szállítás folyamatosságát és méltányos árát igyekezett biztosítani. De a hadsereg érdeke megkövetelte a mezőgazdaság istápolását is. Elsősorban az élelmezés zavartalansága, de az újoncállítás szempontja is, mert a külföldi zsoldosok helyett pénzügyi, de más egyéb okokból is előnyösebb lesz az alattvalók igénybevétele hadiszolgálatra. A középkor hadjáratai főleg a várvívásban kulminálnak, az újkorban a mozgó hadsereg csatái a döntők, ennek újoncállományát pedig a falu szolgáltatja. Ez a magyarázata a merkantilista állam népesedési politikájának, amely a háború utáni nemzedék előtt sokkal érthetőbb, mint a liberális kor eszmekörében élők szemléletében. A merkantilista állam családi pótlékkal, adókedvezményekkel, prémiumokkal segíti elő a házasságkötéseket és minél több gyermek nevelését. Ezt szolgálja a telepítés is, valamint idegen iparosoknak, szakképzett munkásoknak becsalogatása az ország területére. Ebben a korban elrendelt népszámlálások titkos célja is az volt, hogy az emberanyagban rejlő katonai és tökeerőt (fejadó) nyilvántartsák.

A hadseregtől elválaszthatatlan a *bürokrácia*. A toborzás, a hadsereg élelmezése, az eddig autonóm hatáskörben végzett közigazgatás és bíraskodás centralizációja, némely országban a gyarmati igazgatás, de az államvagyon, főként a pénzadók kezelése is mindenütt szakképzett, állandó hivatalnokokat kívánt. Szerényebb méretű ugyan ez a szükséglet, mint a hadseregé, de mégis jelentékeny költséget okoz.

A modern állam minden átmenet nélkül nagyra növekedett kiadásait a középkorban

fundált jövedelmekből fedezni nem tudta s ezen nem sokat változtatott a fejedelmi udvar és az állam háztartásának különválasztása s a bevételek és kiadások ilyértelmű külön nyilvántartása és racionalizálása sem (*állami költségvetés*). Ugyanezen időre esik több államcsőd és vele kapcsolatban több nagy bankház összeomlása, ami újabb, nagyobbarányú államkölcsön lehetőségét kizárta. E tekintetben a középkor gazdasági intézményei is felmondják a szolgálatot, viszont a korai kapitalizmus a vagyonösszeomlások, de a családi vagyonkezelés és egyéb gátlások miatt nem képes a modern kapitalizmus tőkegyűjtő és rendező gazdasági alanyát: a vállalatot uralkodó mértékben kitermelni. A fejlődő állam tehát kénytelen maga fellépni, mint a gazdasági élet alanya, legfőbb rendező, egységesítő és irányító hatalma.

A merkantilista állam célkitűzésben rokon a keleti despotikus államokkal. Öncél s az ezt képviselő abszolút fejedelmi uralom az egész országot, annak minden polgárát összes vagyonával és jövedelmével együtt sajátjának tekinti, amit hatalmának gyarapítására vagy annak megtartására adó vagy egyéb szolgáltatás révén bármikor igénybevehet és termelésüket saját elgondolása szerint, legalább elvileg, úgy irányíthatja, hogy az adózási képességet növelje, szükség esetén pedig az államkölcsönöket minél könnyebben tudja összehozni. De a merkantilizmus mégis eltér az ókori államok gazdasági rendjétől, mert a középkori gazdálkodás intézményeit nem nélkülözheti és így tervgazdaságát kénytelen a rendszerébe leginkább beillő *városgazdasági politika alapján tovább építeni*. És amint a középkori város a maga falusi körzetét csak élelmiszer- és nyersanyag-szol-

gálató és az iparcikkek elhelyezését biztosító területnek tekinti, a merkantilista állam is az ország egész területét belsővámvonál-nélküli termelő- és fogyasztóegységgé: tehát egyetlen nagy várossá igyekszik átszervezni. És amint a középkori várost védik a tilalmak és privilégiumok a falusi körzet kontáriparával szemben, akként igyekszik a merkantilista állam is a külső országok ipara és kereskedelme ellen kiviteli és beviteli tilalmakkal, monopóliumokkal, prémiumokkal oltalmazni a hazai ipart és kereskedelmet, számára biztosítva elsősorban a gyarmatok nyersanyagát és vásárlóerejét, úgy kezelvén azokat, mint a középkori város a tilalmazott mérföldkörzetében fekvő falvakat. És amint a városokat védték a falak és kapuk, akként védi a merkantilista állam is ezt a különleges gazdasági rendszert flottájával és hadseregével.

Tervgazdasága az ország lakosságának összes szükségletét lehetőleg a hazai termelés által igyekszik fedezni (autarchia), de ebben a keretben is, talán öntudatlanul, talán akarattal, a kapitalizmust lendíti előre. Főleg a rohamosan növekvő kiadások, külföldi bevásárlások és államkölcsonök pénzszükséglete készíteti az abszolút fejedelmeket, hogy a tőkeképző erejében leghatályosabb kereskedelmet helyezték államgazdasági politikájuk középpontjába. Minthogy pedig a távolsági kereskedelemben a tőkegyűjtést bürokratikus úton nehéz gyorsítani és fokozni, az alattvalóknak a szabad gazdasági tevékenységet és tőkegyűjtést nemcsak megengedik, de ott, ahol ez állami vállalkozás útján nem lehetséges, minden erővel elő is mozdítják. Ezért nevezi a közgazdaságtan ezt a korszakot merkantilizmusnak, bár a tőkés ter-

melésnek ezt a fejezetét inkább a gyarmati gazdálkodásra alapított etatizmus jellemzi.

A merkantilizmusnál külön kell választani a célt az eszköztől. A közgazdasági irodalom a kettőt állandóan összekeveri, mert a merkantil korszaknak csak utóirodalma van és a gyakorlatban minden ország más és más képet mutat. A merkantilizmus célja nem az arany vagy a pénz, vagy a kereskedelem, hanem az ország hatalma és az állampolgárok jóléte és ennek csak eszköze volt a nemesérc, amelynek belföldi bányászása rendszerint nem volt elegendő a katonai és bürokratikus költségek fedezésére és ezért kénytelen gyarmatokat és külkereskedelmi vállalatokat létesíteni. Földrajzi és gazdasági adottságok szabták meg tehát az egyes államok vezető irányát, egyiknél a külkereskedelem, másiknál az ipar-fejlesztés, harmadiknál a telepítés, negyediknél a közlekedés volt a döntő, s ennek szolgálatába állították a kereskedelmi és vámpolitikát, a gyarmatosítást, adórendszert, hajózást stb. Az iparfejlesztésnél állami munkafakturákat alapítanak, olcsó kölcsönt, kiviteli prémiumokat adományoznak, meghonosítják a termelési felügyeletet, nyersanyag vizsgálatot, maximálják a munkabéretet, a munkások vándorlását lehetetlenné teszik. Tévedés, hogy a merkantilizmusnak nem lett volna agrárpolitikájt. A telepítés új növények és vetésforgó meghonosítása, a szakoktatás fejlesztése, a hitelkérdés és gabonakereskedelem rendezése, urbáriumok és a jobbágyfelszabadítás a domíniumokon élénk cáfolat erre.

A gyarmati politika terén a tengerparti államok járnak élen és ezért megkülönböztetjük *a gyarmatokkal rendelkező és a tengerentúli kereskedelemmel nagy arányban foglalkozó ál-*

lamok politikáját és a kontinentális merkantilizmust. Előbbi a tengerentúli gyarmat és az anyaország közötti munkamegosztáson, utóbbi az autarchián épült föl. A közgazdaságtanban leírt és az ország aranykészletét a gazdasági politika mértékévé avató merkantilizmust Spanyolország XVI. századbéli politikája példázza. V. Károly és II. Fülöp államgazdasága, Amerika pogány birodalmainak nemesfémektől való kifosztásán és az ottani arany- és ezüstbányák gyorsütemű kimunkálásán épült fel. Ezt szolgálta az állam által fejlesztett hajóépítőipar, a kereskedelmi kikötők létesítése, berendezése és a gyarmati expedíciók felszerelése. Azok a területi gyarapodások, amelyek Németalföld, Nápoly, Szicília stb., de főleg Amerika gyarmati birtokainak elfoglalása révén az ölébe hullottak, a korai kapitalizmus szabad és kalandos vállalkozásai következtében fejlesztik ugyan Spanyolország városait, iparát, kereskedelmét, sőt mezőgazdaságát is (fokozott gyapjútermelés) mindennek azonban kevés hasznát látja maga az állam, amelynek folytonos háborúi az ország gazdasági erejét kimerítették és a hajóhad elhanyagolása később a gyarmatokkal való jövedelmező összeköttetést is illuzóriussá tette. A gyarmati merkantilizmust Spanyolország nem tudta hosszabb időre fenntartani, kontinentális merkantilizmust nem tud teremteni és így az egykor hatalmas és gazdag ország már a XVIII. század elején egyike Európa legszegényebb államainak és az örökösödési háborúk, valamint délamerikai gyarmatainak elszakadása óta nem tud talpraállni, állandó belső forradalmak martaléka.

Portugália kíméletlen kereskedelmi és gyarmati politikája Hollandia és Anglia merkantilista gazdasági rendszerében oldódik fel és

a fizetési mérleg célkitűzésével közelebb jut Franciaország kontinentális merkantilizmusához.

Sajátos fekvése miatt *Hollandia* merkantilizmusa már a középkorban megindult gyapjú-, len-, selyem-, papíriparán, hajógyártásán, hajóvállalatain és kereskedelmén épül fel, bár ezek mellett fejlődésének leghatalmasabb motora a gyarmati kereskedelem. A korai kapitalizmus Amsterdamt a gyarmatárak forgalmának székhelyévé és az akkori pénzkereskedelm középontjává teszi. Ezt a kereskedelmet fejleszti az állam hajózási politikájával, monopóliumaival, gyarmatosításával, különösen Jáva szigetén és Dél-Afrikában. A kicsiny állam erejét azonban ez a vállalkozás meghaladja és utóléri Karthágó sorsa: ő is áldozatul esik szomszédai: Anglia és Franciaország versengésének.

Anglia merkantilizmusa a legjellegzetesebb példája a fizetési mérlegen alapuló gyarmati merkantilizmusnak. Különböző fázisai vannak. Erzsébet királynő uralkodásáig küzd a Hanza monopóliumai ellen. Erzsébet gyapjúkiviteli tilalmat léptet életbe, szabályozta a textiliák gyártási módját és 1534-ben az Angliában előállítható árukra behozatali tilalmakat léptet életbe és megteremti a védvámok rendszerét. Külföldi szakiparosok, különösen az üldözött protestánsok bevándorlását előmozdítja. Fejleszti a hajóhadat, kereskedelmi társaságot alapít és számára a textilértékesítés monopóliumát biztosítja. Ezt a politikát folytatja Cromwell, aki 1651-ben kelt hajózási törvényével főleg *Hollandia* tengeri versenyét igyekezett letörni. Anglia és gyarmatai között a forgalmat csak angol hajók láthatták el, az angol partok mellett tilos idegeneknek a hajózás és a halászat. Angliában a kontinens áruit

csak az angol, vagy a származási ország hajói szállíthatják. Külföldi áru kétszeres vámost fizet, gyarmati áru először angol kikötőbe szállítandó és csak onnan vihető tovább. Így a gyarmatok nyersterméke olcsó áron jön az anyaországba, viszont a gyarmatok vásárlóereje az anyaország iparát támasztja alá, miután európai árucikkeket a gyarmatokra vagy csak a termelőország maga, vagy csak angol hajó szállíthat. Ez az intézkedés az angol hajóparkot egy évszázad alatt tizenötszörösére emeli. A külföldön szerzett arany- és ezüstpénz meghatározott százalékat köteles az angol kereskedő londoni pénzváltó helyeken letétbe helyezni, az idegen kereskedő pedig az Angliában eladott áruért kapott pénzen angol termékeket vásárolni. Az angol merkantilizmus ugyan az államtól indult ki, de azért végig mentes maradt a bürokrácia beavatkozásától, még a legkényesebb kérdésekben is (gyarmatszerzés, államhitel stb.) igyekeztek a magánvállalkozás számára teret biztosítani és annak segítségével megoldani a gazdasági feladatokat. (Keletindiai társaság, Angol bank stb.).

A kontinentális merkantilizmus klasszikus hazája *Franciaország*. Első nyoma a XIV. században kibocsátott aranykiviteli tilalom és a XVI. században mutatkozó törekvés luxusipar létesítésére és kedvező kereskedelmi szerződések megkötésére. *Sully* már a korai kapitalizmus rendjében igyekszik az ország zilált pénzügyeit a földművelés céltudatos fejlesztésével, selyemgyártással, utak építésével, csatornázással, az adózás és államháztartás racionalizálásával rendbehozni. A fegyvergyártást államosítja és a nemesfém kivitelét megtiltja. XIV. Lajos állandó háborúskodásának költségeit *Colbert* merkantilizmusa törekszik kiküszö-

bölni. Rendszeres költségvetést állít össze és a bevételeket iparfejlesztéssel, a kereskedelem és mezőgazdaság tervszerű támogatásával növeli. Ezt szolgálja az új adókataszter és a közvetett adók kimunkálása is, a belső vámok eltörlése, a jog- és a mértékrendszer egységesítése és az 1673-i valutareform. Colbert alatt kezdődik Franciaország gyarmati térfoglalása is Amerikában, a Nagy Tavak mellett. Az 1664-ben megalapított Francia Keletindiai Társaság hatalmas arányokban fejleszti a tengerhajózást. A Földközi-tengert az Atlanti-óceánnal összekötő csatorna és a Marseilleben létesített (1682) szabadkikötő viszont a tengerentúli kereskedelem nyereségéből biztosít az államnak részesedést.

A kontinentális merkantilizmus terén Franciaországot más államok is követik. *Hazánkban* III. Károlytól II. Józsefíg találkozunk vele. 1723-ban a külföldről beköltöző iparosoknak adókedvezményt adnak. Mária Terézia a pamutfonást, vászonkészítést és selyemgyártást támogatja. A magyar ezredek számára magyar posztót rendelnek meg. Sajnos, az iparúzés inkább háziiparszerű, és nagyobb arányú fejlődésének a céhek a kerékkötői és ezért II. József 1786-ban eltörli a céhkényszert. Sajnos, az osztrák vámpolitika behozatali és kiviteli tilalmai, de az erős közbeeső vámok is Magyarországot gyarmati szerepre kárhoztatták. Sokkal eredményesebb volt az uralkodók törekvése, hogy a török hódoltság által elpusztult területek gazdasági erejét telepítés által új életre keltsék, továbbá a rizs-, indigótermesztés meghonosítása, szakiskolák létesítése, végül az úrbériség rendezése. A telepítések terén *Mercy Claudius* és *Savoyai Jenő* végeztek érdemes munkát.

III. Károly mint német császár a tengeren-túli gyarmatosítással is próbálkozott, jelentékenyebb siker nélkül Triestben alapított Keleti Társaságot. De a birodalom politikai egységének hiánya, a territorális államokra helyezte a merkantilista gazdálkodás súlypontját és ezért elsősorban Poroszországról, mint vezető államról kell megemlékeznünk. *Poroszország* már a XVII. és XVIII. században igyekszik gazdasági területeinek egységesítésére, ezért előbb a Hanza monopóliumát szünteti meg, majd a svédeket és lengyeleket szorítja ki a Keleti-tengerről; Kelet és Nyugat gazdasági cseréjének megszerzésére törekedik és ezért Berlint kereskedelmi központtá fejleszti. Utakat épít, az Oderát, Spreet, Elbát hajózhatóvá teszi. *Nagy Frigyes* (1740—86) mindent elkövet az állam jövedelmeinek szaporítására (só-, dohány-, kávémonopólium, adóreformok) és haderejének fejlesztésére. A XVII. és XVIII. század nagy háborúi által kipusztított területek benépesítésére 30—40 ezer igatartó jobbágytelket és 100—120 ezer zsellértelket létesít. Ezt kiegészítik bonifikációi, a mocsaras- és futóhomok-területek telkesítése, továbbá a Landschaft és az urbáriumok. A tengeri kereskedelmet az 1772-ben alapított állami bank (Seehandlung) támogatta. Poroszország példáját utánozta Szászország, Bajorország és több német állam.

Nagyobbarányú merkantilista politikát kezdeményezett *Nagy Péter* és *II. Katalin* idejében Oroszország is. Főleg a hadipart fejleszti 195 állami gyárban, külföldről behívott munkások segítségével és Szibéria gyarmati kihasználásával.

Az egyes országok különböző rendszereiből igyekezzünk most már a három termelési ág merkantilista politikájának alapvonalait

megismerni. A merkantilizmus az *agrárkérdésben* mindenekelőtt adózási problémát látott. A nemesi birtok adómentes és annak terjeszkedése — az adóköteles jobbágyporták rovására — a kincstárt károsítja. Ezért elrendeli bizonyos határon alul a jobbágytelkek oszthatatlanságát és megtiltja, hogy akár nemes, akár városi polgár jobbágytelket szerezhessen. Ennél is átfogóbb hatású az *urbáriumok* rendszere. Összeírják a jobbágyportákat, azok telki állományát és a szolgáltatásokat, amelyeknél többet a földesúr nem követelhet. Egyes államokban a felvilágosodottabb uralkodók (III. Károly, Mária Terézia, Nagy Frigyes) a fejedelmi domíniumok jobbágyait felszabadítják, sőt II. József általános jobbágyfelszabadítást kísérel meg. Sokkal több gondot okoz azonban a merkantilista államnak a mezőgazdasági produktumok értékesítésével kapcsolatos árpolitika, illetve a városok gabonakereskedelmi privilégiumainak összehangba hozatala, részben az árutermelő földbirtok, részben a hadseregellátás és népélelmezés, de bizonyos mértékig a kivitel érdekeivel. Az akkori világpiac számára termelő Angliában — ahol a fejlett mezőgazdaságon belül is szétváltak a gabonatermelő, állattenyésztő és gyapjútermelő gazdák érdekei —, a népélelmezés és a szabad gabonakivitel ellentétét I. Vilmos prémiumrendszere oldja meg (1698-ban), amelyet bárki elnyerhetett, aki hajórakományként exportált gabonát. Ugyanilyen hatású volt Nagy Frigyes kiviteli engedélyrendszere is.

A merkantilizmus egyik értékes intézménye: a *gabona-közraktár*, amely elsősorban a hadseregélelmezést szolgálja, de a gabonátárolást is racionálisabbá teszi a földvermekben tárolt gabona pusztulásával szemben. A raktárhálózat fölöslegessé tette a kiviteli és behozat-

tali tilalmakat, stabilizálta a gabonaárakat és ellensúlyozta a rossz termés esetében az éhínséget.

A mezőgazdasági termelés fejlesztését nemcsak fiskális, de katonai szempontok is indokolták. A merkantilizmus nagyban és egészben megtartja az ősi agráralkotmányt, már csak azért is, hogy a lovagi birtok kiváló tiszteket, a jobbágybirtok pedig elegendő ujoncot neveljen az államnak. Iparkodik azonban a mezőgazdasági többtermelést céltudatosan emelni. A norfolki négyesforgó (répa, árpa, lóhere, búza), az okszerű trágyázás, megfelelő gazdasági eszközök alkalmazása, bizonyos, eddig nem kultivált növények termesztése (burgonya, dohány, lucerna, lóhere), az okszerű állattenyésztés, méhészet, selyemtenyésztés, zöldség, virág- és gyümölcskertészet, elsősorban a fejedelmi dominiумok mintatermelésévé válik. Ezt a tudást úgy Mária Terézia erdészeti, bányászati, állatorvosi iskolái, mint a nagy Frigyes által az evangélikus lelkészek részére elrendelt mezőgazdasági szakképzés és különböző kísérleti intézmények és az olasz államokban elterjedt mezőgazdasági társaságok, a nép széles rétegeiben terjesztik. Az agrártudományok rendszeres művelése Európaszerte megindult.

A mezőgazdasági többtermelés sok befektetést kíván. Az ehhez szükséges tőkét a legtöbb ország mezőgazdasága nélkülözte, különösen azokban az országokban, ahol a háború okozta pusztításokat gyorsabb tempóban kellett pótolni. A pénzkereskedelem általános szabályai szerint adott agrárkölcsön sem a mezőgazdaság termelési feltételeivel, sem a kisebb földbirtokosok szolgáltatási képességével nincs arányban. Ezért korszakalkotó a *Landschaft*, az a hitelügyi intézmény, amelyet Nagy Frigyes

a hétéves háború után Bühring bankár tanácsára létesít (1770), hogy minden tartomány lovagi birtokai az egyetemleges felelősség alapján, termelési célokra olcsó, hosszúlejáratú kölcsönöket kapjanak a birtok hozadéki értékének öthatod részéig. A Landschaft a földhasználatot is ellenőrzi. A szükséges pénzt záloglevél útján szerzi meg, amely kezdetben névre szól; később bemutatóra szóló zálogleveleket bocsát ki s ezeket főleg a holland és angol pénzpiacra helyezte el.

A középkori agráralkotmány automatikus felbomlása következtében kereset nélkül maradt falusi proletariátus téli munkanélküliségét orvosolni volt hivatott az ipar székhelyének vidékre való helyezése.

A merkantilista állam *iparpolitikája* szintén a középkor és a korai kapitalizmus rendszeréből indul ki és a gyáriparhoz vezet. A céhkapitalizmus által előidézett és a bizománnyi üzlettel felfokozott termelési zavarok kiküszöbölése végett csökkenti a céhek kiváltságait, szabad iparüzőmestereket nevez ki a kincstári üzemekhez és a bizományosoknak, fejedelmi engedély alapján ipartűzöknek és a földesúri iparnak jogviszonyait és egymás közötti versenyt szabályozza. A fogyasztók kárára történt megállapodásokat hatósági ár-szabályok törlik le, a céh numerus claususát hatósági beavatkozással enyhítik, végül a városi tanács egy tagjának céhbiztosai kirendelése a céhek autonómiája felett is meghúzza a halálharangot.

A merkantilizmus iparpolitikája még hatásosabb az állami szükségletek kielégítését célzó új iparágak megteremtésében, amelyek nagyrészt gyárüzemmé fejleszthető, nagyobb manufaktúrák voltak. A gyár kifejlődéséhez nem

elegendő az erő- és munkagép összekapcsolása, szükséges az emberi munkának ezekkel megosztásos, racionális rendszerbe való összefoglalása és az, hogy aki az üzemet berendezi és a termelési költségeket előlegezi, megszerezhesse a piacot is. A korai kapitalizmus által kitermelt vállalkozói osztály szabad mozgását különféle privilégiumok akadályozták, de hiányzott a nagyobb tőke is az üzemek gépi berendezéséhez. Mindezeket a nehézségeket csak az állam volt képes megszüntetni, először a jogélet átformálásával, aztán a vállalkozás szabad mozgásának biztosításával.

Az iparfejlesztéshez szükséges tőkéről szintén az állam gondoskodott. Természetesen nem a mai módszerek szerint. Kiindulási pont a fejedelmi udvartartás, a hadsereg és hivatalnokosztály sokféle szükséglete volt, amelynek kielégítését állami megrendelésekkel biztosították. Hadihajókról, ágyúkról, puskákról, uniformisról, muníciónál stb. az abszolút államnak magának kellett gondoskodnia. Ezekhez csatlakoztak a luxusszükségletek. A legtöbb országban állami kezdeményezésre indult meg a gobelin-, porcellán-, csipke-, zongora-, hintó-, esernyő-, lámpa-, tükör-, csokoládé- és pezsgőipar. Ahol a szükséges termelési berendezést a magánvállalkozás meg tudja teremteni, ott az állam csak támogatást nyújt. Külföldről kitüntetésekkel, rang- és címadományozásokkal tőkeerős vállalkozókat csalogat be, ezeknek és társulataiknak jelentékeny prémiumot ad, olcsó nyersanyagbeszerzést és megfelelő értékesítést biztosít. A kezdetleges iparcikket magas vámokkal védi és az ország lakosságának megtiltja az idegen áru vásárlását. Igyekszik az udvar ízlését a vagyonosabb polgárság körében pótanyagok gyártásával (pl. pamut-

szövet, kartonnyomás) alátámasztani. Ahol a magánvállalkozás az állami szükségleteket nem tudja kielégíteni, ott az állam saját számlájára létesít gyárat. A fejlődő természettudomány új ipari eljárásait (porcellán, vasöntés, répacukor, stb.) megvásárolja és védjegyoltalomban részesíti. Sokszor ipari titkokat ellopát és a szakmunkásokat megvesztegetéssel, ha kell, erőszakkal is áthozza az iparilag fejlettebb országokból. Ezzel szemben Velence pl. minden eszközzel megakadályozza, hogy tüköripari szakmunkásai külföldre költözzenek. Volt olyan eset is, amikor a rendőrséget felhatalmazta, hogy a Franciaországba nagy ígérekkel kicsalogatott üvegipari munkásokat megmérgezze.

Európa legtöbb országában a céh- és jobbágyrendszer középkori merevsége, a kapitalizmus egyik előfeltételének, a *szabad bér-munkásosztály* kialakulásának is akadálya volt. Csak a politikai vagy vallási okokból kiüldözött iparosok reprezentálják a mai gyáripar szabad munkásait. Kivételt képez Anglia, ahol a falusi proletariátusból, elszegényedett parasztokból, tönkrement kismesterekből, sőt a közbiztonságot veszélyeztető koldusokból és csavargókból már a XVI. században kialakul a szabad bér munkások osztálya, amiről Erzsébet királynő tanonckönyve, munkaügyi igazgatása és szegénygondozása tanuskodik. A munkanélküli csavargókat dologházakba internálták. Londonban még a XVIII. században is negyven ilyen dologház volt és ezekben körülbelül 4000 munkás nyert manufaktúraszerű alkalmaztatást. Legszomorúbb jellemzője ennek a kornak a gyermekmunka. Négyéves kortól kezdve dolgoztatják a gyermekeket, sőt az állam a gyermekek alkalmazásáért prémiumot

is ad a vállalkozónak. Ha a kényszermunka elől megszöktek, úgy a fejletlen gyermekmunkásokat a koldusokkal és csavargókkal együtt dologházba toloncolták.

*

Akár magángazdasági úton, akár állami vállalkozás útján jön létre a merkantilista állam nagyipara, a termelt cikkeknek csak egy része nyer elhelyezést közszállítás révén, a főlölegek értékesítéséről tehát a kormányszatnak kell gondoskodnia. A merkantilista állam kereskedelmi politikája, még ott is, ahol ez a gyarmatok iparszükségletének és nyersanyagszállításának monopolizálásával aránylag könnyen megoldható, nem nélkülözheti a távolági kereskedelem mellett a belföldi kereskedelem fejlesztését. A kereskedők megélhetése, vagyongyűjtése az állam finaciális erejét növeli. A merkantilista állam tehát igyekszik a gyarmatosító társaságokon kívül a privilégizált belföldi kereskedőtársaságokat is aktívabbá tenni. A tőzsde jelentősége mellett ebben az időben nyer nagyobb fontosságot a vásárokkal és a helyi piacokkal szemben a bolti eladás, a lerakat, sőt az aukció is. A kereskedelem érdekeit szolgálja továbbá az egységes, értékálló pénz és mérték, valamint a belső vámok megszüntetése.

A kereskedelem fejlesztését jelenti az utak építése is. Franciaország a XVII. században évi másfélmillió frankot költ az utak és hidak karbantartására. Ezt XV. Lajos 4—5 millióra emeli fel. A XVIII. század végén Franciaországnak már 25.000 km kiépített postaútja van, amelyen a postakocsi hat mérföld óránkénti sebességgel közlekedik. A tömegcikkek szállítására Franciaország és Anglia nagyszabású csatornahálózatot létesítenek és igyekez-

nek folyóikat hajózhatóvá tenni. Magának Franciaországnak a XVIII. század végén 1000 km-nél hosszabb víziútja van. A vízi- és szárazföldi utakon rendszeres levél-, csomag- és postaközlekedést létesítenek, mint állami monopóliumot, vagy mint privilégiumot. (A Thurn Taxis és Paar-családok postamestersége.) A tengeri hajózásra is nagy gondot fordítanak. A kereskedelmi hajók száma és térfogata megháromszorozódik. A kronométer, sextans, távcső előmozdítják a hajózás biztonságát. Szabályozzák a hajók menetrendjét is, tekintet nélkül az összegyűjtött hajórakományokra, a hajókat szabályszerű időközökben indítják.

HETEDIK FEJEZET.

Újkor. II.

A merkantilizmus hanyatlásának okai. Az Egyesült Államok megalakulásának hatása az angol merkantilizmusra. Law-féle bankalapítás. Mississippi Társaság. A merkantilizmus bukása Franciaországban. A modern liberális gazdasági rendszer kialakulása. Jobbágyfelszabadítás és ennek gazdasági következményei. A találmányok befolyása a gazdasági életre. Gyárpar. Szabad kereskedelem.

A merkantilizmus alapvető hibája, hogy egész termelési rendje az abszolút uralkodón és néhány tanácsadójának tudásán, képességein és becsületességén nyugodott, s így minél merészebben ívelt valamely állam gazdasági és politikai hatalma, annál nehezebb volt azt áttekinteni és irányítani. A középszerű utódok alatt a többi bajok is kiütköztek. A merkantilista állam fejedelmének udvartartása, katonaságának és hivatalnokainak fokozódó igényei,

a személyes uralomból folyó szubjektív szempontok: trónviszályok, vallási és polgárháborúk; de ezeknek gazdasági szempontból objektívebb formái: a gyarmati és hódító háborúk a kontinensen, aláásták az állam finánciális helyzetét. A merkantilista állam bevételeit és kiadásait pontosan könyvelték ugyan, de az ez alapon szerkesztett állami költségvetést az érdekelt adófizetők nem ellenőrizhették és az önkényes, az állam jövedelmével való könnyelmű gazdálkodás sokszor improduktív kiadásokba, elhibázott állami vállalkozásokba, súlyos eladósodásba viszi a merkantilista államot. Ezt sem az adórendszer általános reformja, sem az egyes adónemek kimunkálása (adóbevallás, új fogyasztási és forgalmi adók stb.) nem tudták egyensúlyozni. Az állam adósságainak növekedésével nem tart lépést a gyarmatokért és a gazdasági túlsúlyért küzdő országok gazdasági és pénzügyi fejlődése és ez a diszharmónia végül is forradalmi átalakulásokat von maga után.

A *szabad vállalkozáson* alapuló és az állam kötött gazdasági rendszerét likvidáló új gazdasági korszak beköszöntése több erő együtt hatásából keletkezik. Ezek között a népesség gyors szaporodása, a technikai felfedezésekkel kapcsolatos ipari fejlődés, a fiziokraták és a klasszikus közgazdaságtan úttörői által hirdett új világszemlélet, amely a tőkéstermelés alanyává az állam helyett az egyént, illetőleg a vállalatot helyezi, mind közrejátszanak. A kegyelemdőfést ennek a rendszernek mégis a rejtett vagy nyílt *államcsődök* adják. A tőkéjétől, így gazdasági aktivitásától megfosztott állam kénytelen a középkori és korai kapitalista rendből fennmaradt szabad vállalkozásnak és főleg az állam irracionális költsége

dacára is meglévő magántőkének átengedni a gazdasági élet vezetését.)

Ez a folyamat különböző országokban különbözőképpen megy végbe.

Anglia a belső forradalmak következtében megszilárdítja parlamenti rendszerét. A parlamentáriszmus lényege a törvényalkotás mellett az államháztartás ellenőrzése és az állami bevételek és kiadások fölötti rendelkezés. A parlamenti kormányzás előbb a fejedelem merkantilizmusát alakítja nemzeti merkantilizmussá, majd nagyobb megrázkódtatás nélkül átvezeti a gazdasági szabadság rendszeréhez. Segítségére volt ebben az a körülmény is, hogy az angol fejedelmi merkantilizmus nagyban és egészben a fejlett magánvállalkozásra támaszkodott és sohasem engedte meg a bürokratizmus túltengését. Már az *Angol Bank alapításánál*, az állami gazdálkodás legfontosabb tőkeszerző módszerének korlátozása, azzal, hogy az állam újabb kölcsönöket csak parlamenti határozat alapján vehet igénybe, lényegében a budgetjog kritériumát tartalmazza. Angliában az állam krónikus pénzzavarán a magántőkéket kezelő aranyművesek kölcsönei segítettek, akiknél a letétbe helyezett arany- és ezüstkészleteket sokszor erőszakos módon foglalják le államkölcsön céljaira. A hitelezők ennek fejében az államtól bizonyos monopoljogokat nyertek (pl. 1615-ben a londoni ónöntők az angol cin felhasználására stb.), amiknek jövedelméből fizették üzletfeleiknek a letett nemesfém kamatát, a jelentkező visszaigényléseket pedig az állam által eszközölt tőketörlesztésből. A Cromwell-féle pogárháborúk és az ezt követő külső háborúk annyira kiürítik az államkincstárt, hogy a tőketörlesztéseket be kell szüntetni, s így az aranyművesek nem

tudták a megriadt igénylőknek a náluk elhelyezett letéteket visszaadni. Az államháztartást és magángazdaságot egyaránt fenyegető csődöt a bankmonopólium segítségével háritották el. Orániai Vilmos 1694-ben azokat az aranyműveseket, akiktől az állam kölcsönt vett, kényszerterületbe tömöríti és ezt a privilegizált szövetkezetet, egymilliókétszázézer font alapítókével, az államadósság teljes összegével, magánbankká szervezi. Elismeri az állam tartozását, a kamatfizetésre kötelező ígéretet tesz és ennek fedezetéül elzálogosítja a földadót és bankmonopóliummá teszi a nemesfémkereskedést, továbbá az áruk és váltók lombardirozását, amelyből később a letétijegy általános forgalma és a nemesfémek lombardirozásával fedezett bankjegy fejlődik ki. A bankjegymonopólium, mint a kamatmentes kölcsön kibocsátásának privilégiuma, a bank fizetőképességét állandóan biztosítja, viszont Anglia gazdasági életének hatalmas fejlődése, gyarmati, ipari és kereskedelmi politikája, dacára a közbejött küllháborúknak, az angol kincstárt képessé tette kölcsöneinek zavartalan törlesztésére.

Az angol merkantilizmus teljes likvidációját azonban az Egyesült Államok megalakulása idézi elő. A fönt ismertetett események az angol parlamentet, főleg Pitt miniszterelnököt arra bírták, hogy Anglia szakítson az erőszakos gyarmati politikával. Gyors tempóban megszüntette az állami protekcionizmust és már 1786-ban legmakacsabb ellenfelével, Franciaországgal, egymásnak szabad forgalmat biztosító kereskedelmi szerződést köt. A napoleoni háborúk feltartóztatják ugyan egyidőre ezt a fejlődést, de annak győzelmes befejezése után Anglia államadósságát konvertálja, államháztartását a fogyasztási adók segítségével rendbe-

szedi, 1815-ben áttér az arany valutára, majd a múlt század negyvenes éveiben teljesen szakít a védvamos rendszerrel (gabonavámok eltörlése) és áttér a nemzetközi piac munkamegosztására, szóval a gazdasági szabadság rendszerére. Jóllehet a szabad verseny úgy a gyarmatain, mint a világpiacon erős versenytársakat állít vele szembe, iparának és kereskedelmének vezető szerepét a nemzetközi munkamegosztásban a mai napig megtartotta.

A *merkantilizmus felszámolása* sokkal tragikusabb módon zajlott le *Franciaországban*, ahol az államhatalom a túlságos centralizáció folytán a legerősebben összenőtt a gazdasági élettel. A folytonos és nagyarányú háborúk, az udvar pazarlása, a bürokrácia visszaélései, már XV. Lajos uralkodása kezdetén az államszélére juttatták Franciaországot, amelyből a papírpénz segítségével, az első nagyarányú inflációval próbált kimenekülni. A közgazdaságtan ezt a kísérletet *Law-féle szédelgés-nek* nevezi. A háborús nemzedék azonban, amely az infláció hatását végigszenvedte, ezt a pénzügyi műveletet nem tekintheti pusztá csalásnak, hanem olyan kalandos pénzügyi kísérletnek, amely fantáziát foglalkoztató, technikai bravurral igyekezett Franciaország államháztartását a holtpontról elmozdítani, hogy azután termelőerejének megnövelésével és kereskedelmi mérlegének megjavításával úgy az államháztartást, mint a magángazdaságot szánálhassa. Law 1715-ben államilag koncesszionáltat egy magánbankot, amelynek alaptőkéje állami hitelpapír. Elvileg tehát az angol rendszert mintázza. Eltér azonban a bankjegykibocsátásnál a nemesfém lombardírozásának szabályától és ezt azzal pótolja, hogy az államkölcsön alapján kibocsátott bankjegyeket a kincs-

tár az adófizetésnél névértékben elfogadja. A banknak a dohánymonopóliumon és adóbérleten kívül semmi más nyereség-hajtó tevékenysége nem volt, liquid betétei is hiányoztak. Law ezért már 1716-ban szükségét érezte a bank alátámasztásának és a francia gyarmatok kiaknázását tartalmazó privilégiummal megalapítja a Mississippi Társaságot. Ennek részvényeit értékesítve, a befolyt pénzt 3%-os kamatra a francia államnak adja kölcsön. Mivel Észak-Amerika francia gyarmatai legfeljebb száz év múlva adhattak volna a Társaságnak olyan jövedelmet, amely a francia bankot akcióképessé tette volna, a részvények árfolyamát 200%-os osztalékfizetéssel, mesterségesen, 500 frankról 9000-re verte fel és amikor ezt a technikai műveletet tovább folytatni nem tudja, megalapítja az Indiai Társaságot, amely Kelet-Indiával és Kínával létesített volna kereskedelmi összeköttetést. Az angolok és a hollandok azonban ott már megvetették a lábukat és így Franciaországot semmi jelentősebb nyereség nem biztatta. Még egy utolsó kísérlet volt a csőd elkerülésére az, amikor az állam kényszerfizetési eszközként akarja a Law-féle bankjegyeket elfogadtatni, sőt 1720-ban a király Lawt a francia pénzügyek legfőbb intézőjévé nevezi ki, de mindez már nem segít, a vállalatok csődbe kerültek, a részvények és bankjegyek teljesen elértéktelenedtek.

A francia állam később sem tudta ezt a krízist kiheverni. Az államadósság folyton emelkedett, míg végül XVI. Lajos 1789-ben az angol parlamentáris rendszer meghonosításával próbálja az állami gazdálkodás egyensúlyát helyreállítani. Az összehívott nemzetgyűlés sem tud a bajokon segíteni, dacára, hogy a középkori gazdasági rendet, jobbágyságot, céhrendszert,

az összes monopóliumokat és privilégiumokat eltörli. Az államcsőd feltartóztatható nem volt és Franciaország forradalmi háborúiban kénytelen a hadigazdálkodás legszigorúbb eszközeihez folyamodni (gabonakiviteli tilalom, ármaximálás, kenyérjegy stb. 1793). A szekularizált és elkobzott egyházi és világi nagybirtok alapján kibocsátott papírpénz, az asszignáta, is kétségbeejtően elértéktelenedik a nyomában járó általános drágulás a konvent rémuralmát, majd Baboeuf kommunista összeesküvését idézi fel, amely az állami gabonaraktárak felállítását, a pénz és magántulajdon eltörlését követeli.

Az államháztartás egyensúlyát csak Napoleon állítja helyre, elsősorban a külföldön zsákmányolt arany- és ezüstkincsekkel és a francia állambank megalapításával.

Napoleon az Angliával folytatott háborúban a *kontinentális zárlat* hatályosabbá tétele céljából bizonyos mértékig újból hadi merkantilizmust vezet be. Bukása után éppen a túlhajtott megkötöttség következtében, erősebben fejlődik a gazdasági szabadság. Az államkölcsönbe fektetett, vagy készpénzben teaurált magántőkék nemcsak Franciaországban, hanem a devalvációk révén Ausztriában és más országokban is értéküket veszítik és az új vállalkozásokból keletkezett tőkék a pénz teaurálása helyett, kisebb nyereséggel dolgozó, de nagyobb biztonságot nyújtó ipari és kereskedelmi vállalkozásokban, Európa keleti részén pedig birtokvásárlásban keresnek elhelyezkedést. Az állami üzemekkel, sőt magával a pénzzel szemben is jelentkező bizalmatlanság mind erősebbé és hangosabbá teszi azt a kívánságot, hogy az állam tartózkodjék minden gazdasági kezdeményezéstől és tevékenységét csupán a parlament által ellenőrzött és a magángazdaság szabályai

szerint vezetett államháztartásra korlátozza. Ezt a felfogást alátámasztotta a klasszikus közgazdaságtan mind szélesebb körben terjedő az a tantétele, hogy az állami pénzügyek legbiztosabb alapja maga a termelés, amelyet a tőke csak a magánvállalkozás formájában tud reálissá és rentabilissé tenni.

Az új liberális gazdasági rendszert a jobbágyság felszabadítása, a találmányokon alapuló gyárpar és a kereskedelem szabadsága jellemzik leginkább. A jobbágyfelszabadítás hosszú folyamat, amely az angol és olasz bérleti rendszerrel a középkor végén veszi kezdetét. Az általános jobbágyfelszabadítás előkészítője a merkantilista jobbágyvédelem (urbáriumok), a fejedelmi domíniumok részleges jobbágyfelszabadítása és végül a fakultatív megváltás. Elin-dítója a francia forradalom azon intézkedése, amely az egész Európában legnyomorultabban élő francia jobbágyot a földesúri szolgáltatásoktól és a robottól minden kárpótlás nélkül megszabadítja és a személyes szabadságon kívül magántulajdont ad neki, az eddig csak örök-bérletként bírt földjén. A napoleoni háborúk alatt nemzetvédelmi szempontból Poroszország és néhány német állam is ugyanezt tette. De utóbbiak a földesurakat a jobbágyföldeknek $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ részével kártalanítják. Nálunk a 48-i reform a robotot, kilencedet és tizedet kárpótlás nélkül szünteti meg, a földváltás kártalanítását az állam fizeti. A jobbágyfelszabadítás a személyes jogokon kívül (pályaválasztás, szabad költözködés, egyenlő teherviselés stb.) magántulajdont is adott, aminek logikus következménye és részben előfeltétele a telekkönyv, a kataszter, a faluközösség felbontása, a nyomáskényszer megszüntetése, a tagosítás, helyenként a közös erdők és legelők felosztása.

Mindez az intenzív egyéni gazdálkodás előfeltétele, amelyet előmozdítottak az agronómia felfedezései és a norfolki négyes vetésforgó, a lucerna- és lóheretermesztés; a burgonya, tengeri, dohány meghonosítása és a műtrágya, végül az állatnemesítés és a mezőgazdasági ipar (répacukor stb.).

A liberális rendszer még mélyebbre ható átalakulást idézett elő az iparban. Az ipart a mezőgazdaság rovására a gazdasági élet irányítójává teszi (iparállam), és azon belül, a gváripar gépi és bér munkás berendezkedésével, a kézműipart visszaszorítja. A francia forradalom nyomán (1791) a legtöbb állam eltörli a céheket és kimondja az iparúzés szabadságát.

Európa, sőt az egész világ termelési irányát forradalmian átalakító gyáripar előfeltéleit a *természettudományi kutatások* teremtik meg. Az előbbi korok találmányai inkább a véletlennek, mint a rendszeres tudásnak és kutatásnak eredményei. A védjegyoltalom Angliából indul ki (1623) és a XVIII. sz.-tól kezdve a feltaláló munkáit jelentős gazdasági jutalomban részesíti. Sokan életcélul tűzik ki újabb és újabb munkagépek, pontosabb, olcsóbb termelési eljárások feltalálását. Úttörő a textilipar, amely elé a pamutfonás és kartonnyomás a céhek keretén belül meg nem oldható feladatokat állít. 1765-ben Hargreawe feltalálja a *mechanikai orsót*, amellyel egy munkásnő egyszerre nyolcvan fonalat fonhat. A Cartwright *mechanikai szövőszéke* eleinte lassabban, de későbbben gyors iramban kiszorítja a kézi szövőszéket. 1843-ban már az angol textilkivitel 50%-át gépileg állítják elő, annak dacára, hogy a munkások a gépben ellenséget láttak és sok helyen azokat és a gyárat lerombolták.

A termelés átalakulása még hatályosabb a nehéziparban, amely a kőszénnek, mint tüzelőanyagnak felhasználásával kezdődik. A bányauzem, az érckohókkal együtt, úttörője ennek a fejlődésnek. Feltalálják a *szén kokszolásának* eljárását (Darby 1735-ben) és ennek kapcsán megszerkesztik a kokszkályhát (Cranages 1766-ban), amely az ércolvasztást függetleníti a puztulófélben levő erdőktől. A bányauzemben találja fel 1769-ben és alkalmazza 1777-ben Watt a *gőzgépet*, amely megszünteti az ipar helyhezköttöttségét, és mint erőgép, összekapcsolva a textil- és nehézipar munkagépeivel, utóbbiak termelését az időjárástól és az emberi erő elfáradásától függetleníti, a gyáripari termelést hihetetlenül kiterjeszti és megnöveli. Gyors egymásutánban találják fel aztán a *vasöntés, hengerezés, acélkészítés, vágási, fűrési* eljárások titkait, és ettől az időtől kezdve minden nagyipari tevékenység alapja a vas és szén lesz. A gyárrendszer alapja ma a munkafolyamat mechanizálódása. Anglia pedig, hatalmas vas- és szénbányái segítségével a világ első iparos állama, Németország és Franciaország csak olyan mértékben tudják követni, amennyiben ilyen természeti kincsekkel rendelkeznek. Újabb és tökéletesebb acélgépek kerülnek forgalomba, ezek nemcsak a gyártási eljárást sokszorozzák meg, de részlettalálmányok és javítások segítségével lényegesen olcsóbbítják az iparcikkek árát. Ez a fogyasztást és a termelést egyaránt növeli. A gazdasági érdekekkel összekapcsolt természettudományi kutatás a kokszolási eljárás során felfedezi a gázt, a benzint, végül az elektromosságot, mint motorerőt és lerakja a harmadik világ-nagyiparnak: a *festék- és kémiai iparnak* az alapját. Gyógyszerek, rob-

bantószerkek, üvegipar (lombikok, üveglencsék stb.) követik ezt a fejlődést.

Ez a változás nem hagyja a munkarendszert sem érintetlenül. Az ipari forradalom a tanult munkást a gépi termeléssel szemben háttérbe szorítja. A munka maga is árucikk lesz, amelynek bére — különösen a gépek alkalmazásának első idejében —, amikor még nincs állami munkásvédelem és munkásszervezkedés, a minimumra száll. E tekintetben később javul a helyzet a szabad munkabérszerződés állami és szakszervezeti korlátozása révén, de a tőke és a munka harca ma sincs még elintézve.

Részint az ipari fejlődés keretébe tartozik — de nagyobb mértékben a kereskedelmet befolyásolja — a szállítási eszközök forradalmi átalakulása a XIX. sz. első felében. A merkantilizmus főleg a tengeri és belhajózást tette a tömegszállítás eszközüvé, miután a tengelyen való szállítás a nagyszabású útépités dacára sem felelt meg a termelt áruk tömegforgalmának. A *Stephenson* által 1812-ben felfedezett lokomotív és az Angliában Liverpool és Manchester között épített vasútvonal a modern szállítás példáját adja, amelyet a világ összes államai gyors tempóban utánoznak. Ezt követi a távolsági forgalom igazi alapjának, a tengerhajózásnak forradalmi átalakulása a *Fulton Róbert* által felfedezett gőzhajó révén, amely az öt világrész termelését és fogyasztását közösségbe kapcsolja. Hatalmas, új kikötők épülnek, a hajók tonnatartalma, gyorsasága gyarapodik, úgy a személy-, mint az áruszállítás ki-egyenlíti Európa és a gyarmatok népesedési és termelési különbségeit. Nemcsak Európa apróbb territoriális államai alakulnak át nagyobb és egységesebb gazdasági területté, hanem az

egész világ egy nagy gazdasági közösség lesz, olyan létesítményekben, mint a Szuezi és Panama-csatorna, Szentgotthárd-alagút stb., stb. az egész világ érdekelve van.

Amerika, Afrika, sőt Ausztrália pusztai területeit európai kivándorlók népesítik be, csak Kaliforniába az 1848-ban felfedezett aranybányák tíz év alatt 350.000 bevándorlót vonzanak. A szállítási eszközök fejlődésével kapcsolatos a posta és az újság, amely a várost a faluhoz, Európát a tengerentúli országokhoz közelebb hozza egységes levélportóval, világpostaegetéssel, gazdasági és politikai híradásaival.

Az újabb vívmányok: távirda, telefon, rádió éppen úgy, mint az autó és repülőgép hatásukban még kiszámíthatatlan tényezői a gazdasági fejlődésnek.

A haladás eszközeit épp úgy, mint a mezőgazdasági többtermelés és a gyáripár által szolgáltatott tömegárukat a fogyasztóhoz a kereskedelem juttatja. A kereskedelem teljes szabadsága szintén a liberális kor vívmánya. Ebben is Anglia az úttörő, amely az amerikai gyarmatháború szerencsétlen kimenetele után szakít a monopóliumok és vámok rendszerével és kereskedelmi szerződéseiben a nemzetközi piacoknak a távol Keletig történő megnyitását és a „legtöbb kedvezmény“ elvét igyekszik elérni. A nemzetközi kereskedelemnek Cobden Richard hirdette szabad formáját sohasem tudta ugyan általános érvényre emelni, sőt újabban e téren erős visszaesés mutatkozik, de annyi bizonyos, hogy az egyes államok kereskedelmi szerződesei tarifális és más könnyítésekkel a nemzetközi érintkezést a gazdasági háborúk állapotából ismét békés irányba terelték és erőteljesen megnövelték. Az európai

államok külkereskedelmi forgalma a merkantilista rendszer bukásakor kb. hárommilliárd pengő volt, az első világháború előtt pedig erősen meghaladta a százmilliárdot, amelyből egyedül Anglia több mint 33%-kal volt részes. A belső kereskedelem szabadsága egészen a legutóbbi időig a gazdasági élet fundamentumának látszott. A liberális korban ezt hatályosabbá tette az üzleti reklám, az ügynökrendszer, a mintaszerű árusítás, kiállítás, aukció és a nagy áruházak intézménye.

A fejlődésnek ez az aránya tekintélyes *tőkebefektetést* igényel. Nagy gyárak, kereskedelmi vállalatok, szállítási eszközök létesítése, jövedelmet kereső és találó tőke nélkül egyáltalában nem lehetséges. Az állam szolgáltatása ezen a téren csődöt mondott, és a modern kapitalizmus nagy létesítményeinek alanya, mozgatóereje a személytelen tőke lett, amelynek tipikus alakja a részvénytársaság, gyűjtő- és elosztóhelye pedig a tőzsde.

De a tőzsdei intézménnyel sok visszaélés történik. Felhasználják imperialisztikus tőkekoncentrációkra, kartellek, szindikátusok, trösztök létesítésére és olyan arányú spekulációra, amely a modern gazdasági életben súlyos válságokat, sőt egyes, túlméretezett gazdasági termelésre berendezett államok között háborús összeütközéseket idézhet elő. Az államok, dacára a szabad vállalkozásnak, különösen valutájuk révén, ennek a tőkekoncentrációnak jelentékeny tényezői, mert olyan ország, melynek pénze nem értékálló, jogrendje a vállalt kötelezettségek hiánytalan teljesítését nem garantálja, idegen tőkét — bármily kecsesítő is a vállalkozás — nem kaphat. Ezért minden nagyobb gazdasági terület igyekszik a nemzetközi magánjog recepcióján kívül a nemzetközi

forgalomban állandóbb értékű aranyvalutára. Ehhez a fix ponthoz csatlakoznak azután pénzügyi politikájukkal a magánbankok is, amelyek az elhelyezést kereső tőkét összegyűjtik, hogy azt az állam szükségleteinek, valutapolitikájának, vagy a magángazdaság fejlesztésének rendelkezésére bocsássák.

NYOLCADIK FEJEZET

Újkor. III.

A legújabb kor gazdasági eseményeinek irányvonalai. A életnívó általános emelkedése. Az Egyesült Államok gazdasági politikája. Németország gazdasági politikája. Az európai államok ipari és kereskedelmi fejlődése. Osztályharc és szociális kérdések. A XIX. század gyarmatosító politikája. Világháború. Új merkantilizmus.

A történelem befejezett tényekkel foglalkozik, a mozgásban levő események leírását és ismertetését átengedi a földrajznak, statisztikának és a közgazdasági politikának. A XIX. sz. második felének gazdasági átalakulása, tekintettel arra, hogy a gazdasági élet változása lassúbb, mint a köztörténelem szaggatott, egyes kiváló egyénektől és döntő eseményektől befolyásolt folyamata, nem tárgya a gazdaságtörténet kutatásainak. Egyes monográfiák beszámolhatnak valamely ország pár évtized alatt tett haladásáról, valamely intézkedés (vám-tarifa, kereskedelmi szerződés, iparfejlesztési intézmények stb.) eredményeiről, de ez sohasem ölt történelmi méreteket, egyszerű leírás marad, amelyből az olvasó becses ismereteket szerez, sőt a közgazdasági politika művelői értékes tanulságokat vonhatnak le, de a gazda-

ságtörténelem, mint tudomány, mindezeket a változásokat csak az illető korszak lezárása után tudja forrásként felhasználni.

A *modern kapitalizmus alapfalainak* építése a múlt század közepéig, köztörténeti dátumokkal megvilágítva, a francia forradalomtól a 48-as felkelésekig tartott. Az a gazdasági rendszer, amely ezeken a falakon felépült, még ma sem került tető alá, sőt úgy látszik, hogy a világháború és az azt követő békeszerződések még inkább a második világháború magán az alapon is radikális változásokat eszközöltek. Ez a tény óvatosságra inti a gazdaságtörténet művelőjét a részleteredmények ismertetésénél, még inkább a kritikai összefoglalásnál, amely nélkül pedig a történelem visszaesik a krónikaírás primitív fokozatára. Ezeket figyelembe véve, a legújabb kor gazdasági fejlődéséről csak irányvonalakat jelző, vázlatos tájékoztatást adhatunk.

Európában és az Egyesült Államok területén a *szabad gazdasági vállalkozás*, iparfejlesztés, a termelés és a nemzeti vagyon rapid gyarapodása, csak a 48-as mozgalmak befejezése után kezdődik. Szerepe van ebben annak a szerencsés véletlennek is, hogy ebben az évben fedezik fel a kaliforniai aranymezőket, s ezzel a világ aranytermelése évi 200.000 kg-ra emelkedik. Ez a többlet nagyarányú vállalkozásokban, főleg a vasúthálózat kiépítésében és tengerhajózási vállalatokban keres elhelyezést, amely közelebb hozza a föld különböző részeinek fogyasztását és termelését, előmozdítja az árucserét és kiegyenlíti a túlnépes és be nem telepített földrészek, sőt ugyanazon ország különböző népsűrűségű vidékeinek ellentéteit: ebben az időben kezdődik a nagyobbarányú kivándorlás és városbatódulás. A tőkék elhelye-

zést keresnek a további találmányok és a gépipar akkori fellendülése következtében forradalmi átalakulást mutató bányászatban és gyárparban is. Az eddigi mezőgazdasági országok néhány évtized alatt ipari államokká lesznek. *Anglia*, amely a XVIII. század elején még túlnyomóan agrárország, mert lakosságának $\frac{3}{4}$ része földművelésből él, sőt még a XIX. században is mint a legintenzívebb mezőgazdasági termelés példaképe híres, a világ legnagyobb széntermelő és vasipari országa lesz. Ezt kiegészíti textilipara. Mezővárosai hatalmas kikötő- és gyárvárosokká fejlődnek, szinte példátlan gyorsasággal épül ki vasúthálózata, hajósvállalataira támaszkodó külkereskedelme magához ragadja majd minden világrészben az elsőséget. Példáját követi *Franciaország*. A mult század harmincas éveiben alkalmazza először a gőzgépet. III. Napoleon új merkantilizmusa — habár a mezőgazdaság és kereskedelem fejlesztésére is gondot fordít — a gyáripart olyan erővel viszi előre, hogy a német-francia háború alkalmával népességének már $\frac{1}{3}$ -a iparból él. Igaz, hogy a francia ipar nem koncentrált nagyüzemekben, hanem kisebb gyárakban termel, ami az ottani kispolgárság járadékra törekvő gazdálkodási irányának jobban megfelel.

Európa többi államai, a már eddig is erősen iparosodó Belgium, de Svájc és Olaszország mellett a legnagyobb gazdasági területű és természeti kincsekben gazdag (szén, vas, platína, grafit) Oroszország is igyekszik agrártermelése fölé ipart fejleszteni. Ez az általános törekvés az emberiség életnívóját nagyban emeli. A legalsóbb társadalmi osztályok élelmezése, lakása, ruházódása, egészségügye a termelés következtében javul, mert a fejlett

kereskedelem a modern szállítási eszközök segítségével a termelt cikkeket a legtávolabbi vidékekre is olcsón eljuttatja. Még azok a luxuscikkek is, amiket eddig csak a leggazdagabbak élvezhettek (kávé, tea stb.) megszerezhetők a legszegényebb nép által és ahol eddig kis falvak, vagy puszta területek voltak, ott a vasút, ipar és kereskedelem milliós városokat teremt, pompás épületekkel, utcákkal, terekkel. A fűtés, világítás, vízvezeték, csatornázás, kórházak stb. mind ennek a kornak reális eredményei. De nemcsak az ipar és kereskedelem fejlődik; emelkedik a megművelt terület és a mezőgazdaság hektármázsánkénti termelése is; több százezer kilométer vasút és távirdahálózat épül. A tőke koncentrációja, a bank és hitelügy fejlődése az államok valutájának és háztartásának megszilárdulását jelenti. Dacára, hogy a gazdasági élet a szabad vállalkozáson és főleg a részvénytársasági formán nyugszik, maga az állami élet jelentékeny integrálódást mutat, ebben az időben konszolidálódik a Német birodalom, az Egyesült Államok szövetsége és tökéletesedik a színes népek és a gyarmatok gazdálkodása is.

Ezt a harmonikus fejlődést két nagy gazdasági hatalomnak: a *Német birodalomnak és az Egyesült Államoknak hirtelen előretörése* zavarja meg. Az Egyesült Államok eleinte zárt gazdasági területet alkotnak, mezőgazdasági termelésük feleslegeit nagyszabású vasútépítésbe (a világ összes, több mint 1 millió km vasúthálózatának majdnem fele az övék), hajózási vállalatok és kikötők (a newyorki a legnagyobb kikötő) és nagyarányú ipartelepek létesítésébe fektetik. Az ipartelepek létesítését indokolják az óriási erdők, szén-, vas- és rézbányák, a petróleum- és földgázforrások, a

Niagara és más folyóknak vízereje. A XX. század első éveiben az iparba fektetett 45 milliárd dollár tőke és az ott foglalkoztatott majdnem 10 millió munkás érezhető változást jelent az Egyesült Államok termelési viszonyaiban. Az önellátás fölött az amerikai textil- és nehézipar már a XIX. sz. 90-es éveiben versenytársként jelenik meg a világpiacokon. Az úgynevezett „amerikai fejlődés“ e század elején a városépítésekén kívül, főleg az ipari trösztökben, a Rockefeller által monopolizált petróleumiparban, a Carnegie által koncentrált acéliparban és a Morgan-bankház pénzpolitikájában jelentkezik. Ez a nagyszabású fejlődés igazi veszedelmet a világ gazdasági egyensúlyára az agrárverseny és a kivándorlás folytán jelentett. Európában az amerikai verseny katasztrofálisan lenyomta a mezőgazdasági termények árát, főleg a búza- és kukoricatermelésben (az Egyesült Államok a világ kukoricakészletének 70%-át termelik). A termelés farmokon, gépierővel, lehető legkisebb költséggel történik, mert Európa agrárországainak tönkrement kisgazdái és munkásai az ingyen vagy potom pénzért szerezhető tengerentúli földekre menekültek, megnyolcszorozva az Egyesült Államok lakosságát a függetlenség kimondásától a múlt század közepéig. Európa több millió munkáskézzel mozdította elő Amerika puszta területeinek és természeti kincseinek kiaknázását. Azok a hajók, melyek olcsó agrárcikkeket hoztak Európa mezőgazdaságának veszedelmére, visszakománnyként kivándorlókat, tönkrement kisgazdákat, olcsó munkaerőt szállítottak és így versenyen kívül álló tarifáikkal is alátámasztották az amerikai konkurrenciát. Az Egyesült Államok ősrengeteg, nyugati földterülete a mezőgazdasági kultúra segítségével

már a mult század hetvenes éveiben 5 milliárd dollár értékre emelkedett s a mezőgazdasági terményeket feldolgozó malom- és húsipar (utóbbiban a háború előtt $1\frac{2}{3}$ milliárd dollár tőke koncentráldott), imperialisztikus elhelyezkedésre törekedett a világpiacon. Amerikának a nemzetközi munkamegosztásra gyakorolt nyomását még fokozta az a körülmény, hogy maga védvamos politikát folytatott és így kivitele nem nyert kiegyenlítést az általa nyújtott vásárlóerőben.

A nemzetközi munkamegosztást erősen befolyásolta Németország gazdasági politikájának dinamikus ereje is. Németország mezőgazdasági területe nem elsőrendű, ezért kénytelen volt már a középkortól kezdve annak termőerejét, természeti kincseinek kiaknázásával, iparral és kereskedelemmel pótolni. Az ipari termelés a mult század közepéig mégis lépést tartott a mezőgazdaság fejlődésével. Az 1833-ban megalakult német vámegegyesület, 18 német állam 23 millió lakosságának 77.000 négyzetméter területen egyesített közös gazdasági munkája, ideális autarchia, amelyet nemcsak a közös vámhatárok és a gyorsan épülő út és vasúthálózat köt össze, de Westfália, Szászország és Szilézia gváriparának harmonikus fejlődése is támogat mezőgazdálkodásának intenzív termelésével, bankjainak hitelpolitikájával és belső kereskedelmének gyarapodásával. Franciaország legyőzése után a birodalomhoz csatolt Elzász-Lotharingia gazdag ércbányái és a birodalom egységes vámrendszere teremtik meg aztán a Ruhrvidék hatalmas vasiparát (Krupp-gyárak stb.), amelynek túldimenzionált termelése mellett a villamos és vegyi ipar gyors fejlődése is érezhető lesz a világpiacon. Már a háború előtt Németország, több mint 20 milliárdos évi kivi-

telével leghatalmasabb versenytársa Anglia 800 millió fontnyi forgalmának. Sikereit főleg annak köszönheti, hogy gyártási módszereit — főleg a gépeket — állandóan javítja és jobban alkalmazkodik a fogyasztópiac szükségleteihez, mint az angol. A német tőke külföldi elhelyezkedése éppen úgy alátámasztja a külkereskedelmet, mint a német flottafejlesztés, amely 1870-től a háború kitöréséig a hajók számát majdnem tizenötszörösre, tonna-ürtartalmát pedig 82.000-ról majdnem 4½ millióra emelte. Sajnos, ez a fejlődés egyoldalú volt, mert dacára a vámvédelemnek és intenzív agrárpolitikának a népességben, termelésben, nemzeti jövedelmében és vagyonában mindinkább iparosodó Németország mezőgazdasága lassan elsorvadt, ha nem a termelés hektáronkénti emelkedését, hanem az össztermelést vesszük figyelembe. Németország élelmiszerben és nyersanyagban mindinkább külföldre szorult és ez a körülmény idézte fel egyrészt az agrárválságot, másrészt a munkásság osztályharcait, végül konfliktusokat más termelő államokkal.

Nemcsak a német, de minden ország gyorsan növekvő kapitalizmusa a *munkásosztály elégedetlenségét* váltja ki, csak az illető állam és társadalom együttes gazdasági ereje és szociális belátása tud annak megfelelő levezetést, békés megoldást keresni és találni. A szellemi és fizikai munka teljes elkülönülése vállalkozóra és bérmunkásra, utóbbi kilátástalansága, hogy nagyobb tőkét igénylő gyári vállalatban önállósághoz jusson, a munkás existenciájának bizonytalansága, a munkaadó és munkás viszonyának elvonatkozása minden személyi mozzanattól (család, nemzetség, szomszédság), elkeseredett osztályharcok kútforrása lesz. Már nemcsak a munkabér és a vállalkozói nyereség

viszonyított arányáról van szó, hanem az egyéniségétől megfosztott, az isteni világrendbe vetett hitét és bizalmát elvesztett gépmember lázadása ez, ami sokszor szociális forradalmakban robban ki. A felfelétörő marxizmussal szemben úgy a német állam, mint a társadalom, különösen az egyetemi tanárság, élén *Wagner Adolffal* és *Schmoller Gusztávval*, igyekeznek az állami munkásbiztosítás, munkaközvetítés és más munkásvédelmi intézmények gyógyszerét használni. Erre törekednek a különféle termelési, fogyasztási és hitelszövetkezetek is, továbbá a szakszervezetek kollektív bérszerződésekkel, az angol gildeszocializmus és a francia szindikalizmus üzemi tanácsai, munkás választmányai és döntő bíráskodása is. Mindez azonban csak a bajok kezelését, de nem a gyógyulását jelentette, mert a személytelen vállalat óriássá fejlesztve szerepét tisztán a nyereség és veszteség szempontjából mérlegelte és nemcsak a munkaadó- és munkásviszonyt rontotta meg, hanem a *gazdasági imperializmust* is meghonosította. Sokszor talán a krízisek kiküszöbölésére, de legtöbbször a fogyasztó piacokért indul meg a vállalatok kartellbe lépése. Túlhajtott nyereszéskedési vágyból, spekulációból hatalmas vasútvállalatokat, hajótrösztöket, szénbányákat, petróleummezőket és egész iparágakat vásárolnak össze és fognak monopolisztikus irányítás alá. A koncentráció nem mindig a termelés fejlesztésére, hanem a konjunktúra kihasználására irányul. Hataloméhétsége nem maradt az egyes országok határán belül, a nemzetközi tőke az egyes államok fölé emelkedett. Természetes, hogy amikor százazrek, sőt milliók halnak éhen és ugyanakkor az árnívó kedvéért milliók eltarására elegendő élelmiszereket és nyersterményeket hajítanak a tengerbe, amikor beszünte-

tik a dolgozó vállalatokat és a munkások ezrei az utcára kerülnek, az ezzel előidézett existenciális bizonytalanságot és a munkásság forradalmi megmozdulásait semmiféle társadalmi vagy állami intézkedés nem tudja ellensúlyozni.

A rohamos fejlődés következtében beállott termelési és szociális zavarokért túlnyomóan a gazdasági szabadságot tették felelőssé, amiért is az államok előbb a hazai ipart, majd mezőgazdasági termelésüket is igyekeztek szerződésekkal és vámtarifákkal védelmezni. Ez az „új-merkantilista“-rendszer csak ideig-óráig hatott, eltekintve attól, hogy különböző termelési ágak és termelőosztályok között az összeütközéseket még jobban kiélezte. Az új-merkantilizmus nemcsak a vámterületi elzárkózásban, hanem a gyarmatpolitikában is éreztette hatását. Maga a termelés is előkészítette a gyarmatok miatti összeütközést, mert az iparos államnak nemcsak élelmiszerekre, de gyapotra, petróleumra és kaucsukra is szüksége van, amelyet csak a gyarmatokról lehet beszerezni. Az első világháború látszólag a Balkán-kérdés és Elzász, Lotharingia miatt tört ki, lényegében véve a világpiacokért és a gyarmatokért vívott imperialista gazdasági háború volt.

A XVIII. sz. végén már lezártnak látszott *gyarmatszerzés* új életre kel a XIX. sz. folyamán. Ázsia és Afrika, valamint a Csendes-óceán szigeteinek felosztása akkor megy végbe. Franciaország Algirt, Tunist, Madagaskart, Senegalt és a Kongó vidékét foglalja el és a fegyveres összeütközés kiküszöbölésére megállapodik Angliával, hogy Afrika keleti része felett, beleértve Egyiptom ellenőrzését is, a hegemoniát Anglia gyakorolja, viszonzásul Anglia a franciák nyugati térfoglalását támogatja, akik így szerzik meg Marokkót is. Emiatt, illetve a marokkói szul-

tán védelmére Agadirba küldött német hadihajó miatt, már 1911 július havában majdnem kitört a világháború. Anglia és Belgium is fegyverkezett akkor és a venezuelai intervenció miatt az Egyesült Államokban is erős háborús hangulat támadt Németország ellen. Csak a gyors német-francia megegyezés odázta el a konfliktust. Franciaország pedig kárpótlást kapott Kamerunban. Ugyanekkor érvényesítik az olaszok Tripolisban az előbb nyert szabadságjogát és a halódó Törökország utolsó afrikai gyarmatát megszállják, példát adva a balkáni népeknek Törökország feldarabolására. Afrika további felosztása (kivéve a transvaali gyémántbányák miatt vívott búr háborút), békésen ment végbe. II. Lipót belga király magánjogi szerződéssel jut Kongó birtokába, ugyanígy szerzi meg Németország Délnyugat-Afrikát és Kamerunt. Német-Kelet-Afrika megszállása azonban Anglia ellenkezését kelti fel, amit kölcsönös megegyezéssel kiküszöbölnek. (Helgoland kicserélése Zanzibárral.) Németország Afrikában 2 millió négyzetkilométer területet kap 12 millió lakossal, míg Anglia $8\frac{1}{2}$ millió négyzetkilométeren 50 millió lakost, Franciaország $9\frac{1}{2}$ millió négyzetkilométeren 28 $\frac{1}{2}$ millió lelket. Portugália és Spanyolország térfoglalása jelentéktelen. Olaszország abesszíniai foglalása azonban további akciók forrása lett.

Amerika végleges felosztása Brazília önálló állammá alakulásával és az 1898-i párisi békével nyert befejezést, amely ország amerikai gyarmatainak maradványait megszerezték. Erősebb bonyodalmakat idéz fel Ázsia felosztása, amelyben a Szibériát megszálló orosz és a modern kultúrát gyorsan befogadó japán lép fel új versenytárs gyanánt. Angliát sokáig nyugtalanítja Oroszország elő-

törése India felé, de az orosz-japán háború alatt létrejön a békés megegyezés a két nagyhatalom között. Annál több gondot okoz Németország foglalása a Csendes-óceán szigetvilágában (Új-Guinea, Karolinák, Marschall és Bismarck szigetek), amelyek egyaránt nyugtalanítják Franciaországot, Angliát, sőt Japánt és Hollandiát is. A franciák Tonking és Felsőbirma birtokbavételével igyekeznek ezt ellensúlyozni. A világháború okai között a legsúlyosabb ez a gyarmati térfoglalás a Bagdad- és fokvárosi vasútvizei mellett és ez volt egyik kiindulópontja Japán akkori állásfoglalásának is. Amint tudjuk, a világháború után Németország majdnem 3 millió négyzetkilométert kitevő gyarmatait az entente hatalmak, mint a Népszövetség mandatóriusai szállották meg. De a gyarmatok felosztása ma sem jutott nyugvópontra, amint ezt a legújabb olasz, japán és német politikai események és a második világháború bizonyítják.

A világháború és az azt követő gazdasági összeomlás: az át nem gondolt békeszerződések és a túlszigázott jóvátételi követelések, a legharmonikusabb gazdasági területeknek majdnem 20.000 km-nyi vámhatárokra való szétbomlása, egész Közép-Európát termelési anarchiába és szociális forradalmakba kergettek. A nemzetközi munkamegosztás, a szabad verseny és forgalom, szóval a tökéletes termelési rend, súlyos válságba jutott. A modern kapitalizmus már a háború első éveiben helyt ad a hadi merkantilizmusnak, amely a magántulajdont és a szabad vállalkozást nemcsak a hadszíntéren és a megszállott területeken, hanem az országon belül sem mérlegeli teljes pontossággal. Lefoglalja az aranykészleteket, rekviráltat, fedezetlen papírpénzt bocsát ki, fantasztikus nagyságú államkölcsonöket vesz fel. A

hadseregellátást és a külkereskedelmi forgalmat valutáris okokból, de a hadianyag zavar-talan beszerzése céljából is, államosítja. Később sor kerül a mezőgazdaságra és a belkereskedelemre. A gyáripár a fegyver és hadipótanyagok előállítására, a földművelés az élel-miszter-ellátás miatt kerül a bürokrácia (hadi központok) nem mindig szakszerű és szerencsés irányítása alá.

Ez a rendszer a háborúokozta ember-, anyag- és más értékek pusztulása miatt a békekötéssel sem likvidáltatott. A kötött gazdálkodás továbbra is megmaradt, amihez hozzájárult a világ aranykészletének újabb elosztása. A hadseregszállítások révén az aranykészlet jelentékeny része Amerikába vándorolt, Argentina megszabadult nyomasztó adósságaitól, s az eddig Európának adós Unió, Európa legnagyobb hitelezője lett. A hadianyaggyártásra berendezkedett exotikus országok sem hagytak fel az iparral, éppen olyan kevéssé, mint ahogy az újonnan felszántott búzatermőföldeket sem hagyták begyepesedni. A vállalkozó tőke ezeket békés termelésre szervezte át és Európa legjobb vevői a háború után, mint versenytársak léptek fel a világpiacon. Ehhez járult a rengeteg papírpénz, ami sem aranyban, sem a termelésben nem talált fedezetet, de általános drágulást, munkanélküliséget, a középosztály tönkremenését, államcsődöt, szóval olyan zűrzavart okozott, amelyet csak erőteljes és cél-tudatos gazdasági politika tud eloszlatni.

A győztes államok közül a nyersanyagban és tőkében gazdag országok a gazdasági szabadságot helyreállítva, csekély állami beavatkozással — amely inkább az elpusztult területek reorganizációjára, valutáris reformokra, a spekuláció és gazdasági szabadság túltengésének

korlátozására vonatkozott —, úgy ahogy rendet tudtak teremteni. De már a világháború igazi győztese, az aranykészletének megduzzadása folytán értékesítési és termelési válságba jutott Egyesült Államok, kénytelen elnökének a gazdasági szabadság rovására diktátori hatalmat adni, hogy a fenyegető munkanélküliséget és a nagymértékű válságokat orvosolni tudja. Még súlyosabb helyzetbe jutottak a kicsiny, tőkeszegény, túlnépes, nyersanyaghiány vagy szociális viszonyaik szerencsétlen alakulása miatt akcióképtelen országok (főleg az utódállamok). Ezek apró autarchiákba szervezkedve, igyekeznek hatalmas szomszédaik gazdasági rendszeréhez alkalmazkodni (kiviteli és behozatali központok, devizagazdálkodás, prémiumok stb.) és az egyéni szabadság rovására, sőt sokszor annak teljes kikapcsolásával a nemzet élelmezési vagy kereseti lehetőségeit egy új merkantilista rendszerben biztosítani. Ez a szabályozás vonatkozhatik az ipari és mezőgazdasági termelés arányosítására, fokozására vagy a kereskedelem korlátozására. Legtöbbször azonban csak a szükségleteket redukálják és a fogyasztást és a kereseti viszonyokat teszik egyenlővé. Az államháztartást a gazdasági élet szabályozását végrehajtó bürokrácia költségei sokszor túlterhelik, és súlyos adózásra és adósságok felvételére kényszerítik.

Az új, kötött gazdasági rendszer Oroszországban legteljesebb, a bizanci kapitalizmusra emlékeztető államgazdaság, eredetileg állandósított hadigazdálkodás célja az ország 180 milliós lakosságának fogyasztását és ipari nyersanyagát biztosítani, az állami hitelnyújtáson kívül természeti kincseire, bányáira támaszkodva nagy állami gyárakat létesít, mezőgazdaságát villamosítja és gépesíti, a bank- és hitel-

ügyet és az egész kereskedelmet államosítja. A jegyrendszerrel mélyen belenyul a fogyasztásba is. Az 1922-ben életbeléptetett új gazdasági politika a termőföldet állami tulajdonban hagyja ugyan, de a kisgazdáknak örökölhető használatot engedélyez, a kollektív mezőgazdasági üzemekbe (kolhozok) belépést fakultatívvá tesz, a parasztság számára a terménybeszolgáltatási kötelezettséget csak a természeti adófizetésre és a géphasználat ellenértékére csökkenti és a fölösleg szabad értékesítését megengedi. A hadsereg és az ipar ellátását a legmodernebbül berendezett nagyüzemekben (szofosz) biztosítani törekszik. Az ipar továbbra is erősen kollektivizált, épúgy a kereskedelem is, alátámasztva külső és belső pénzzel és szigorú devizaellenőrzéssel. Az öt éves terv az új merkantilizmus figyelemreméltó alkotása úgy az ipari, mint a mezőgazdasági termelést új alapokra fektette, nagy erőművekkel és kísérleti telepekkel látta el és az eredményeket jelentékenyen felfokozta.

Az új német merkantilizmust a munkanélküliség, az élelmezés és a nyersanyagbeszerzés nehézsége hozta létre. Igazgatott pénzzel, közszállításokkal, a bányák és iparüzemek racionalizálásával és részbeni szocializálásával munkaalkalmakat kívánt teremteni és a mezőgazdasági termelés rendi szervezésével és irányításával részben monopolizált külföldi árucserével biztosította a racionalizált népélelmezést. A kivitel és behozatal állami irányítása, pótnyanyagok kutatása, szigorú devizagazdálkodás stb. jellemzi ezt a rendszert, amely a kezdeti sikerek után hadianyaggyártásba és katonai ellátásba torkollott, előkészítve a német közigazdasági és állami élet katasztrófáját.

Az olasz fascizmus korporatív berendezke-

dése a magánkezdeményezés megőrzésére törekedett, viszont a munkaadó és munkás kötelező szervezésével, munkabíróságaival és a Carta del Lavoro (1927) megalkotásával a tőke és a munka ellentétének kiegyenlítését célozta. Kiegészítette ezt az eddig parlagon heverő földek bonifikációjával, a termelés intenzitásának fokozásával, amely közvetlenül a népélelmezést szolgálta. A munkaalkalom szaporítása az állami közművek létesítésével volt kapcsolatos. Természetesen a nagyarányú államsegélyek és hitelek az adózási rendszer kimunkálását, belső kölcsönök felvételét tették szükségessé és ezzel a magánvállalkozás hajtómotora, a tőke gyors tempóban került állami kézbe. A háború kitörése után az állam kötött devizagazdálkodást és behozatali politikát folytat, végül teljesen hadigazdálkodásra tér át ugyanezzel az eredménnyel, mint Németország.

A liberális gazdasági korszak világpiaca és nemzetközi munkamegosztása a kapitalista termelési rend vezető államainak: Angliának és Franciaországnak és az Egyesült Államoknak gazdasági politikájában is a természetes erők szabad játékát, a védvám nélküli szabad kereskedelmet és a tőkés termelés többi feltételeit súlyosan korlátozó állami intézkedésekkel találkoznak. Azok a kisebb (skandináv, svájci stb.) államok pedig, amelyek igyekeznek a gazdasági szabadságot, legalább mint elvet megtartani, kénytelenek termelési és külkereskedelmi politikájukat a velük összeköttetést fenntartó államok gazdasági rendszerével összhangba hozni.

A mai időket jellemző különböző gazdasági terveik és intézkedéseik: az irányított termelés, kötött devizagazdálkodás, birtokreform, szociális és családvédelem stb., stb. erősen emlékeztetnek a merkantilizmus hasonló intézményeire

és berendezkedéseire. Hogy ez a rendszer maradvandó lesz-e, vagy ebből más gazdasági rend fog kialakulni, talán olyan, mint aminőt a „Quadragesimo anno“ pápai enciklika a fejlődés ideális irányául megjelöl, ezt ma megállapítani nem lehet. Annyi azonban bizonyos, hogy magántulajdon és egyéni kezdeményezés nélkül eredményes termelés — a gazdaságtörténet eddigi tanulsága szerint — huzamosabb ideig nem tartható fenn. Viszont kétségtelen, hogy a kapitalista rendszer korlátlan szabadsága revízióra szorul, de ennek sem mértékét, sem időpontját meghatározni nem tudjuk, mert különböző országok és népek különféle adottságai döntenek e fölött. A gazdaságtörténelem csak azt az általános igazságot mérlegelheti, hogy a gazdasági életben hosszú idő alatt szinte észrevétlenül érnek meg az új irányzatok és intézmények és az új gazdasági rendet máról holnapra sem az egyéni tudás és akarat, sem az állami beavatkozás nem képes kikényszeríteni, mert mindez az erő csak azt formálhatja és fejlesztheti, ami anyagi és szellemi javakban rendelkezésre áll.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó	5
Bevezetés	7
Prehisztorikus kor	
Az ember megjelenése a földön	10
A primitív ember életmódja	11
Kőkorszak, paleolit, neolit kor	12
Bronzkor	16
Hallstatti kor	18
La-Tène kor	19
A préhisztorikus ember	20
Nemzettség	21
Rendek	24
A préhisztorikus kor termelési rendje	27
Magántulajdon	29
Pénz	33
Az ókori gazdálkodás rendszerei	
Egyiptom	35
Mezopotámia	36
Szíria	37
Fónícia	40
A zsidó nép gazdasági jelentősége	42
Görögország	44
A hellenizmus	52
A római birodalom gazdasági rendjének fejlődése	
Róma gazdaságtörténete	53
Az ager publicus	55
A púnháborúk kora	56
A provinciális közigazgatás	58
A császárok gazdasági reformjai	65
A hanyatlás és ennek előidézője	7
Középkor	
Történelmi áttekintés	78
Az államalakulások és hatalmi változások a gazdasági életben	79
Bizanci kapitalizmus	80

A mohamedánok gazdasági rendje	82
Nagy Károly	86
Az egyház szerepe a gazdasági élet irányításában	91
Beneficium	92
Prekária	94
Szent Gergely birtokrendtartása	95
Települések	96
Földesúri és jobbágygazdálkodás	110
Udvarjog	117
Az udvarházak ipara és kereskedelme	118
A városgazdaság	119
A városok nagysága, lélekszáma, ellátási politikája, pénzügyei	120
A középkor ipara	122
Céhek	129
A középkor kereskedelme	139
Keresztesháborúk gazdasági hatása	142
Hanza	151
Gilde	155
A középkor pénzgazdálkodása	160
Az egyház befolyása a pénzgazdálkodásra	166
A pénzgazdálkodás befolyása a gazdasági életre	167
Újkor	
Közgazdasági és köztörténeti áttekintés	169
Felfedezések, Gyarmatosítás	173
Korai kapitalizmus	177
A céhek hanyatlása, bizományi üzlet	186
A merkantilizmus kora	189
Merkantilista iparpolitika és kereskedelem	196
A merkantilizmus hanyatlásának okai	212
Az Egyesült Államok megalakulásának hatása az angol merkantilizmusra	215
A merkantilizmus bukása Franciaországban	216
A jobbágyfelszabadítás gazdasági következményei	219
Gyáripár, szabad kereskedelem	221
A legújabb kor gazdasági eseményeinek irányvonalai	225
Az európai államok ipari és kereskedelmi fejlődése	226
Osztályharc és szociális kérdések	231
A XIX. sz. gyarmatosító politikája	233
Új merkantilizmus	236

Franklin-Társulat nyomdája.
Nyomásért felelős Kovács József.

2
6

1
2
4
5
6
0
7
8
9

0
2
9
9
2
1
5
0
6

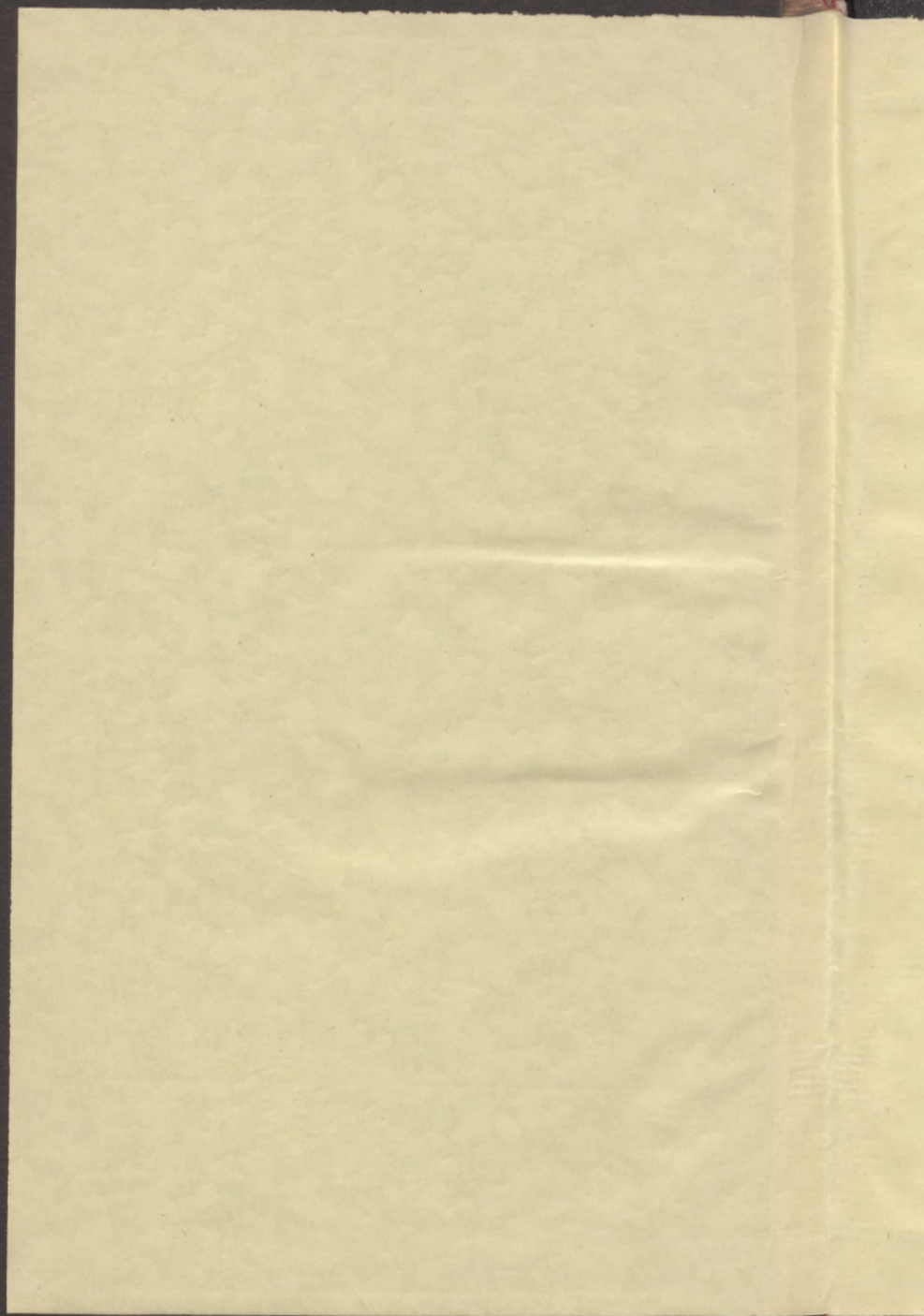
7
9
3
7
6
9
6
2

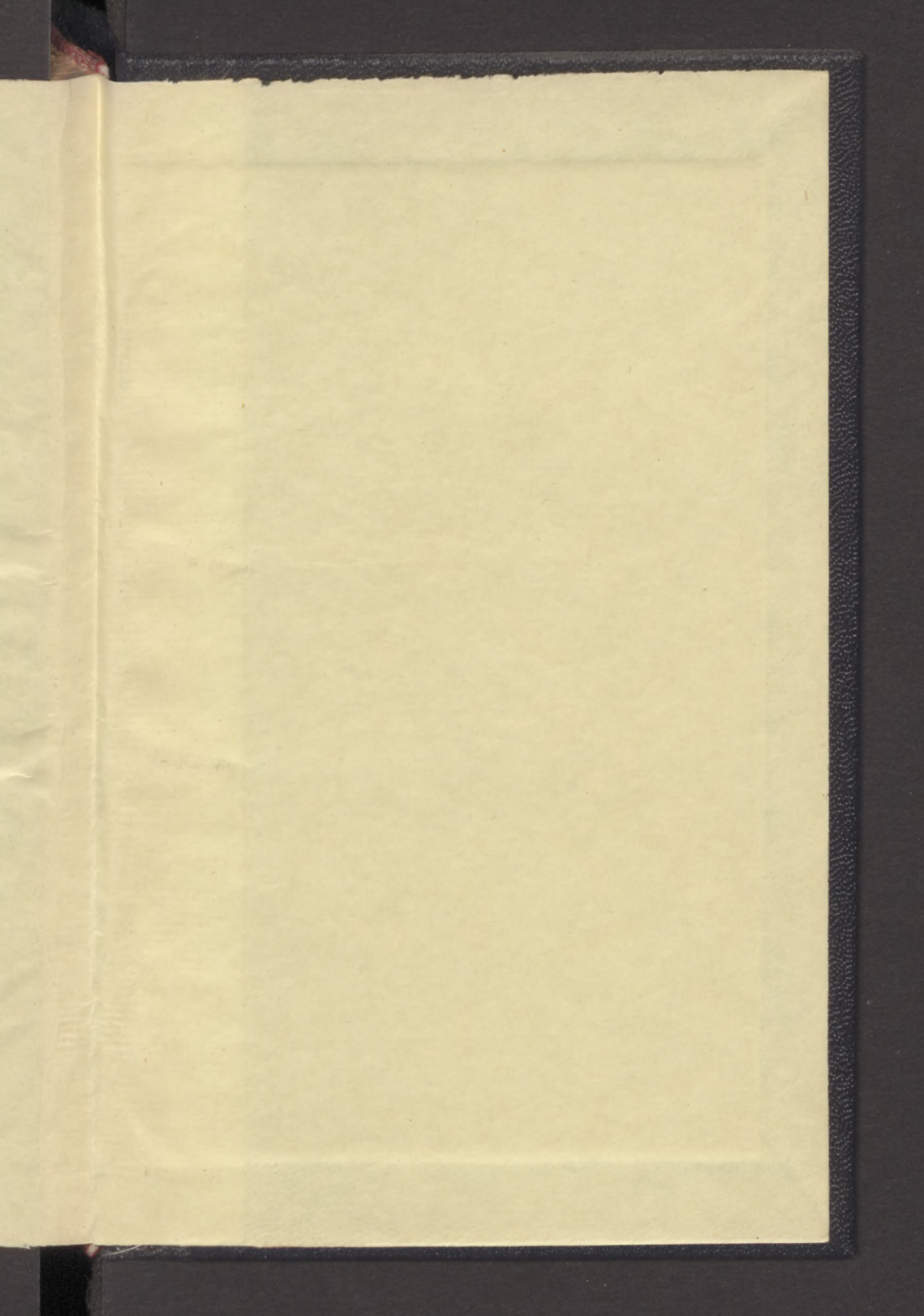
5
6

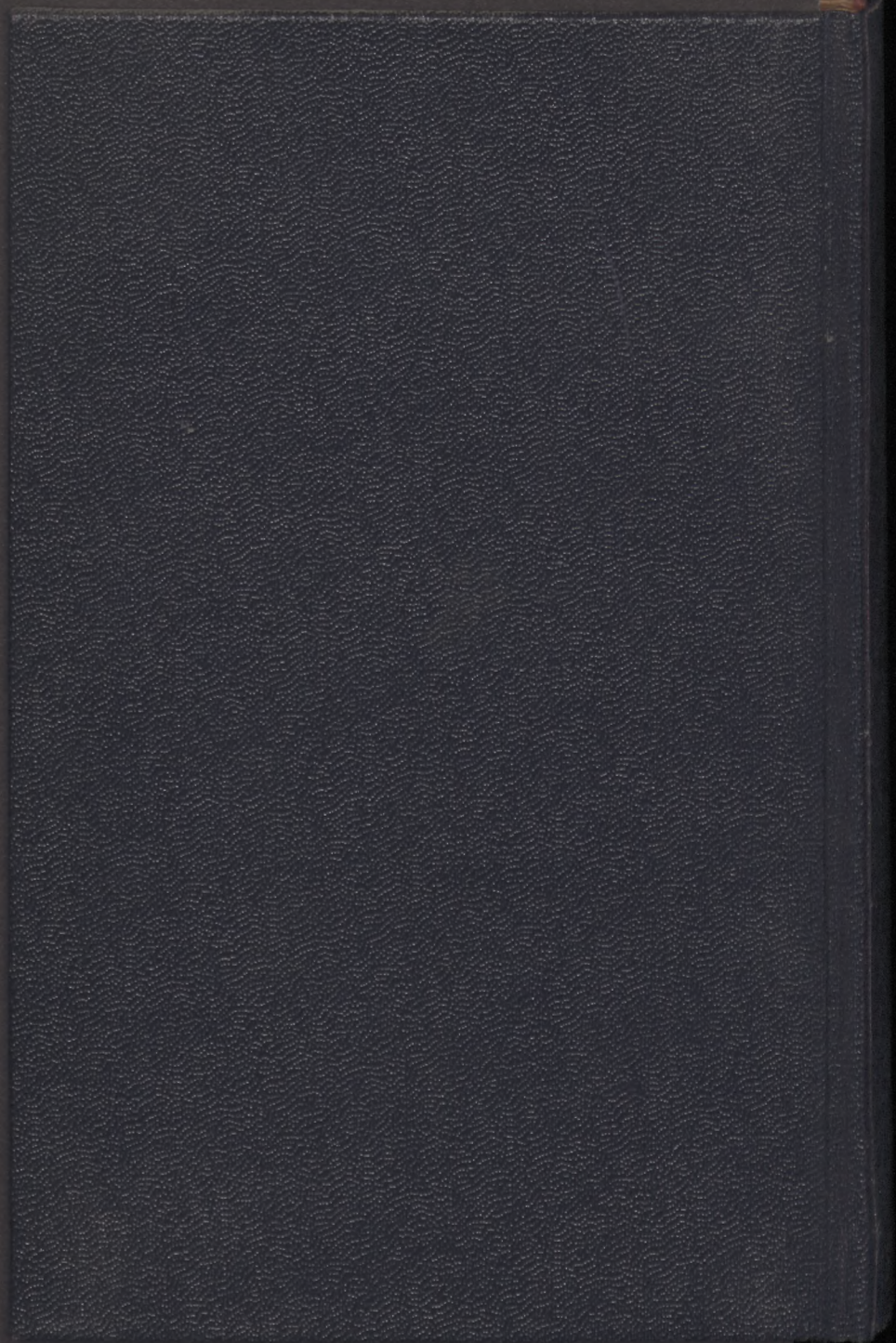
9
1

5

6
1
3
6
-

CZETTLER; AZ EMBERI GAZDALKODÁS TÖRTÉNETE

14